

**YENİ KAPİTALİZM VE TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNÜN DÖNÜŞÜMÜ**

**Şerife BİNGÖL**

**(Yüksek Lisans Tezi)**

**Eskişehir, 2020**

**YENİ KAPİTALİZM VE TÜRKİYE'DE TARIM  
SEKTÖRÜNÜN DÖNÜŞÜMÜ**

**Şerife BİNGÖL**

**T.C.**

**Eskişehir Osmangazi Üniversitesi**

**Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**İktisat Anabilim Dalı**

**İktisat Bilim Dalı**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**Eskişehir, 2020**

**T.C.**

**ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ**

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

**Şerife Bingöl tarafından hazırlanan Yeni Kapitalizm ve Türkiye’de Tarım Sektörünün Dönüşümü başlıklı bu çalışma 28/08/2020 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından İktisat Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.**

**Başkan Doç. Dr. Selim ŐANLISOY**

**Üye Doç. Dr. Oytun MEÇİK**

**(Danışman)**

**Üye Prof. Dr. Füsun YENİLMEZ**

**ONAY**

**.../.../2020**

**.....**

**Prof. Dr. Mesut ERŐAN**

**Enstitü Müdürü**

..../.../2020

## **ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ**

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu, çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

**Şerife BİNGÖL**

## ÖZET

### YENİ KAPİTALİZM VE TÜRKİYE’DE TARIM SEKTÖRÜNÜN DÖNÜŞÜMÜ

**BİNGÖL, Şerife**

**Yüksek Lisans-2020**

**İktisat Ana Bilim Dalı**

**Danışman: Doç. Dr. Oytun MEÇİK**

1980’ler dünyada kapitalizmin yeni bir evreye girdiğine işaret eden yeni bir döneme karşılık gelmektedir. Neo-liberalizm ya da küreselleşme gibi kavramlarla adlandırılan bu yeni durum, uluslararası kuruluşlar aracılığıyla bütün dünyayı etkisi altına almış, özellikle de kapitalist sisteme dâhil olmamış azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bu sisteme neo-liberal politika önerileriyle dâhil edilmeye çalışılmıştır. Türkiye’de de 1980 yılından itibaren neo-liberal politikalar uygulanmaya başlanmış ve sosyoekonomik açıdan önemi yüksek olan tarım sektörü bir dönüşüm içerisine girmiştir. Bu çalışmanın amacı bu değişim ve dönüşüm sürecini tarihsel bağlam içerisinde incelemek, Türkiye’de tarım sektörünün dönüşümünü irdelemektir.

**Anahtar Kelimeler:** Yeni Kapitalizm, Serbestleşme, Tarım Politikaları,  
Tarımda Kapitalizm, Emekte Dönüşüm, Köylülüğün Tasfiyesi

## **ABSTRACT**

### **NEW CAPITALISM AND THE TRANSFORMATION OF AGRICULTURE SECTOR IN TURKEY**

**BİNGÖL, Şerife**

**Master degree-2020**

**Institute of Social Sciences**

**Department of Economics**

**Adviser: Assoc. Prof. Dr. Oytun MEÇİK**

The 1980s are a new era that indicates that capitalism has entered a new phase in the world. This new situation, which is named with concepts such as neo-liberalism or globalization, has influenced the whole world through international organizations, and especially underdeveloped and developing countries that were not included in the capitalist system were tried to be included in this system with neo-liberal policy proposals. In Turkey, since 1980, it has been implemented neo-liberal policies and the agricultural sector with high importance socioeconomically has entered into a conversion. The aim of this study is to examine the process of transformation and change in this historical context, to examine the transformation of the agricultural sector in Turkey.

**Keywords:** New Capitalism, Liberalization, Agricultural Policies, Capitalism in Agriculture, Transformation of Labor, Liquidation of the Peasantry

## İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
TABLolar LİSTESİ.....	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xiv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xvi
ÖNSÖZ.....	xviii
GİRİŞ.....	1

## 1. BÖLÜM

### YENİ KAPİTALİZM VE ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN DÖNÜŞÜMÜ

1.1. YENİ KAPİTALİZM KAVRAMI.....	4
1.1.1. Kapitalizme Tarihsel Bakış.....	4
1.1.2. Yeni Kapitalizm .....	15
1.2. ÜRETİM İLİŞKİLERİNDEKİ DÖNÜŞÜM.....	18
1.2.1. Esnekleşme .....	19
1.2.2. Bilginin Metalaşması .....	22
1.2.3. Emekte Dönüşüm .....	26
1.2.4. Yabancılaşma .....	28
1.2.5. Bireyselleşme.....	30
1.3. YENİ KAPİTALİZMİN MEKÂNSAL KARŞILIKLARI.....	32
1.3.1. Köyden Kente Göçün Sosyolojisi.....	34
1.3.2. Kırsalın Zayıflaması.....	35
1.3.3. Bölgesel Eşitsizlikler.....	37

## 2.BÖLÜM

### TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNÜN TARİHSEL GEÇMİŞİ, ÖZELLİKLERİ VE DÖNÜŞÜMÜ

2.1. OSMANLI DÖNEMİ'NDE TARIM.....	39
2.2. CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE TARIM SEKTÖRÜNÜN TARİHSEL GEÇMİŞİ VE POLİTİKALAR.....	43
2.2.1. Cumhuriyet'in Kuruluşu ve Tek Partili Dönem.....	43
2.2.2. 1923-1929: Açık Ekonomik Koşullarda Yeniden İnşa.....	43
2.2.3. 1930-1939: Korumacı-Devletçi Sanayileşme.....	47
2.2.4. 1940-1945 (İkinci Dünya Savaşı) ve 1946-1949.....	54
2.2.5 1950-1960 (Demokrat Partili Yıllar).....	61
2.2.6. 1960-1980.....	70
2.2.6.1. 1963-1967 (1.Plan Dönemi).....	71
2.2.6.2. 1968-1972 (2.Plan Dönemi).....	76
2.2.6.3. 1973-1977 (3.Plan Dönemi).....	80
2.2.7. 1980-2000.....	89
2.2.7.1. 1979-1983 /4.Plan Dönemi).....	91
2.2.7.2. 1985-1989 (5.Plan Dönemi).....	94
2.2.7.3. 1990-1994 (6.Plan Dönemi).....	95
2.2.7.4. 1996-2000 (7.Plan Dönemi).....	98
2.2.8. 2000'li Yıllar.....	103
2.2.8.1. 2001-2005 (8.Plan Dönemi).....	105
2.2.8.2. 2007-2013 (9.Plan Dönemi).....	109
2.2.8.3. 2014-2018 (10.Plan Dönemi).....	110
2.2.8.4. 2019-2023 (11.Plan Dönemi).....	112
2.3. TARIM SEKTÖRÜNÜN YAPISAL ÖZELLİKLERİ.....	113
2.3.1. Tarım Ürünleri.....	116



2.3.1.1. Bitkisel Ürünler.....	116
2.3.1.2. Hayvansal Ürünler.....	118
2.3.1.3. Su Ürünleri.....	120
2.3.2. Tarım Girdileri.....	120
2.3.3. Tarım Alanları.....	121
2.3.4. Dış Ticaret.....	123
2.4. TARIM SEKTÖRÜNÜN SORUNLARI.....	124
2.4.1. Sorunlar.....	124
2.4.2. Çok Uluslu Şirketlerin Sektördeki Rolü.....	126
2.4.3. Sektörün Stratejik Önemi ve Yeri.....	128
2.5. YENİ KAPİTALİZMİN TARIM SEKTÖRÜNE ETKİLERİ.....	129
2.5.1. Sosyolojik.....	129
2.5.2. Siyasal.....	130
2.5.3. Ekonomik.....	131
2.5.4. Mekansal.....	132

### **3.BÖLÜM**

#### **TARIM SEKTÖRÜNDE DÖNÜŞÜMÜN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ**

3.1. TEKNOLOJİK GELİŞMENİN TARIM SEKTÖRÜNE ETKİLERİ.....	134
3.1.1. Akıllı Tarım Sistemleri.....	135
3.1.2. Dijital Dönüşümün Etkileri.....	136
3.2. TARIM SEKTÖRÜ VE MAKROEKONOMİ İLİŞKİSİ.....	137
3.2.1. Neo-liberal Politikaların Tarım Sektörüne Etkisi.....	139
3.3. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE DÖNEMSEL KARŞILAŞTIRMALAR...	140
3.3.1. 1980 Yılı Öncesi ve Sonrası Tarım Sektörü Karşılaştırılması.....	141

3.3.2. 1980 Yılı Sonrası Tarım Politikalarının Değerlendirilmesi.....	143
3.3.3. 2000 Yılı Sonrası Tarımda Uygulanan Politikaların Değerlendirilmesi.....	145
3.4. TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNDEKİ DÖNÜŞÜMÜN KALKINMA SÜRECİNE ETKİSİ.....	146
3.5. PANDEMİ SÜRECİ VE TARIM.....	148
SONUÇ.....	150
KAYNAKÇA.....	153

## TABLolar LİSTESİ

<b>Tablo 1:</b> Osmanlı Toprak Dağılımı, 1913.....	42
<b>Tablo 2:</b> Büyüme Göstergeleri, 1923-1929.....	46
<b>Tablo 3:</b> Büyüme Göstergeleri,1929-1939.....	50
<b>Tablo 4:</b> Toprak Mülkiyetinin Dağılımı, 1937.....	51
<b>Tablo 5:</b> Milli Gelir, Kişi Başına Gelir ve Tarımsal Üretim; 1938=100.....	51
<b>Tablo 6:</b> Sektörlerin Milli Gelir İçindeki Payı, 1938=100.....	52
<b>Tablo 7:</b> Tarımın GSMH İçindeki Payı, 1923-1932.....	53
<b>Tablo 8:</b> Türkiye’de Toprak Reformu Gereği 1947-1959 Yıllarında Çiftçiye Dağıtılan Topraklar (Dönüm).....	57
<b>Tablo 9:</b> Büyüme Göstergeleri,1939-1946.....	57
<b>Tablo 10:</b> Türkiye Tarımında Temel Girdiler ve Üretim, 1938-1950.....	58
<b>Tablo 11:</b> 31.12.1956 Tarihine Kadar Marshall Planı Direkt Yardımları İle Gelen Tarım Aletleri.....	60
<b>Tablo 12:</b> Tarımın Milli Gelir Artışına Ürün Katkısı (1950-1972).....	62
<b>Tablo 13:</b> Türkiye’nin Zirai İşletmeler Bünyesi.....	63
<b>Tablo 14:</b> Başlıca Tarımsal Girdilerin Sayısal Gelişimi, 1945-1962.....	65
<b>Tablo 15:</b> Tarım İşletmelerinin Dağılımı.....	67
<b>Tablo 16:</b> Sektörlerin GSMH İçindeki Payı (%).....	71
<b>Tablo 17:</b> Tarım Üretiminin Yapısı (Ürünlerin GSMH İçinde Yüzdellikleri).....	72
<b>Tablo18:</b> Tarım Sektöründe Girdi Miktarlarındaki Değişmeler (1962, 1963, 1967), Milyon TL.....	73
<b>Tablo 19:</b> Birinci Beş Yıllık Planda Hedeflenen ve Gerçekleşen İstihdam Verileri.....	74
<b>Tablo 20:</b> GSMH ve Tarımsal Hâsıla (Tahmin).....	75
<b>Tablo 21:</b> İstihdamın Sektörler Arasındaki Yüzselsel Dağılımı.....	75
<b>Tablo 22:</b> Tarımın Milli Gelir ve Faal Nüfus İçindeki Nispi Payı (%).....	77

<b>Tablo 23:</b> Faktör Fiyatları ile Net Yurt İçi Gelirleri ve Gayrisafi Milli Hasıla: 1967-1972 (1965 Fiyatları ile Milyar TL).....	77
<b>Tablo 24:</b> Sektörlerin İhracat Dağılımındaki Oranları.....	78
<b>Tablo 25:</b> Sektörlerin İhracat Tahminleri (Mil. \$).....	78
<b>Tablo 26:</b> Tarım/Sanayi İç Ticaret Mübadele Hadleri, 1968=100.....	79
<b>Tablo 27:</b> İşgücünün Sektörel Dağılımı.....	80
<b>Tablo 28:</b> İhracatın ve İthalatın Bileşimi (Yüzde).....	80
<b>Tablo 29:</b> 3. Plan'da Tarım Sektörü İçin Hedeflenen ve Gerçekleşen GSMH ve GSYH Oranları.....	81
<b>Tablo 30:</b> 3. Plan Döneminde Tarımsal Ürünlerin Destekleme Fiyatları ve Yüzde Artışları.....	82
<b>Tablo 31:</b> Tarımdaki Mülk Toprakların Dağılımı.....	83
<b>Tablo 32:</b> 1., 2. ve 3. Plan Dönemlerinde Tarımsal Üretim Artış Hızları.....	84
<b>Tablo 33:</b> Önemli Verim Artırıcı Girdiler ve Makineleşmede Gelişmeler.....	84
<b>Tablo 34:</b> Hayvancılık Üretimi (Miktar=1000 Ton, Değer=Milyon TL).....	85
<b>Tablo 35:</b> Bazı Ürünlere Verilen Sübvansiyonlar, Yıllık ortalaması (1951-1971)...	85
<b>Tablo 36:</b> İç Ticaret Hadleri (1965=100).....	86
<b>Tablo 37:</b> Türkiye'de Sanayileşme ve Büyüme Üzerine Dönemler, 1947-1979.....	86
<b>Tablo 38:</b> İhracatın Bileşimi (Yüzde).....	87
<b>Tablo 39:</b> Üçüncü Plan Tarımsal Üretim Hedefleri, 1971 Fiyatlarıyla, Milyon TL.....	87
<b>Tablo 40:</b> Tarım ve Sanayide İstihdam (İST) ve Emek Verimi (EV) (Endeks).....	90
<b>Tablo 41:</b> Tarımsal Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Oranı.....	91
<b>Tablo 42:</b> Tarım Sektörünün Genel Durumu (1988 Fiyatlarıyla, Milyon TL).....	97
<b>Tablo 43:</b> Tarım Sektöründe Önemli Girdilerde Gelişmeler.....	98

<b>Tablo 44:</b> Türkiye'nin İktisadi Kalkınma Göstergeleri, 1913-2005.....	105
<b>Tablo 45:</b> Türkiye Tarımına İlişkin Temel Göstergeler, 1880-2000.....	108
<b>Tablo 46:</b> İstihdamın Sektörler İtibarıyla Dağılımı (Yüzde).....	110
<b>Tablo 47:</b> Sektörlerin GSYH İçindeki Payları (Yüzde).....	114
<b>Tablo 48:</b> Türkiye'de Tarımsal Özelleştirmeler.....	128

## ŞEKİLLER LİSTESİ

<b>Şekil 1:</b> Tarımın GSMH İçindeki Payı, (1948 Cari Fiyatlarıyla, %)	68
<b>Şekil 2:</b> 1923-1962 Dönemi Sektörlerin GSMH İçindeki Payları, Sabit Fiyatlarla%	69
<b>Şekil 3:</b> Tarımın GSMH İçindeki Payı (1968 Cari Fiyatlarla)	69
<b>Şekil 4:</b> Planlı Dönemde (1963-1980) Sektörlerin GSMH İçindeki Payları, %	88
<b>Şekil 5:</b> Sektörlerin GSMH İçindeki Payları, 1980-2006 (Sabit Fiyatlarla)	102
<b>Şekil 6:</b> Tarımın Cari Fiyatlarla GSMH İçindeki Payı (1987 Fiyatı,%)	103
<b>Şekil 7:</b> Tarımın Cari Fiyatlarla GSMH İçindeki Payı (2009, %)	114
<b>Şekil 8:</b> Toplam İşgücü İçerisinde Tarımsal İstihdamın Payı, 1991-2019	115
<b>Şekil 9:</b> Tarımsal Ham Madde İhracatının ve İthalatının Toplam İhracat ve İthalat İçindeki Payı, 1962-2019	116
<b>Şekil 10:</b> Seçilmiş Ürünlerin Üretim Miktarları (Ton)	117
<b>Şekil 11:</b> Seçilmiş Ürünlerinin Üretim Miktarları (Ton)	117
<b>Şekil 12:</b> Canlı Hayvan Sayısı	118
<b>Şekil 13:</b> Kırmızı Et Üretimi	119
<b>Şekil 14:</b> Süt Üretimi, ton	119
<b>Şekil 15:</b> Su Ürünleri Üretimi, (Kg)	120
<b>Şekil 16:</b> Seçilmiş Tarımsal Alet ve Makinelerin Sayısı	121
<b>Şekil 17:</b> Tarım Alanları	122
<b>Şekil 18:</b> Tarımsal Dış Ticaretin Oransal Payları (ISIC Rev.3)	123
<b>Şekil 19:</b> Kırsal Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Payı, 1960-2019	133
<b>Şekil 20:</b> Tarımın GSYH ve Toplam İşgücü İçindeki Payı, 1960-2019	138
<b>Şekil 21:</b> Tarımın İhracat ve İthalat İçindeki Payı	138

**Şekil 22:** 1923-2006 Dönemi Sektörlerin GSMH İçindeki Payları (Sabit Fiyatlarla.....142

## KISALTMALAR LİSTESİ

<b>AB</b>	: Avrupa Birliği
<b>ABD</b>	: Amerika Birleşik Devletleri
<b>AT</b>	: Avrupa Topluluğu
<b>CHF</b>	: Cumhuriyet Halk Fırkası
<b>CHP</b>	: Cumhuriyet Halk Partisi
<b>ÇAYKUR</b>	: Çay Kurumu
<b>Çev.</b>	: Çeviren
<b>ÇTK</b>	: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu
<b>ÇUŞ</b>	: Çok Uluslu Şirketler
<b>DB</b>	: Dünya Bankası
<b>DGD</b>	: Doğrudan Gelir Desteği
<b>DP</b>	: Demokrat Parti
<b>DPT</b>	: Devlet Planlama Teşkilatı
<b>DTÖ</b>	: Dünya Ticaret Örgütü
<b>EBK</b>	: Et ve Balık Kurumu
<b>GSMH</b>	: Gayri Safi Milli Hasıla
<b>GSYİH</b>	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
<b>İHA</b>	: İnsansız Hava Aracı
<b>IMF</b>	: International Monetary Fund
<b>IoT</b>	: Internet of Things
<b>KİT</b>	: Kamu İktisadi Teşekkülleri
<b>ORÜS</b>	: Orman Ürünleri Sanayi
<b>SEK</b>	: Süt Endüstrileri Kurumu



<b>ss.</b>	: Sayfa sayısı
<b>TİGEM</b>	: Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
<b>TMO</b>	: Toprak Mahsulleri Ofisi
<b>TRUPA</b>	: Tarım Reformu Uygulama Projesi Anlaşması
<b>TSKB</b>	: Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri
<b>TŞFAŞ</b>	: Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi
<b>TÜİK</b>	: Türkiye İstatistik Kurumu
<b>TÜGSAŞ</b>	: Türkiye Gübre Sanayi Anonim Şirketi
<b>TZDK</b>	: Türkiye Zirai Donatım Kurumu
<b>YEMSAN</b>	: Yem Sanayi
<b>YPK</b>	: Yüksek Planlama Kurulu

## ÖNSÖZ

Yüksek lisans tezimin konusunu belirleme ve yazım aşamasında benden bilgi birikimini esirgemeyen, her konuda katkı sunan danışman hocam Sayın Doç. Dr. Oytun Meçik'e, eğitim hayatım boyunca üzerimde emeği olan bütün hocalarıma ve özellikle de lisans ve yüksek lisanstaki hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca sevgili aileme, Selma'ya ve Mejdal'e de teşekkür ederim.

Yazım sürecinde severek araştırdığım ve çok şey öğrendiğim bu çalışmayı, okuyan herkese de aynı heyecanla bilgi sunmasını ve tarım konusunda daha hassas düşünmeye sevk edeceğini umuyorum.

## GİRİŞ

İnsan neslinin tarih sahnesine çıkmasıyla doğa üzerinde bir yaşam başladı. Yaşamın devamlılığını sağlamak için insanların zorunlu olarak tüketmeleri gereken gıda maddeleri üretiminin sürekliliği, ancak tarihte gerçekleşmiş ilk büyük devrim olan tarımsal üretim süreçlerinin öğrenilmesiyle mümkün hale gelmiştir. Tarımsal üretim alanları etrafında topluluklar oluşmuş, daha sonra bu topluluklar büyüyerek günümüze kadar gelmiştir. Tarımın ekonomiye en büyük katkısının, insanlığa sağladığı yararlarından dolayı ürün katkısı olduğu söylenebilir.

İnsan neslinin devamını sağlamasında çok önemli bir yer tutan tarım sektörünün günümüz koşullarında yeteri kadar önemsenmediği, ulusal politikalar yerine küresel politikalar tercih edilerek tarım sektöründe bir tahribat yaşanmasına neden olduğu görülmektedir. Bu küresel politikalar tüm dünyada 1980'lerde ortaya çıkmış, Türkiye'de de bu yıldan itibaren tarım sektörü bir değişim içerisine girmiştir. Bu değişimin en net göstergesi tarımı destekleyici politikalardan vazgeçilmesi olmuştur. Bu bağlamda tezin konusu, Türkiye tarımını tarihsel süreç içerisinde ele alarak bugünkü koşullara nasıl geldiğini tartışmaktır.

Bu konunun seçilmiş olmasının sebebi, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de büyük bir öneme sahip olan tarım sektörüne, özellikle 1980 sonrasında daha az önem verilmesinin doğurduğu olumsuz sonuçlardır. Bu olumsuz sonuçlar hem toplumsal hem ekonomik etkilere sahiptir. Uygulanan politikalar, köylünün tarım ekim biçimine devam edemeyeceği koşulları doğurmuş ve kırsaldan bir kopuş gerçekleşerek kentlere doğru bir göç hareketi başlamıştır. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin tarım yapısını tarihsel bir süreç içerisinde ele alarak 1980'lerde geçirdiği yapısal dönüşüm çerçevesinde sektörün yapısını, var olan sorunları irdelemek ve bu sorunlara çözüm önerilerinde bulunmaya çalışmaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde öncelikle üretim ilişkilerinin tarihi evrimi açıklanmıştır. Daha sonra kapitalist üretim ilişkileri ve son olarak da günümüzün koşullarını ifade eden ve kapitalizmin yeni bir evreye girdiğini belirten yeni kapitalizm kavramına dair açıklamalara yer verilmiştir. Yeni kapitalizm kavramı temel olarak sermayenin birikim süreçlerinde ve örgütlenme tarzlarında meydana gelen değişim ve bu değişimin teknolojik gelişmelerin de etkisiyle hızlı bir dönüşüm

sürecine girmesini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu bölümde amaç, bu dönüşümü anlamak için geçmiş koşulların günümüz koşulları ile olan bağlantısını bir bütün olarak ele almak ve günümüzün koşullarını anlamak/anlamlandırmaktır. Değişim süreci dünyada 1970'lerin kriziyle başlamış, çoğu gelişmekte olan ülkede olduğu gibi Türkiye'de de bu değişime 1980'li yıllarda ayak uydurulmaya başlanmıştır.

Bu kuramsal incelemenin sonrasında, ikinci bölümde, Türkiye tarım sektörü üzerine detaylı bir araştırma yapılarak Osmanlı'nın ekonomik ve toplumsal yapısının mirası üzerine şekillenen Cumhuriyet sonrası dönem incelenmiştir. Bu sebeple tarım yapısını köklerine götürerek anlatmak daha doğru olacağından, ilk olarak Osmanlı'nın tarım yapısı açıklanmış ve bugüne kadar tarihsel süreç dönem dönem irdelenmiştir. Bu sürece göz gezdirildiğinde, Türkiye'de 1980'lere kadar devletçe desteklenen ve korunan tarım sektörünün, 1980 yılına gelindiğinde neo-liberal politikaların kabul edilip uygulanmasıyla bir anda piyasaya açık hale getirildiği görülür. Bütün ülkelerde olduğu gibi, ülkemizde de tarım sektörü hem ekonomik hem de toplumsal yönüyle çok önemli ve stratejik bir sektördür. Tarım, bir yandan kalkınmanın ilk süreçlerinde kaynak sağlayan bir sektörken, diğer yandan toplumun beslenmesini sağlamakla kalmamakta, ülkenin büyük bir kısmını istihdam etmekte ve sanayi sektörüne de ham madde sağlamaktadır. Bu özelliklerinden ötürü, bir ülkenin üzerinde önemle durması gereken ilk sektörün tarım sektörü olması gerektiği kabul edilmekte ve sektörün sürdürülebilirliğini sağlayacak, doğayla uyum içerisinde ve herkesin besin ihtiyacını karşılayabilecek şekilde politikaların yürütülmesi gerekmektedir.

Son olarak çalışmanın üçüncü bölümünde ise tarım sektöründe meydana gelen teknolojik değişimler ışığında, tarım sektörünün ekonomi üzerindeki yaygın etkileri, dönemseller karşılaştırmalar yapılarak değerlendirilmiştir. Günümüzdeki teknolojik dönüşüm süreçlerinin sektöre etkileri de bu değerlendirmenin bir parçası olarak bölümdeki yerini almıştır.

## BİRİNCİ BÖLÜM

### YENİ KAPİTALİZM VE ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN DÖNÜŞÜMÜ

Yeni kapitalizm kavramı, kapitalizmin tarihsel olarak yeni bir evreye girdiğine atıfta bulunarak temelde sermaye birikimi ve örgütlenme süreçlerinde yaşanan değişimleri anlatan bir kavramdır. Bu değişimlerin en önemli nedeni teknolojik gelişmelerdir. Özellikle iletişim ve ulaşım alanındaki gelişmeler, sermayenin küresel ölçekte esnek bir şekilde örgütlenmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, yeni kapitalizm hem üretim süreçlerini hem de üretim ilişkilerini değiştiren ve dönüştüren bir süreçtir. Bu bölümün amacı üretim ilişkilerinde yaşanan dönüşümü yeni kapitalizm üzerinden ele almaktır.

Yeni kapitalizm, bir üretim tarzı ve toplumsal ilişkiler bütünü olan kapitalizmin gelişmiş biçimidir. Bu sebeple yeni kapitalizmi anlamak için kapitalist üretim tarzının tarihsel gelişimine bakmak gerekir. Yeni kapitalizmin kendinden önceki üretim biçimleriyle bağlantısı olması nedeniyle ilk olarak kapitalist üretim tarzının tarihsel gelişimini ele almak gerekir.

1970'lerde dünyayı derinden etkileyen bir kriz yaşanmış ve bu krizin olumsuz etkilerini aşmak için kapitalist sistem, yeniden yapılanmaya giderek ekonomik, toplumsal ve politik olarak yeni bir düzene geçmeye başlamıştır. Çalışma hayatında üretim tarzının değişmesiyle emek üzerinde bir dönüşüm yaratarak ortaya yabancılaşma, esnekleşme, bilginin metalaşması, bireyselleşme gibi kavramları çıkarmıştır.

Emek üzerinde yaşanan değişimi esnekliğin şu tanımından anlayabiliriz (Castel, 2017: 366): “*Esneklik bir anlamda modern emekçiyi işine/görevlerine uydurma zorunluluğunun adıdır.*” Bu tanımı sadece işe uyum süreci olarak tanımlamak eksik olur. İşletmelerin piyasada oluşan talep dalgalanmalarına kısa sürede yanıt veriyor olması, krizi yönetiyor olabilmesi ve sipariş üzerine üretim yapabiliyor olması gerekir. Bunun için; ya taşeronluk hizmetinden yararlanması, - buna dış esneklik denmektedir, ya da kendi personelini her duruma hazır bir şekilde çalıştırıyor olması -buna da iç esneklik denmektedir-, gerekmektedir.

Yeni kapitalizmin vurgu yaptığı noktalardan biri esnekleşmedir. Buna göre, çalışma koşulları hem zamandan hem de mekândan bağımsızlaşarak yeni kapitalizmin yapısal özelliği haline dönüşmüştür. Bu dönüşüm ise birçok kavramın bileşkesi olarak karşımıza çıkar. Zira literatürde yeni kapitalizm yerine kullanılan pek çok kavram vardır. Bunlardan bazıları; esnek üretim tarzı, bilgi toplumu, enformasyon toplumu, küreselleşme, neo-liberalizm, post-fordizm, yeni fordizm, post-modernizm, disorganize kapitalizm, neo kapitalizm olarak sıralanabilir. Bu tez boyunca ele alınan değişim ve dönüşümü anlatmak için kullanılan kavram “yeni kapitalizm” kavramıdır.

## **1.1. YENİ KAPİTALİZM KAVRAMI**

Bu başlık altında, yeni kapitalizmi incelemeye önce, onun oluşumuna giden süreçte kapitalist üretim tarzının tarihsel gelişimi anlatılmıştır. İlk olarak, ilkel üretim tarzı ve köleci üretim tarzı üzerinde durulduktan sonra, gelişmelerin önce feodalizme ve daha sonra kapitalizme nasıl evrildiği anlatılmaya çalışılacaktır. Üretim tarzının tarihsel gelişiminin önemi, her bir üretim tarzının kendinden önceki üretim tarzından doğmuş olmasıdır.

### **1.1.1. Kapitalizme Tarihsel Bir Bakış**

Yaklaşık olarak 900 milyon yıl önce doğa üzerinde yaşam başladı. İnsanların tarih sahnesine ilk çıkışı ise yaklaşık 1 milyon yıl öncesine dayanır. İnsanları hayvanlardan ayıran en önemli fark, ellerini kullanarak iş aletleri yapmalarıdır (Nikitin, 2016: 19-20).

İnsan, bütün türler arasında, doğal çevreye uyum sağlayan değil de o çevreyi kendi ihtiyaçlarını giderecek şekilde dönüştürerek hayatta kalabilen tek varlıktır. İnsanlar, farklılaşmış organları olan ve beş parmağını da rahatça hareket ettirerek kullandığı elleri ile yiyeceğini doğrudan doğal ortamdan elde edebiliyordu. Zamanla iş aletleri yapmaya başlayan insanlar, aralarındaki iletişimi dil aracılığıyla geliştirerek, bu sayede sosyal organizasyonlar kurarak hayatta kalmayı başardı. Tüm

bu gelişmeler, insanların temel ihtiyaçlarının başında gelen beslenme ile ilgilidir. İş aletleri yapımı ilk etapta kendini korumak, avlanmak için, zamanla üretim aracına dönüşmüştür.

Bir toplum ne kadar ilkelse harcadığı emek de o kadar fazladır. Çünkü tüm zamanını temel ihtiyaçlarını gidermek için harcar. Bu temel ihtiyaçlar; yemek, içmek, olumsuz hava koşullarından korunmak, neslin devam etmesi için çiftleşmek, vücut kaslarını çalıştırmaktır. En ilkel besin maddelerinin üretim yolları; yabani meyve toplamak, zararsız küçük hayvanları avlamak ve balık tutmak olarak ifade edilebilir. Bu tür besin maddeleri üretildiği anda tüketilmektedir, çünkü henüz uzun süre bozulmadan koruma yöntemleri bilinmemektedir. Zaten elde edilen ürünlerin tüketim ihtiyaçlarını karşılamadığı ve insanlık var olduğundan beri kıtlık yaşandığı da bilinmektedir. Bu sebeple üretimin tümü gerekli üründür ve ürün fazlası verilmemektedir.

İnsanların tek ekonomik uğraşı, besin maddeleri üretimi üzerinedir. Gerçek bir sosyal iş bölümü oluşturulabilmesi için öncelikle yeterli besin maddeleri üretiminin sağlanmış olması gerekmektedir. Kadınlar ve erkekler arasında doğal bir iş bölümü oluşmakta; buna göre erkekler avcılık, kadınlar ise toplayıcılık yapmaktadır. Biraz ilerleme gösteren toplumlarda erkekler veya kadınlar daha önceden öğrenilmiş teknikleri uygulamakta ve erkekler daha uzaklara gidebilmekte ve daha büyük hayvanları avlamakta, çeşitli iş aletleri yapmakta; kadınlar ise ateşin sürekli yanmasını sağlamak, çanak-çömlek-dokuma yapmak ve iplik eğirmek gibi işleri yapmaktadırlar (Mandel, 2008: 23-26).

Ateşin bulunuşu, insanla doğa arasındaki savaşta insana büyük avantaj sağladı. İnsanlar ateşle, besinini çeşitlendirme olanağı buldu. Daha sonra ok ve yayın bulunuşu, ilkel insanların üretici güçlerinin gelişmesinde yeni bir dönem başlattı (Nikitin, 2016: 20). Yeni buluşların keşfi ve bilgi birikimi ile bu (ilkel) toplumlardaki üreticiler, besin maddeleri üretimi için daha az çaba harcar hale geldiler. Böylece emek verimliliğinde bir artış yaşanmış, bu da insanlara başka ekonomik faaliyet alanları için ek zaman vermiştir. Aynı zamanda göçebelikten yerleşik hayata geçiş de başlamıştır. Bu gelişmelerle gerekli ürünün yanında, bir de ürün fazlası oluşmaya başlamıştır. Ürün fazlası oluşmasının asıl önemi, zaman zaman ortaya çıkan kıtlıkların önlenmesi; diğer bir önemi de daha gelişmiş bir iş bölümü sağlayarak iş

aletleri üretiminde ilerlemeler sağlamak ve son olarak da nüfusun hızla artmasını sağlamaktır (Mandel, 2008: 26-27).

Bütün bu süreç, insanlığın yaptığı en büyük devrimin gerçekleşmesini, yani tarımın öğrenilmesini ve hayvanların evcilleştirilmesini sağladı. Bu ekonomik devrim, Tarım Devrimi ya da Neolitik Devrim olarak adlandırılmaktadır. Neolitik Devrimin önemi; doğadaki kaynakları yok etmeden, avcı-toplayıcılık zamanıyla neredeyse aynı emeği sarf ederek daha fazla ürün elde edilmesidir. Ürünün fazla elde edilmesi de yeni iş aletlerinin üretilmesini ve yeni zanaatların ortaya çıkmasını sağlamakta ve yerleşik hayatı da zorunlu kılmaktadır. Çünkü ettikleri ürünlerin mahsullerini almaları uzun bir zaman almaktadır. Böylece toplumlar\ailer\klanlar belli bir yere yerleşirler. Bu toplumlarda özel mülkiyet anlayışı yoktur. Ekip biçtikleri toprak ve üzerinde yaşadıkları arazi hepsinin ortak malıdır. Bu durum Marks ve Engels'in eserlerinden biri olan "Alman İdeolojisi"nde ilk mülkiyet biçimi olan "kabile mülkiyeti" olarak ifade edilir. Burada insanların avcılık, balıkçılık ve hayvancılıkla uğraştıklarını ve toprağın işlenmesine yeni geçildiğini ve asıl iş bölümünün toprağın işlenmeye başladıktan sonra ortaya çıktığını ifade ederler (Marks ve Engels, 2013: 31).

Ailenin genişlemesi zamanla toplumların da büyümesine neden olmuş, daha önce ortak olan mülkiyet, özel mülkiyete dönüşmüş, aileler/kabileler arasında anlaşmazlıklar ve gelir farkları ortaya çıkmaya başlamıştır (Nikitin, 2016: 23). Bu durum da ikinci mülkiyet biçimi olan antik komün ve devlet mülkiyetini doğurmuştur. Burada komün mülkiyetinin yanında gelişen özel mülkiyet de mevcuttur. Burada üretim köleler üzerinden yürütülmekte ve üretim ilişkileri özgür yurttaşlar ile köleler arasındaki ilişkiye dayanmaktadır (Marks ve Engels, 2013: 31-32).

Antik devletlerden biri olan Roma İmparatorluğu gibi üretim ilişkileri köle emeğine dayalı ekonomilerde, köle de üretim araçları arasında sayılan ve efendilerinin mülkiyeti altında alınıp satılabilen bir metadır. Bu dönemde askeri, siyasi ve kültürel olarak en güçlü devlet olan Roma, sınırlarını genişleterek elde ettiği topraklar ve yeni köleler aracılığıyla üretimini sürdürüyordu. Fakat Roma doğal sınırlarına ulaşıncaya, köle arzı artırılamadığı için köle fiyatları arttı. Üretimin sadece köleler üzerinden yapılması ekonomide bir yıkım yarattı. Roma'nın her yerini kaplayan ve kölelerin emeği üzerine kurulu büyük tarım arazileri (latifundia) karlı



olmaktan çıktı. Latifundialar küçük toprak parçalarına bölünerek kolonlara kiraya verildi. Kolonlar azat edilen kölelerdi; köle statüsünde değillerdi ama aynı zamanda özgür de değillerdi. Üzerinde buldukları toprağa bağlı kalmak koşuluyla özgür bırakılmışlardı ve toprakla beraber alınıp satılabilirlerdi. Böylece toplumsal üretimin temeli olan kölecilik ömrünü tamamladı ve artık herkes özgürdü. Nitekim toplumsal üretimin temeline özgür insanların geçmesi gerekmektedir. Bu ortam feodal üretim tarzının belirleyicisi olmuştur. Antik çağdaki bu kolonlar feodal dönemdeki serflere dönüşecektir (Engels, 1990: 154-155).

Kısaca anlatılmaya çalışılan konu, insanlığın başlamasıyla birlikte ortaya çıkan gelişmeler ve üretim tarzları olmuştur. Feodalizm ve kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışını daha iyi anlamak için geçmişle olan bağlantının kısa da olsa ele alınması gerekir.

Üçüncü mülkiyet biçimi olarak karşımıza feodal üretim biçimi çıkmaktadır. Köleci üretim tarzının son bulmasıyla, kölelikten serfliğe geçenler, aynı zamanda feodal üretim tarzının da emek gücü olacaktır. Daha önce köleler üzerinden gerçekleşen üretim, bu yeni tarzda serflerin üzerine geçmiştir. Feodal toplumda, toprak mülkiyetinin hiyerarşik yapısı vardır ve bu yapının en alt katmanını serfler yani üreten sınıf oluşturmaktadır.

Feodal dönemin, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkıldığı tarihte başlayıp 1400'lerde son bulduğunu ileri sürenlerin yanında yine başlangıcı Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılış tarihinde başlayıp Amerika Kıtası'nın keşfedilmesi veya Fransız Devrimi'nin yaşandığı tarihte son bulduğunu söyleyenler vardır (Özil, 2018: 861). Marks ve Engels (2018: 41) Amerikan'ın keşfi ile feodalizmin yıkıldığı tarihin aynı zamana denk geldiğini vurgular.

G. Fülberth'in feodalizm dönemlendirmesi ise 500-1500 yılları arasını kapsar. Fülberth (2008), feodalizmi, toprağı olmayan köylülerin toprağı olanlar için üretim yaptıkları bir sistem olarak tanımlar. Bu feodalizm dönemi, kapitalist sisteme geçiş şartlarını hazırlayan kapitalizmden önceki dönemdir. Feodalizmi, avcılık ve toplayıcılıktan tarım arazisi ekip biçilen dönem olan neolitik devrim ile sanayi devrimini geçirmiş her toplum yaşamıştır. Feodalizmde toprak sahipleri çalıştırdıkları köylülerin ve topraksızların ürettiklerine el koyarak birikim elde etmektedir.

Kapitalizmden önceki toplum düzeni olan feodalizmde egemenlik, soylu toprak sahiplerine aittir. Bu düzen, asırlarca devam etmiş olan köleci sistemin yıkılmasıyla ortaya çıkmıştır. Feodalizmde temel ekonomik faaliyet tarımdır ve tarımda kullanılan emek, köle ile özgür insanın ortasında yatan serflerin emeğidir. Feodal toplumda üretim ilişkilerin temeli feodal beyin/lordun toprak üzerindeki mülkiyeti ile o toprakta üretim yapan serfin sınırlı mülkiyetine dayanır. Serf ekip biçtiği toprağın sahibi değildir, fakat ekip biçtiği araç gereçler kendisine aittir. Serfler ürettiğinin bir kısmını kendi geçimine ayırır, kalan kısmı ise toprak sahibi olan feodal beyindir (Aydemir ve Yılmaz Genç, 2011: 240).

Orta Çağ'da feodal toplum yapısına bakıldığında, toplumda üç sınıf vardır: savaşılan şövalyeler (savaşanlar), savaşanlar için dua eden rahip ve papazlar, son olarak da savaşanların ve dua edenlerin yiyecek ve giyecek ihtiyacını karşılamak için toprakta çalışanlar (Huberman, 2013: 11-12). Bu son sınıf, üretimi gerçekleştiren serfler sınıfıdır. Feodal üretim tarzına bakılacak olursa da, temel olarak tarıma dayalı bir üretim tarzı ve toplumsal ilişkileri de belirleyen bir sistemdir. Burada üretim yapanlar yani serfler, doğrudan üretim aracı olan toprağa özel bir toplumsal ilişkiyle bağlıdır. Toprakta elde ettikleri ürünlerin kontrolü toprak sahiplerinin elindedir. Serflere yaşayacak kadar ürün bırakılıp, gerisi bu toprak sahipleri olan lordlara verilir.

Feodal üretim tarzının Marksist görüşteki anlamı ise, toprak sahiplerinin egemenlikleri altındaki köylüleri sömürmesidir. Bu ilişkinin devamı, sömürü altındaki köylülerin varlıklarını sürdürmek için gereksinim duyduğu ürünün dışında ürettiklerini, zor yoluyla ya mal olarak ya para rantı ya da doğrudan emek olarak toprak sahiplerine vermesiyle olur. Bu ilişki serflik ilişkisidir (Hilton vd., 1984: 31).

Feodal toplumda aile bağları kuvvetli, iç içe yaşayan aileler, komşuluk ilişkileri de güçlü bir toplumsal ortam mevcuttur. Bu toplumda herkesin mutlaka bir yeri ve görevi vardı. Feodalite toplumu içinde yoksulluğu barındıran ama asla bu yoksulluk sorununu dile getirmeyen bir özellik gösterir. Bu sebep, feodalitenin yıkılmasına neden olmuştur (Castel, 2017: 14).

Feodalizmin yıkılmasına bir diğer sebep, ticaretin gittikçe güçlenmesi olmuştur. Ticaretin gelişmesi ve genişlemesi sermaye birikiminin ve ulusal pazarların oluşmasını sağlamıştır. Ticaretle uğraşan insanların sayısı arttıkça sermaye

birikimi de artmış ve dolayısıyla insanların ticaretten beklentileri daha çok gelir elde etmek, yani kârlarını maksimize etmek olmuştur.

Feodalizmin yıkılmasında göz ardı edilemeyecek bir diğer olay Fransız Devrimi'dir. Fransız Devrimi ile feodal mülkiyet biçiminden burjuva mülkiyet biçimine geçilmiştir. Bu üretim biçiminin değişmesi yeni sınıflar oluşturmuş olabilir, sınıfları dönüştürmüş olabilir, fakat var olan sınıf karşıtlıklarını ortadan kaldırmamıştır. Bu yeni ortam “eski sınıfların yerine yeni sınıflar, eski baskı koşullarının yerine yeni baskı koşulları, eski mücadele biçimlerinin yerine de yeni mücadele biçimleri” getirmiştir (Marks ve Engels, 2018: 41-58).

Marks ve Engels (2018: 41) Manifesto'da, yükselen burjuvaziye, Amerika'nın keşfi ve Afrika'nın gemiyle dolaşılması sonucu yeni alanlar açıldığını yazar. Ticaretteki canlanmanın artmasının nedenleri arasında; Amerika'nın sömürgeleştirilmesi, Doğu Hindistan ve Çin pazarları, ticaret yollarının genişlemesi ve sömürgelerle yapılan ticaret yer almaktadır. Böylece feodal toplumun yıkılması hızlanmış, bu toplumun içerisinde yeni bir sınıf doğmaya başlamıştır. Bu, kapitalist sınıftır.

5. yüzyıl ile 15. yüzyıl arası dönemde, Kuzey Avrupa'da hüküm süren feodalizm, 16. yüzyıla doğru ticaretin gelişmesi ve Avrupa dışına yayılmasıyla çözülmeye başlamıştır. Ticaretin gelişmesiyle oluşan tüccar sınıfı ve üretimde teknik gelişmelerin yaşanması, yeni bir üretim sistemi olan kapitalizmi doğurmuştur. Kapitalizm bir meta üretim sistemidir. Bu sistemde, üretim yalnızca kişisel ihtiyaçlar için değil, ulusal ve uluslararası düzeyde ilişki içinde oldukları pazarlar için de üretilir. Sanayi Devrimi'nin de etkisiyle büyük gelişme gösteren kapitalist sistem günümüze kadar ulaşmış, etkisini her alanda hissettirmiştir (Erdendoğdu, 2013).

Sanayi ilerledikçe doğayı tahakküm altına alanlar “mekâna bağlı feodal güçleri aştı ve bastırdı”. Burjuvazi, devleti ve devletin elindeki güçleri (ordu, kurumsal ve mali güç) kendi çıkarları için kullanmaya başladı. Mekânlar dönüşmeye başladı, şehirler oluştu. Köylü nüfusu emek sınıfına dönüştü. Sermaye sahipleri şehirlerin oluşmasını sağlarken, emek gücünü de köylerden şehirlere doğru çekti. Ülke içi dönüşümler, ülke dışı dönüşümlere de yol açtı. Çünkü sanayinin etkisiyle gerçekleşen aşırı üretim, dış pazarlara götürülürken o mekânda da değişimler gerçekleşmek zorundaydı (Harvey, 2015: 453).

Feodal devlet dönüşerek yerini burjuva devletine bırakmıştır. Bu kapitalizmin ilerlemesiyle paraleldir. Çünkü kapitalist sistem ilerledikçe ihtiyaçlarını gidermek için daha fazla devlet kurumlarına ve düzenlemelerine gereksinim duyar. Nitekim devlet her türlü gücü, kapitalist sistemin iyi işlemesi için kullanmaktan geri durmaz (Harvey, 2015: 346).

Huberman (2013: 174) feodalizmin yıkılışını ve ortaya çıkan yeni sistemi şöyle özetler:

“İngiltere’de 1689’a kadar ve Fransa’da 1789’dan sonra pazar serbestliği kavgacı orta sınıfın zaferiyle sonuçlandı. Feodalizme öldürücü darbeyi Fransız Devrimi vurduğuna göre Orta Çağ’ı 1789’un bitirdiği söylenebilir. Dua edenler, savaşlar ve çalışanlarıyla feodal toplumun yapısı içinden bir orta sınıf doğmuştu. Bu sınıf yıllar boyunca güçlenmişti. Feodalizme karşı uzun, zorlu bir savaş vermiş, bu savaşta üç dönüm noktası çarpışma olmuştu: İlki Protestan Reformu, ikincisi İngiltere’nin Şanlı Devrimi, üçüncüsü de Fransız Devrimi’ydi. Burjuvazi on sekizinci yüzyılın sonunda artık eski feodal düzeni yıkacak kadar güçlenmişti. Feodalizm yerine, malların serbest mübadelesine dayanan, öncelikle kar etme amacını güden değişik bir toplum burjuvazi tarafından kuruldu: Bu sisteme kapitalizm diyoruz”.

Harvey (2015: 145-146), feodalizmden kapitalizme geçişte bir devrim yaşandığını söyler. Sanayileşen, ileri üretim tekniklerini bulan Batı, geçmişin güçlü devletleri (imparatorlukları) olan Yunanlardan, Romalılardan, Çin’den ve İslam’dan miras kalan gelenekleri sahiplenerek coğrafi düşünce ve pratiğinde devrim yaratmıştır. Burada oluşturulan temel, metaların değişim değeri ve sömürgelerin fethedilmesiyle, kapitalizmin ilerlemesiyle yeni kentlerin inşa edilmesi, sermaye sahiplerinin ve emeğin hareket alanına göre şekillenmiş, yeni mekânlar üretim şekline göre yaratılmıştır. Sanayi toplumu olan Batı ile geleneksel toplumların birleşimi kapitalizm şehirlerini doğurmuştur.

Giddens (2010: 69-70) feodalizmin yıkılması ile kapitalizmin ilk gelişme dönemini kasabaların oluşmaya başlamasıyla ilişkilendirir. Eski çağlarda olduğu gibi, para sistemi kentsel merkezlerin gelişimine, tüccar ve tefeci sermayenin oluşumuna katkı sağlar. Ticaret, para kullanımının ve dolayısıyla meta alışverişinin artışıyla gelişim göstermektedir.

Kapitalizmin gelişiminin, ticaretle ve kentle ilişkili olduğunu söyleyen Wood (2003: 20-22)’a göre, kapitalizmin ortaya çıkması ilk olarak ticaretin gelişmesiyle bağlantılıdır. Kentler de çözülen feodal sistemin ardından oluşan yeni burjuva sınıfının ticaret ağını geliştirmek için yeni pazarlara olan ihtiyacın karşılandığı

mekânlardır. Ticaret genişledikçe kentler de gelişir. Kapitalist üretim tarzının oluşmaya başladığı kentlerde zenginlik biriktirmeye ve bu birikim de yatırıma çevrilmeye başlanarak bu sistemin sürekliliği sağlanır.

Fülberth (2008: 17) kapitalizmi; kâr ve bu kârı kazanmak için kullanılan araç yani sermayenin birikimini sağlayan; malı, yeniden bir mal üretimi için kullanan; malların alım ve satımını sağlayan, hizmete dayalı olan işlerde işgücünü arz eden ve satan bir toplumsal sistem olarak tanımlar. Bu sistemde üretmenin, satmanın ve satın almanın birinci işlevi kâr elde etmek, ikinci işlevi ise sermaye birikimini sağlamaktır.

Buğra (2018: 10) ise kapitalizmi şu şekilde tanımlar: “*Özgür emeği, yani yaşamını idame ettirebilmek için emeğini satmak zorunda kalan mülksüz kişiyi, bir sözleşme ilişkisi çerçevesinde çalıştıran ve değerler sisteminin merkezine temel değer olarak çalışmayı koyan bir toplum düzenidir. Aynı zamanda da bazı kişilerin çalışıyor olmasına rağmen, asgari geçim düzeyini tutturmanın zorluğundan daima etkilendikleri ve bazı dönemlerde kitlesel işsizlikle karşı karşıya kalındığı ve bu durumlardan toplumun geniş bir kesiminin etkilendiği bir düzendir*”.

16. ve 18. yüzyıllar kapitalizmin ilk dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde ortaya çıkan kapitalist üretim tarzı, iş bölümüne dayalı, el birliği ile kurulmuş olan manüfaktürdür, yani el işi ile üretim tarzıdır. Bu dönemde hem işi yapanların el becerisi/yetenekleri gelişmiş hem de o işlere uygun aletler gelişmiştir. Orta Çağ feodalizminin yıkılmasıyla ortaya çıkan ilk üretim tarzı manüfaktür olmuştur. Manüfaktür ise kapitalist üretim tarzı ile bağlantılıdır. Kapitalist üretim tarzını ortaya çıkaran koşullar manüfaktür tarzının da belirleyicisi olmuştur. Feodalizmin yıkılmasıyla kentlerdeki zanaat üretiminde bir dönüşme yaşanmış ve kentlerin dışında yaşayan kırsal nüfus da kentlerdeki üretim sanayisine dâhil olarak kapitalist üretim tarzının ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Zanaat üretimi aşamalarının parçalanması doğrultusunda, zanaatkârın dış piyasalarda ürününü satarken kaybettiği üretim zamanından korunmak için ürünlerini tüccara satması sistemi olan satın alma sistemi, zamanla lonca denetimlerinden kurtulmak ve düşük maliyetle üretim yapmak isteyen girişimcinin, kırsal alandaki küçük üretici zanaatkâra iş sipariş etmesi sistemi olan ev sanayisine dönüşmüştür. Ev sanayisinde üretimin dağınık yapısı, girişimci için emek sürecini kontrol etme zorunluluğunu doğurmuştur. Bu zorunluluk merkezi atölyelerin kurulmasını ve manüfaktürün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Artık zanaatkârlar ve küçük üreticiler, üretim araçlarından

koparak bir kapitalistin/patronun atölyesinde çalışmaya başlamışlardır. Manüfaktürde hem mekân hem de ham madde ve üretim araçları kapitaliste aittir, işçi kendi emeğiyle işin sadece bir parçası üzerinde denetim sahibidir.

Manüfaktür üretimde iş bölümü yapılarak, emek süreci parçalara ayrılarak zanaatkâr ve küçük üreticilerin parça işçilere dönüştürülme süreci hızlandırılmıştır. Bu süreç, teknolojinin gelişmesine paralel olarak üretime dâhil olacak yeni makinelerin kullanımını getirmiş ve işçi makinenin bir uzantısı konumuna dönüşmüştür. Makineli üretimin başlaması, zamanla fabrika sisteminin temel zeminini oluşturmuştur. Fabrika sistemiyle işçi, makinenin ayrılmaz bir parçası olmuştur (Tezgel, 2013: 111).

İşçi sınıfına, 18. yüzyılda hızlanan çitleme hareketiyle ve yeni çıkarılan yasaların da gücüyle, toprağı olmayan ve topraktan kolayca uzaklaştırılan köylüler ile toprağı olan küçük köylüler çitleme masraflarını karşılayamayarak topraklarını büyük toprak sahipleri olan komşularına satarak köyden/topraktan mecburi olarak uzaklaştırılarak dâhil olmuşlardır. Böylece bir yanda günlük geçimlerini bile yapamayan bir köylü ordusu/işsiz ordusu birikmiş, diğer yanda ise teknolojik gelişmelerle yeni bir üretim biçimi olan fabrikalar faaliyete geçmiştir. Böylece fabrikada çalışacak sınıf hazırdır. Ancak fabrikada çalışmak eski zanaatkâr ve evde çalışanlar için eziyet vericidir. Çünkü *“hiçbir esnekliğin olmadığı bir çarkın dişlisi durumuna düşüp, acımasız ve ruhsuz bir mekanizmaya tabi oluyorlardı. Bir fabrikaya girmek, kışlaya ya da hapishaneye girmek gibi bir şeydi.”* Sanayi Devrimiyle oluşmaya başlayan bu ortamda böylece üretimin de kapitalist dönüşümü başlamış oldu (Beaud, 2016: 100-104).

18. yüzyılda Sanayi Devriminin yaşanmasıyla üretimin yapılış biçimi değişerek fabrika tipi örgütlenmeye geçilmiştir. Büyük teknolojik gelişmeler makinenin tüm üretim sürecini hâkim kılmış, emek gücünün ise üretimde bir belirleyiciliği kalmamış; emek/işçi kendi yeteneklerinden ve niteliklerinden bağımsız olarak, vasıfsızlaştırılmış, üretim sürecinde edilgen kalmıştır. Teknolojide ve dolayısıyla makede yaşanan her gelişmeyle, emek gücünün üretim sürecinden kopuş derecesini artırmaktadır. Kol emeği makinelere devredilmiştir (Özyiğit, 2014: 7-8).

Üretimde yeni bir teknik olan bu sistemin adı Fordizm'dir. Bir üretim ve birikim rejimi olarak teknik bir tanımlamayla Fordizm, sanayi üretiminin büyük bir oranının kitlesel olarak gerçekleştirilmesi, iş bölümünün ve iş tanımlarının katı bir şekilde belirlenmesi, standartlaştırılmış ürünlerin üretimi ile verimliliğin yükselmesi ve talebin artmasıyla da standartlaştırılmış ürün üretiminin hızlandığı bir üretim tarzıdır (Saklı, 2007: 3).

Fordizm kavramı Gramsci'ye göre, Henry Ford'un seri otomobil üretimi için kullandığı, bir üretim organizasyonudur. Ona göre, bu sistem ileri kapitalizmin temel özelliği olacaktır. Hareketli bir montaj hattı, standartlaştırılmış çıktı ve düşük fiyat, yüksek ücret, reklam ve tüketici kredisinin bir araya gelmesiyle özendirilen talep, Fordist üretim organizasyonunu oluşum unsurlarıdır (Gordon, 1999: 245).

Fordist üretim tarzında kitle üretimi ve tüketimi, ürünlerde yüksek standartlaşma, üretim sürecinin esnek olmaması, ortaya çıkan işgücünün rutin işlerde uzmanlaşması, iş örgütlenmesinde yeni teknolojilerin kullanılması ve bu üretim sisteminin bir yaşam tarzı ortaya çıkarması gibi özellikleri sıralanabilir. Bu sistemde üretim aşamasında iş bölümü ve iş tanımı kesin çizgilerle belirlenmiş olup yüksek verimlilikte ve yoğunlukta standartlaşmış kitlesel mal üretimi yapılmaktadır (Özyiğit, 2014: 210).

Kitle üretiminin kitle tüketimi, işgücünün yeniden üretiminde yeni bir sistem, işgücünün denetiminde ve yönetiminde yeni bir politika ve yeni bir psikoloji, Fordist üretim tarzının vizyonuydu. Bütün bunlar modern, rasyonel, yeni tür demokratik bir topluma işaret ediyordu. Fordizm, 1945'ten 1973'e kadar ayakta kalan ve bu dönemde yaşanan canlılığın zeminini hazırlayan sistemdir. Gelişmiş kapitalist ülkeler bu dönem boyunca istikrarlı büyüme hızlarına ulaşmıştır. Bu dönemde hayat koşulları iyileşiyor, kriz riskleri kontrol altına alınabiliyor, kapitalist ülkeler arasında olası savaş tehlikesinden kaçınılıyordu (Harvey, 1997: 148-152).

1970'lere kadar altın çağını yaşayan Fordist sistem, 1960'larda içsel sorunlarla karşı karşıya kaldı. Yürüyen bant sisteminde işlevler ve parçalanmış aşamalar, zaman uyumsuzluğuna neden olarak zaman ve verim kaybı yaratıyordu. Aynı zamanda vasıfsız işçilerin uzmanlaşmadan kaynaklı işten duyduğu memnuniyetsizlik, kitlesel üretimin getirdiği stok maliyetleri, üretimin en küçük ayrıntısına kadar parçalanmış olması ve bütün işlerin farklı işçiler tarafından

yapılması gibi durumlar Fordist üretim sisteminde, teknolojik gelişmelerin de etkisiyle, giderek sorun haline dönüşüyordu. Ayrıca bu üretim sisteminde üretim tek tip olduğu için tüketicilerin zevk ve tercihlerine hitap etmemeye başladı, piyasalar doymaya başladı ve bunların yanı sıra tam uzmanlaşmadan kaynaklı emeğin ikame edilemez durumu, diğer sorunlar arasında yer almaktaydı. Bu sorunlara ek olarak bir de tüm dünyanın etkilendiği 1970'lerde yaşanan petrol krizinin kârları azaltıcı etkisiyle Fordist üretim sisteminde yapısal değişikliklere gidildi (Çakmak, 2004: 251).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1973'e kadar uzun süren bir canlılık döneminin temelinde, Fordizmin ve Keynesyen politikaların etkisi vardı. 1973'ten sonra yaşanan petrol kriziyle Fordist sistemde de bir dönüşümün başlangıcı gerçekleşti. Aslında Fordist sistemdeki sorunların görünürlüğü, 1960'lı yıllarda ortaya çıkmıştı. 1965'ten 1973'e kadar Fordizm ile Keynesçiliğin yetersizliği ortaya çıktı. Harvey (1997: 165)'e göre, bu yetersizliği özetleyen tek kelime, katılıktır. Kitlesele üretim yapmayı hedefleyen ve bu amaçla yapılan sabit sermaye yatırımları, tasarımda esnekliği büyük ölçüde engelliyor ve tüketicinin değişen taleplerine karşılık vermiyordu, bu anlamda üretimde bir katılıktan söz edilebilir. Diğer bir katılığın söz konusu olduğu alan emek piyasasındaki ve iş sözleşmelerindeki katılıktır. Bu katılıkları esnekleştirme yolundaki her adım, 1968-1972 döneminde yaşanan büyük grev dalgası gibi, karşı adımlarla karşılık bulmaktadır. Böylece Fordist sistemin kendini yenilemesi mümkün olmamıştır.

Sistemin ilerleyememesinin bir nedeni de tüketicinin gelirinin artmasıyla yeni çeşit mallar talep etmeye başlamasıdır. Fakat Fordist sistem, tek tip üretim gerçekleştirmesinden dolayı ve üretimdeki katılıktan dolayı bu talebe karşılık veremez. Nitekim 1973 Petrol Krizi, dünyayı derinden etkilerken Fordist sistemin de sonunu getirecektir. 1970 ve 1980'li yıllar, ekonomik yeniden yapılanma ve toplumsal ve politik olarak yeni bir düzene geçişin başlangıcı olmuştur. Fordist sistem yerine, Fordist sistemle zıtlık içeren esnek birikim kavramı gelmiştir. Bu yeni sistemde emek piyasası, emek süreci, üretim ve tüketimde esneklik ön plandadır (Harvey, 1997: 170).



### 1.1.2. Yeni Kapitalizm

Kapitalizmin 1970'lerden sonra yeni bir evreye girdiğini, üretim tarzının değiştiğini literatürde yer alan pek çok çalışma göstermektedir ve bu durumu anlatan pek çok kavram ortaya atılmıştır. Bunlardan bazıları; yeni kapitalizm, esnek üretim tarzı, post-fordizm, neo kapitalizm, esnek kapitalizm, yeni ekonomi, bilgi ekonomisi, post-modern ekonomi, neo-liberalizm, örgütsüz (disorganize) kapitalizm, küreselleşme olarak sayılabilir. Bu çalışmada kullanılan olan kavram, yeni kapitalizmdir.

Harvey (1993: 56-61), kapitalist dünyayı inceleyen araştırmacıların çoğunun 1970'ler itibarıyla, kapitalist üretim örgütlenmesi, tüketimi ve birikiminde önemli bazı değişimlerin yaşandığını ifade ettiklerini söyler. Bu değişimler de genelde post-fordizm, esnek uzmanlaşma ve esnek birikim terimleriyle ifade edilir.

1970'li yıllar yeni bir çağın başlangıcı olmuştur. Bu yeninin ne olduğunu açıklamak için kültürel değişimler (post-modernizm), ekonomik dönüşümler, üretim ve pazarlamadaki değişimler ya da yeni kapitalizm-çokuluslu kapitalizm-yeni Fordizm-esnek üretim tarzı gibi finansal organizasyonlar üzerinde durulmuştur. Bütün bu açıklamalara; gelişen teknoloji, internet ve hızlı bilgi iletimi ve iletişimin yeni türleri de eşlik etmiştir. Frederic Jameson ve David Harvey gibi teorisyenler, modernlik ve post-modernlik kavramlarının kapitalizmin iki ayrı görünümünü belirttiğini ve birinden diğerine geçişin, kapitalizmden post-kapitalizme geçiş anlamına gelmediğini; kapitalist üretim tarzının temel mantığının etkisinin devam etmekte olduğunu söylerler. Bunun yanında, kapitalizmin kendi doğasında yeniden yapılandığını da ifade ederler. Jameson, post-modernizm kavramının yeni kapitalizm ya da bilgiye dayalı ve tüketim odaklı kapitalizm ile paralellik gösterdiğini söylerken Harvey ise Fordist üretim tarzından esnek üretim tarzına geçildiğini söyler (Anderson ve Wood, 2003: 33-35).

1980'lerden sonra ise hem üretim hem de tüketim biçimi olan Fordizm tarzının yerini daha esnek olan post-Fordist tarza bıraktığı gözlenmektedir (Buğra, 2010: 19).

Yeni kapitalizm kavramı, kapitalizmin tarihsel olarak yeni bir evreye girdiğini; teknik olarak da sermaye birikim ve örgütlenme şeklinde meydana gelen

endüstriyel üretim süreçlerindeki farklılaşmayı ifade eder. Son dönemlerde yaşanan teknolojik gelişmeler, özellikle iletişim ve ulaşım alanındaki gelişmeler, sermayenin küresel ölçekte daha esnek bir şekilde örgütlenmesini mümkün kılmıştır. Bu şekilde sermayenin esnek birikim ve örgütlenmesi Fordist üretim tarzındaki bütün katılıkları buharlaştırmış, piyasadaki değişimlere ve teknolojik girdilerdeki farklılaşmaya duyarlı olan post-Fordist üretim tarzına geçilmiştir. Bu yeni üretim sisteminde hem ürünlere hem de üretim süreçlerine esneklik hâkim olmuştur (Emirgil, 2010: 224-225).

Örgütlü kapitalizmi yani Fordizmi bitiren sebepler, yeni kapitalizmin oluşmasına ortam hazırlamıştır. Örgütlü kapitalizmde standartlandırılmış ürünler seri şekilde, yani Fordist üretim tarzına göre üretiliyordu. Fordist üretim tarzında hem işin hem de emeğin örgütlenmesi söz konusudur. Seri üretim yapıldığı için, üretim alanları büyük fabrikalardır. Bu yüzden üretim bölünemez durumdadır. Fordist üretim tarzından post-Fordist üretim (esnek üretim) tarzına geçilir. Esnek üretim tarzında iş örgütlenmesi değişir. Üretilen mallar artık standart mallar değildir. Talebe göre üretim gerçekleşmektedir. Teknolojik değişimin de etkisiyle tüketim tarzları da değişmektedir. Büyük fabrikalarda gerçekleşen seri üretimden vazgeçerek bu fabrikaların küçük işletmelere dönüşmesi, üretimin daha esnek bir şekilde gerçekleşmesine neden olur (İlhan, 2007: 284).

John Urry, Scott Lash ve Claus Offe'un bu değişimi anlatmak için kullandıkları terim olan örgütsüz kapitalizmi, ileri kapitalizmin ekonomisi; devlette, sivil toplumlarda ve sosyo-ekonomik gruplarda gözlenen parçalanma olarak tanımlarlar (Gordon, 1999: 564). Belek (1999: 172) ise örgütsüz kapitalizmi endüstri ötesi toplumdan ve post-Fordizmden farklı bir yere koyarak uluslararası arenada emeğin bölünmesinde artış, kapitalizmin dünyanın her noktasına girmesi, küçük kentlerde hatta kırdaki bile endüstrinin ve hizmet sektörünün gelişmesi, finans sektörünün ise hizmet sektöründen ayrılarak yeni bir yapı olarak ortaya çıkması ve son olarak iletişimi de bilgisayarlar üzerinden sağlayan bir üretim tarzı olarak tanımlar. Bu tanımlamaya göre örgütsüz kapitalizm, kapitalizmin yeni bir aşamasıdır ve kapitalizmin özünü oluşturan sermaye birikimi biçimi bu formda devam etmektedir.

Harvey (1997: 180-181) ise bu yeni ortamı esneklik üzerinden değerlendirir. Esnek birikim, tüketim alanında, modanın etkisiyle sürekli değişen bir talep yapısıyla

karşımıza çıkmaktadır. Fordist modernizmde görece istikrarlı olan her şey, yerini post-modernizmde farklılığa, gelip geçiciliğe, gösterişe, moda ve kültürel değerlerin metalaşmasına bırakarak istikrarsızlık getirmiştir. Tüketim alanındaki bu değişiklikler, üretim, bilgi toplama ve finansman alanlarındaki değişmelerle birleştiğinde, 1970'li yılların başından beri hizmetler sektöründeki oransal istihdam artışının nedenini vermektedir.

Bu yeni ortamda tereddüde yer vermeyen, hızlı ve bilgiye dayalı bir karar verme süreci vardır. Küçük ölçekli üretim ve siparişe dayalı piyasaların hedeflenmesi, büyük sermayelerin gücünü azaltacaktır. Aksine, bilgiye dayalı ve hızlı karar almayı fırsata çeviren iyi örgütlenmiş bir şirket, büyük derece bir belirsizliğe, her şeyin her an değişebilir olmasına ve koyu bir rekabet ortamında bile küçük işletmelere karşı rekabet avantajına sahip olabilir (Harvey, 1997: 181-183).

Geçmişte kapitalist sistemin taşıdığı olumsuzluklarını göz ardı etmek için serbest girişim ya da özel girişim sistemi gibi kavramlar kullanılmıştır. Günümüzde ise bu kavramların yerini esneklik kavramı almıştır. Esneklik, sert bürokrasi biçimlerini eleştirir ve risk almaya vurgu yapar. Aynı zamanda insanların hayatlarını şekillendirmede özgür olduklarını ifade eder. Ancak yeni düzen, geçmişin kurallarını ortadan kaldırarak, bunların yerine yeni kontrol mekanizmalarını geçirir. Sennett (2008: 48-49) esnek davranışları, değişime açık olmak ve koşullara ayak uydurabilmek için gerekli karakter özellik olduğunu söyler. Fakat günümüzdeki yeni ekonomi politik, özgürlüğe karşı duyulan kişisel arzuya ihanet ederek, bizi özgürleştirmek yerine yeni iktidar ve kontrol mekanizmaları üretmiştir. Bu yeni iktidar sisteminde modern esneklik biçiminin gizli olan üç ögesi vardır. İlki kurumların kökten dönüşmesi, ikincisi üretimin esnek uzmanlaşması ve üçüncüsü de iktidarların merkezileşme olmadan yoğunlaşmasıdır.

Özetleyecek olursak, örgütlü kapitalizmin yeni koşullar altında yeniden yapılanması, örgütsüz kapitalizmi ya da yeni kapitalizmi ifade eder. Örgütlü kapitalizmin temelinde yatan sosyo-ekonomik/politik ve kültürel gerçekliklerin değişmesi kapitalizmi yeniden yapılandırmıştır. Bu yeniden yapılanma, günümüz koşullarında esnek örgütlenme anlayışına dayanır. Esneklik, yeni kapitalizm ortamında evden çalışmayı getirmiştir. Evden çalışma ilk olarak kadın emeği ve örgütsüz emek, yani ucuz işgücü anlamına gelmektedir. Böylece evin içi/aile dönüşmekte; ev piyasaya açılmakta ve ailenin temelini oluşturan güven, sadakat,

fedakârlık gibi kavramlar anlamını yitirmekte ve aile çözülmektedir. Sonuç olarak, bireysel ve toplumsal hayat topyekûn şirketlerin hakimiyetine girmekte, topyekûn bir sömürü düzeni kurulmaktadır. Daha fazla kâr elde edebilmek için emek alabildiğince ucuzlaştırılmakta, hayat boyu iş güvencesi ortadan kalkmakta, sosyal güvenlik harcamalarını minimize edilmesiyle refah devletinin geri çekilmesiyle toplumda yoksulluk ön plana çıkmaktadır (İlhan, 2007: 303-304).

## 1.2. ÜRETİM İLİŞKİLERİNDEKİ DÖNÜŞÜM

Bütün insanların varlığının nesnel koşulu, üretimdir. Üretim için doğa ile insanın birliği gerekir. Böylece üretim, toplumları oluşturur. Üretimin gerçekleştiriliş biçimi, yani üretim tarzı toplumdan topluma değişir. Üretim tarzını belirleyen unsurlar üretim, tüketim ve bölüşümdür. Üretim tarzı kavramını oluşturan iki yapıcı unsur üretici güçler ve üretim ilişkileridir. Üretici güçler, insanların yaşamak için gereksinim duyduğu besini, giyeceği, barınacağı yeri vs. üretecek olan aletler ile bu aletlerin yapımını ve kullanılmasını bilmektir. Üretim aletleri, insanlar, üretim deneyimi ve iş alışkanlıklarının bütünü üretici güçleri oluşturur. Üretim ilişkileri ise üretim sürecinde, insanlar arasındaki ilişki anlamına gelmektedir. Bu üretim ilişkisi sömürüden tamamen uzak iş birliği ve dayanışmaya dayalı olduğu gibi, tamamen bir sömürü altında bir kişinin kendisi için birçok kişiyi çalıştırarak egemen olma ve bağımlı olma durumu da söz konusudur (Politzer, 2018: 322-328).

Bir önceki başlıkta gördüğümüz üretim tarzları sırasıyla ilkel üretim tarzı, köleci üretim tarzı, feodal üretim tarzı ve Fordist üretim tarzı idi. Teknolojinin gelişmesiyle yeni açığa çıkan üretim tarzı yeni iş örgütlenmesi, yeni yaşam tarzı ve yeni tüketim biçimlerini de beraberinde getirmiştir. Bu yeni üretim tarzı Harvey (1997: 199-206)'e göre esnek birikim tarzıdır ve bu tarz kapitalizmin bir biçimidir. Bu sebeple kapitalizmin bazı temel özellikleri, esnek birikim için de geçerlidir. Bu özelliklerden ilki, kapitalizmin hem üretimin devamı hem de sermaye birikimi için büyümek zorunda olmasıdır; çünkü büyüme gerçekleşmediği zaman kriz ortaya çıkar. İkincisi, kapitalizmin varlığını sürdürmesi için hem üretimde hem de piyasada emek üzerinde bir denetim, olmazsa olmazdır. Üçüncüsü ise kapitalizmin teknolojik ve organizasyonel açıdan mecburen dinamik olmasıdır.

19. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen teknoloji devrimi merkezine bilgi teknolojilerini alarak insan hayatında önemli gelişmelere yol açtı. Dünya çapında ekonomiler birbirlerine bağlandı. Kapitalizmin giderek esnekleşmesiyle, şirketlerin kendi ülkelerinde veya başka ülkelerdeki şirketlerle ağlar oluşturması, emek hareketlerinde mücadelenin azalmasıyla sermayenin daha güçlü hale gelmesi, çalışma ilişkilerinde artan bireyselleşme, kadınların da işgücüne ayrımcı koşullara maruz kalarak dâhil olması, devletin siyasi güçlerini ve tüm kurumlarını kullanarak ve piyasayı yeniden düzenleyerek refah devleti ortamını yok etmesi, sermaye birikim koşullarının küresel rekabet ortamında gerçekleşerek yeni bir yapılanma sürecine girildiği görülmektedir (Castells, 2008: 1-2).

Castells, enformasyonel ekonominin küresel; küresel ekonominin de dünya ekonomisinden farklı olduğunu söyler. Castells, Braudel ve Wallerstein'den hareketle dünya ekonomisini, dünya çapında, -en azından Batı'da 16. yüzyıldan beri- bir sermaye birikiminin oluşmasıyla tanımlar. Küresel ekonomiyi ise tek bir birim olarak gerçek zaman ya da seçilmiş bir zamanda işleme kapasitesine sahip bir ekonomi olarak tanımlar. Fakat bu küresel ekonomide her şey küreselleşmemiştir. Mesela üretim, istihdam ve şirketlerin büyük çoğunluğu yerel ve bölgeseldir. Ekonominin küresel hale gelmesi, dünya ekonomisinin 20. yüzyılın sonlarında enformasyon ve iletişim teknolojilerinin sağladığı yeni altyapı imkânıyla, uluslararası kurumların hükümetleri, yasal düzenlemelerle liberal politikalara tabi tutmasıyla oldu. Kapitalizmin başlıca niteliği olan zaman ve mekân tanımadan sürekli olarak genişlemesi, ancak 20. yüzyılın sonlarında küreselleşmeyle gerçekleşti. 20. yüzyılın küreselleşmesi içinde şu bileşenleri içerir; finans piyasalarını, uluslararası ticareti, ulus üstü üretimi, bilim ve teknolojiyi ve son olarak da uzmanlaşmış emeği içerir. Ekonomik sistem, bu bileşenlerle birbiriyle bağlantılı hale gelmiştir (Castells, 2008: 127-128).

### **1.2.1. Esnekleşme**

Yeni kapitalizmin özelliklerinden biri esnekleşmedir. Fordist üretim tarzının içine girdiği krizden sonra bu sistem sürdürülememiş ve barındırdığı katılıkları esnekleştirmek zorunda kalmıştır. Yeni kapitalizm ortamında, seri üretimin yerini

esnek üretim almıştır. Bu ortamda piyasalar çok hızlı değişmekte, üretim siparişe dayalı ya da küçük partiler halinde üretilen ürünler şeklindedir (Toffler, 1992: 313).

Aytaç ve İlhan (2008: 186-187) esnekliğin tanımını, iş ve çalışma hayatında üretimin sürekli değişen piyasa koşullarına ve ihtiyaçlarına göre şekil alması olarak yapar. Bu ortamda firmalar ve bireylerin varlıklarını sürdürebilmesi, değişken piyasa koşullarına ayak uydurup uyduramamalarına bağlıdır. Ayak uydurabilenler hem konumlarını hem gelirlerini koruyabilirken, ayak uyduramayanlar kaybetmektedirler. Bu sebeple kurumların, işletmelerin ve bireylerin sürekli olarak kendilerini yenilemeleri, anlık değişen koşullara uyum sağlamaları son derece önemlidir.

Buğra (2010: 147-149) ise post-fordizmin üretimde esnekleşme ve küreselleşme olduğunu ve Fordist dönemde sözleşmeye dayalı ve örgütlü olan emeğin, post-fordist dönemde, yani yeni kapitalizm ortamında, kısmen sözleşmeye dayanmayan ve örgütsüz emek şeklinde karşımıza çıktığını ifade eder. Aynı zamanda esnekleşme, sermayenin bütün coğrafyalara yayılmasının mümkün hale getirilmesi demektir. Bununla beraber küresel rekabet artmış, emek düzensiz çalışmaya ve bazen de kısmi zamanlı işlerde çalışmaya başlamıştır. Bu durum toplumsal hayatı geçim derdi, yoksulluk gibi konularda olumsuz etkilemeye başlamıştır (Buğra, 2018: 79-80).

Castel (2017: 366)'e göre de esnekliğin anlamı, modern emekçi/işçiyi, işine/görevine adaptasyon zorunluluğudur. Bu zorunluk mekanik anlamda değil; piyasa koşullarına ve talep dalgalanmalarına anında karşılık verebilmesi, kriz yönetimi, sipariş üzerine üretimi gerçekleştirebilme gibi zorunlulardır. Bu unsurlar, aralarında rekabet olan şirketlerin kalıcı özellikleri arasına girmiştir. Şirketler gerekirse bu görevleri yerine getirebilmek için taşeronluk desteği alabilir -ki bu dış esneklik anlamına gelir ve bu durumda çalışma koşulları prekaryalaşarak büyük işsizlik yaratır- ya da kendi çalışanlarını esnek ve yukarıda saydığımız unsurlara karşılık verecek şekilde yetiştirerek -ki bu da iç esneklik demektir- bu süreci karşılar.

Kapitalist sistemde kârın maksimize edilmesi için, mümkün olan her şey piyasaya sürülebilir, kendi birikim mantığına uydurulabilir. Geçmişten bu yana böyle olagelmıştır. 20. yüzyılın sonu, 21. yüzyılın başı itibarıyla, bu durum artarak devam etmiştir ve kapitalist sistemin üretim yapısında ve üretim ilişkilerinde değişim yaşanmıştır. Bu değişimin altında yatan gerçek, emek ve meta piyasalarında yaşanan

krizleri aşmak için sermayenin, emeği esnekleştirmesi ve üretimde yeni teknolojileri kullanmak suretiyle üretimi talebe endekslemesidir (Vatansever ve Yalçın, 2015: 35).

Bir başka tanım da ulusal ve uluslararası rekabetin gittikçe arttığı, firmaların ürün piyasasındaki değişikliklere daha hızlı uyum sağlaması için daha esnek davranmaya zorlandığı ve bunun etkisinin de istihdam seviyesinde, işteki görevler ve ödeme sisteminde görüldüğü ortamı anlatan kavramlar esnek çalışma, esnek üretim ya da esnek uzmanlaşmadır. Esnek uzmanlaşma, Fordist sistemde olduğu gibi, büyük, merkezi ve seri üretim yapan firmalardan çok küçük pazarlara yönelik, merkeziyetçi olmayan firmaları ifade eder (Gordon, 1999: 207-208).

Harvey (2015: 162-163) ise sermaye birikiminin eski tarzı olan Fordizmden, sermaye birikiminin yeni tarzı olan esnek birikimi, müdahaleci refah devleti uygulamalarının yerini bu müdahalecilikten vazgeçip serbestleşme ve özelleştirmeye bırakması olarak tanımlar. Bu sebeple post-modern düşünme ve buna uygun hareket biçimleri kapitalizmin dönüşümü için uygun koşulları hazırlar. 1973 krizinden sonra işsizlik ve iş güvencesizliği artmış, ekonomik büyümede durgunluk, reel ücretlerde azalma ve yeni üretim faaliyetlerinin olması işçi sınıfı politikalarında bir savunulmaya geçilmesine neden olmuştur. 1980'lerde şirket birleşmeleri ve kredi kullanımı çok yüksek bir düzeye çıkmıştır ve refah devleti etkileri azalmaya başlamıştır. 1973 krizinin kötü etkisinden kurtulmak için kârı arttıracak yeni teknoloji, yeni ürün, yeni hayat tarzı ve yeni kültürel etkinlikler ortaya çıkmıştır.

Esnekliğin temsil ettiği çalışma kültürü, çalışanlarına inisiyatif tanıyan ve onu merkeze alan, çalışanında niteliğe ve bireysel yeteneğe önem veren, eşitlikçi, girişimci, müşteri odaklı, katılımcı gibi özellikleriyle öne çıkmaktadır. Esnekliğin başlıca yapıcı unsurları, fiziksel ve zihinsel emekleriyle üretim sürecine katılan emekçiler, sipariş üzerine üretim, kısa dönemli üretim serileri, çalışanlar arasında takım çalışması ve yatay bir örgütlenmenin olmasıdır (İlhan, 2007: 285).

Emek, kapitalist sistemde çalışma ortamında mübadele edilen ve çalışan-işveren ilişkileri ile tanımlanırken, yeni kapitalizmde emek bu tanımın dışına çıkmıştır. Bilgi-yoğun üretime geçilmesi, hizmet sektörünün önem kazanmasıyla çalışmanın doğası da değişmiştir (Öğüt ve Erbil, 2016: 200).

Emek piyasasını ikiye ayıracak olursak ilk kategoride güvenceli çalışan, vasıflı, iyi bir ücret alan, daha istikrarlı bir yapı ile “birincil” pazarı oluşturan; ikinci

kategoride ise vasıfsız ya da daha az vasıflı, geçici çalışan, piyasada oluşan talep dalgalanmalarına direkt maruz kalan “tali” pazarı oluşturan gruptur. Tali sektöre mensup olan ücretliler vasıflı ücretlilere göre daha az hakka sahip, toplu sözleşme ile koruma altına alınamadıkları ve geçici işler için kiralanabildikleri için işverenler tarafından daha çok tercih edilebilirler. Küreselleşmenin ardından emek piyasasının ulusal pazar değeri de düşmektedir. İşletmeler emek yoğun işler için, emek yoğun ülkelere iş vererek maliyeti düşürmekte, işi taşeronlaştırmaktadır (Castel, 2017: 370-371).

Özetleyecek olursak, üretim tarzı değişerek binlerce işçinin çalıştığı büyük fabrikalarda yapılan seri üretimden vazgeçilerek, daha küçük şirketlerce esnek çalışma saatlerinin uygulandığı, işletmelerin alt birimlere bölünüp yeniden örgütlenmesine izin verildiği ve işçiler arasında rekabet koşulları oluşturarak üretimin gerçekleştirildiği bir yapı oluşturulmuştur. Şirketler artık küresel alana açılarak ulus devleti ekonomik, toplumsal ve politik açıdan zayıflatmaya başlatmış; çalışanlara da şirketlerde hem kariyer basamaklarında yükselme şansı hem de onların da çalıştıkları şirkette hisse sahibi olmalarına izin vererek, bireyselliği ön plana çıkaran bir kültürel değişme yaşanmıştır. Bütün bunlar kapitalizmi yeniden yapılandırmıştır. Bu yeni yapılanmada vurgu esneklik üzerinedir. Kapitalizmin maksimum kâra ulaşmasını sağlayan esneklik, sürekli değişen bir ortam yaratarak hem bireysel hem de toplumsal bir karamsarlık yaratmaktadır. Bu ortamda “aşırı bireycilik ve parçalanma, değer kayması, kaygı, tedirginlik, gerginlik, huzursuzluk, stres ve bireysel/toplumsal şizofreni” her yere yayılarak kişilerin özerkliği baskı altına alınmaktadır (İlhan, 2007: 284).

### **1.2.2. Bilginin Metalaşması**

Bilginin metalaşması sürecinin iyi bir şekilde analiz edebilmesi için sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişi anlamlandırmak gerekir. Sanayi toplumunda üretim sürecinde kullanılan faktörlere ek olarak, bir de bilgi eklenmiştir. Bu durum da bilginin üretimde bir rekabet aracı olmasına neden olarak, bilginin metalaştırma sürecini başlatmıştır. Böylece metalaşma süreci, toplumsal bir değişime de neden olarak sanayi toplumundan bilgi ekonomisi toplumuna geçiş sürecini başlatmıştır.



İlk olarak meta ve bilgi kavramlarının tanımını yapmak gerekir. Meta, bir piyasada satılmak üzere insan emeğiyle üretilmiş, yaşam için gerekli, faydalı ya da hoş olan, insan gereksinimlerini gideren ve yeniden üretilmesi mümkün olan mal ve hizmetlerdir. Kapitalist sistemde her mal ve hizmet metaya dönüşebilmektedir. Bilgi ise bir sisteme karar verme ve kontrol etme yeteneği sağlayarak, sistemin belirsizliğinin azaltılması için gerekli olan bir kavramdır. Bilginin, piyasa kuralları içerisinde düzenli bir şekilde saklanması, işletilmesi ve iletilmesi, onun hem üretimde kullanılması hem de piyasaya sunulması, bir meta haline gelmesine neden olmuştur (Çalışkan, 2009: 44).

Vatansever ve Yalçın (2015: 41-42)'a göre ise bilgi, günümüzün kapitalist sisteminde hem sermaye olarak hem de meta olarak merkezi bir konumdadır. Bilgi aynı zamanda, insanın evrenle ilişkisinde dünyanın da kendini yeniden üretme mekanizmasının merkezindedir. Fakat bilginin giderek meta olma derecesi artmaktadır. Bu bağlamda bilginin metalaşması, bilginin kolektif olarak üretilen bir değer olarak görülmekten çıkıp, rekabet ve kâr mekanizmaları için üretilen bir değer olarak görülmesi anlamına gelir.

20. yüzyılın sonlarından itibaren yeni bir geçiş döneminin yaşandığı söylenmektedir. Bunu tanımlayan kavramlardan bazıları şöyledir; “bilgi toplumu”, “tüketim toplumu”, “post-modernlik”, “post-modernizm”, “sanayi-sonrası toplum”, “kapitalizm sonrası toplum” gibi. Bu kavramların anlatmak istediği süreç, maddi ürün üretim sürecinden, merkezine bilgiyi alan bir üretim sürecine doğru ilerlediğimizdir (Giddens, 1994: 9-10).

Ekonomik paradigmaların Orta Çağ'dan beri, üç ayrı değişim geçirdiği genel kabul görür. Bunlardan ilkinde, ekonomide hâkim olan sektör, tarım sektörü ve ham madde çıkarılmasıdır. İkincisinde hâkimiyeti, endüstri ve dayanıklı tüketim malları almıştır. Bu değişim, üretim tarzını da değiştirmiştir. Modernleşme kavramının anlamı endüstrileşme demektir. Dolayısıyla birincisinden ikincisine geçişte ekonomik modernleşme yaşanmıştır. Üçüncüsü ve günümüzde de hâkim olan ise hizmet sektörü ve üretimde enformasyonun kullanılmasıdır. Endüstrileşmeden, hizmet ve enformasyonun egemenliğine geçişin anlamı da, ekonomik modernleşmeden ekonomik post-modernleşmeye ya da enformatikleşme sürecine girildiğidir (Hardt, 2003: 293-294). Post-modern en gelişmiş, ileri olan ülkelerde bilginin durumunu yansıtan bir kavramdır (Lyotard, 2013: 7).

Giddens (1994: 9) sanayi toplumu kavramını, genel olarak tarıma dayalı geleneksel toplumların makineleşmiş üretime geçmesi ve mal mübadelesi yapanların ise sanayi toplumuna dönüşmesi olarak tanımlar. Feodal dönemdeki katı sınıf farklarının ortadan kalktığı; sanayi toplumu içinde var olan sınıf çatışmalarının sebebi olarak, geleneksel toplumdan sanayi toplumuna geçiş olduğunu söyler. Ona göre, modernlik 17. yüzyılda ilk olarak Avrupa’da başlayan ve daha sonra tüm dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme tarzı olarak tanımlanabilir. Kapitalizmin temel öğelerinden olan emeğin metalaştırılması, ulus devlet, iş ilişkilerinin ise merkezden yönetilmesi gibi kavramlar bu yaşam ve örgütlenme tarzının içinde varlığını sürdürmektedir.

Lyotard, “Postmodern Durum” kitabında, sanayi sonrası toplumu ele alır; sanayi toplumunun yerini bilişim toplumuna bıraktığını ve üretimde emeğin yerini enformasyonun aldığını ifade eder. Özellikle altını çizdiği değişiklik, sanayi sonrası toplumlarda, dilin de teknolojinin bir nesnesi konumuna gelmiş olmasıdır. Bu durum bilginin statüsünde de değişikliklere neden olmaktadır. Günümüzün önemle araştırılan konularından biri, bilginin enformasyon parçacıklarına çevrilerek dilin en yalın hale getirilme ve şeffaflaştırılma çabasıdır (Jameson, Lyotard ve Habermas, 1994: 23).

Lyotard (2013: 11-12) 1950’lerin sonundan itibaren toplumların post-endüstriyel çağa, kültürlerin ise post-modern çağa girerken bilginin de statü değiştirdiğini söyler. Bu süreç elbette ülkelere göre farklılıklar göstermiştir: *“Bilimsel bilgi bir söylemdir. İmdi, denilebilir ki, kırk yıldan beri, ‘uç’ diye nitelenen en ileri bilim ve teknikler de hep dili konu almaktadır: Fonoloji ve dilbilim kuramları, iletişim ve sibernetik sorunları, modern cebirler ve bilişim (bilgi-işlem), bilgisayarlar ve kullandıkları diller, dillerin birbirine çevrilmesi sorunları ve dil-makine bağdaşabilirliklerinin araştırılması, bellekleme sorunları ve veri bankaları, telematik ve ‘akıllı’ terminaller geliştirilmesi, paradoksoloji”*. Bilgi sürecinin bu teknolojik dönüşümlerden, bilginin araştırılması ve iletilmesi aşamalarında etkilendiği görülüyor. Bilginin iletilmesi için alet ve aygıtlar küçültülmekte, standartlaştırılmakta ve ucuzlatılmakta; bilgilerin edinilmesi, sınıflanması, kullanıma hazırlanması ve fayda sağlama amacıyla kullanılma işlemleri değişime uğramaktadır (Lyotard, 2013: 13).

Bilginin özellikleri şu şekilde sıralanabilir: Bilgi üretildikten sonra kopyalanabilir ve düşük maliyetle satılabilir, bilgi tüketilemez, bilginin ücretinin belirlenmesi zordur, bilginin tekelleştirilmesi güçtür, çünkü kamusallaştırılma ihtimaliyle karşı karşıya kalır (Çalışkan, 2009: 35). Bu özellikleriyle bilgi artık kullanım değerini yitirir ve mübadele değeri ortaya çıkar. Yani bilgi artık ticari bir metaya dönüşmüş ve piyasada satılmak ve yeni ürünlerin üretiminde kullanılmak için üretilir hale gelmiştir. Bilgi amaç olmaktan çıkıp araç haline gelmiştir. İnsan bilgi edinme süreciyle beyninin gelişimine katkıda bulunurken metalaşma süreciyle artık bilginin nesnesi konumuna düşmektedir (Lyotard, 2013: 14-15).

Gelişmekte olan ülkelerdeki en önemli sorun, gelişmiş ülkelerin bilgiyi üretim sürecine dâhil ederek yaşadığı ilerlemeyi takip edememeleri olmuştur. Bilginin metalaştığı post-endüstriyel çağda en önemli üretim faktörü bilgi olmuştur ve gelişmekte olan ülkeler bilgi sürecine ulaşamazlarsa, gelişmiş ülkelerle arasındaki farkın daha da artacağını düşünmek yanlış olmaz. Bu da gelecek zamanda, geçmişte yaşanan birtakım olayların benzerinin tekrar yaşanacağını düşündürür. Bu olaylar ulus devletlerin ham madde, ucuz işgücü ve toprak için bir zamanlar yaşanan sömürü ve savaşların benzerinin bilgi için de yaşanacağı fikri gerçektir. Bu sebeple sanayi, ticaret, askeri ve siyasi açıdan yeni stratejiler düşünölmeye başlanmıştır bile (Lyotard, 2013: 15-16).

Yeni Çağda enformasyonun akışkanlığı, bilgi yükünün ve daha da önemli olan karar yükünün, yeniden dağıtılmasını sağlamaktadır. Gelişmenin sürekliliği, öğrenilenin silindiği ve yeniden öğrenildiği bir ortamda işçiler yeni teknikler kazanma, yeni organizasyon türlerine ayak uydurma ve yeni fikirler ortaya atma gibi durumlarla yüz yüze gelmektedir. Bu sebeple işçilerin sadece makinelerin nasıl çalıştığını bilmesi değil aynı zamanda örgütsel işleyişin de nasıl olması gerektiğini bilmesi gerekmektedir. Bu durum klasik iş bölümünün yıkılmasına sebep olmuştur. Artık “düşünme” ve “eyleme” kurumsal yapılar içinde tekrar birleşmiştir (Belek, 1999: 107-108).

Sonuç olarak, bilginin toplumsal yararları önemsizleşerek piyasada satılmak ve üretim aracı olarak kullanılmak için önem kazanmakta, yani kullanım değerinin yerini değişim değeri almaktadır. Üretim faktörü olarak kullanılan bilgi, sanayi toplumunun sonunu getirerek merkezine teknolojik gelişmelerin de etkisiyle bilişimi olarak yeni bir bilgi ekonomisi ortamı yaratmaktadır.

### 1.2.3. Emekte Dönüşüm

Kapitalizm, bir ekonomik sistem ve üretim biçimi olarak gelişirken beraberinde toplumu da değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Eskiden, küçük de olsa toprağı olan, kendi geçimlik üretimini sağlayan insanlar bu sistem içerisinde önce mülksüzleşmiş, daha sonra da geçimlerini sağlayabilmek için kendi emeğinden başka satacak hiçbir şeyleri kalmamıştır. Bundan sonra eski düzenlerine asla kavuşamayacak olan insanlar, sermayenin denetimi altında ücretli işçi olarak, belki de hayatlarının son demine kadar çalışacaklardır.

Marks ve Engels (2018: 123) dipnot olarak düştüğü tanıma göre; proletarya denince kendi üretim araçlarına sahip olmadıklarından emek güçlerini satmaya muhtaç olan modern ücretli işçiler sınıfı anlaşılır. Burjuvazinin, gelişmesi yanında ancak artı-değer üretebildiği sürece iş bulabilen ve ancak iş bulabildiği sürece yaşayabilen proletaryayı da geliştirir. Bu işçi sınıfı, emeğini sattığı için bütün ticari mallar gibi metadrlar ve piyasada oluşan olumsuzluklardan etkilenirler. İlk olarak kapitalist sistemde, köylü nüfus, dönüşüm geçirerek proleterleşmiş/işçi sınıfına dâhil olmuştur.

Engels'e göre, devletin ortaya çıkma sebebi toplumdaki sınıf karşıtlıklarının kontrol altında tutabilmektir. Devletin ortaya çıktığı dönem sınıf karşıtlıklarının yoğun yaşandığı zamana denk gelir ve devlet güçlü ve ekonomisi zengin olan sınıfın yanında yer alarak, bu sınıfın tahakkümü altına girer ve ezilen/sömürülen/köle/işçi sınıfını baskılamak için bir araç haline gelir. Antik dönemde köleleri baskılayan köle sahipleri, feodal dönemde köylü serfleri baskılayan feodal beyleri, modern dönemde ise ücretli emeği baskılayan sermaye sahipleri, devleti, baskı mekanizması olarak kullanmışlardır (Harvey, 2015: 31-32).

Kapitalist sistem, köylerde işçileşen/proterleşen bir köylü sınıfı yaratmaktadır. Küçük ölçekli üretim yapan köylünün toprak mülkiyeti olmasına rağmen üretim sürecinde bu tek başına yeterli bir olgu değildir. Üretim sürecinin tamamlanması için kapitalist sistemin gerektirdiği gübreleme, tarım kredisi, destekleme alımları gibi faaliyetlerin olması gerekir. Köylü bu faaliyetlerini yerine getiremezse toprak mülkiyetinden vazgeçip, topraklarını satıp, işsizler ordusuna katılmaktadır. Topraklarını satıp proterleşse de kapitalist sistemin gerektirdiği gibi

Üretim sürecine katılsa da her iki durumda da sömürüye açık haldedir (Gelenek, 2020).

Fordist sistemde ise 1966 yılına kadar, sermaye, emek gücünün yeniden üretiminin maliyetinin düşük olması sebebiyle yüksek kr oranları elde edilmektedir. Fakat 1966'dan sonra bu kr oranları düşmeye başlar. Kr oranlarının düşmesi ve en nihayetinde 1973 krizi, bu sistemin yapısının dönüşmesine neden olur: istihdam hacmi ve biçimleri, ürünlerin niteliği, emek piyasaları, çalışma biçimleri, teknolojiye üretim örgütlenme biçimi olan Fordist düzenlemelerin ve kurallarının değişmesine, esnekleşmesine neden olmuştur ve yeni bir üretim tarzı olan post-Fordist tarza geçilmiştir. Bu yeni sistemdeki en temel amaç, düşen kr oranlarını tekrar yükseltmek için emek maliyetinin düşürülmesidir. Post-Fordist retim tarzında olması beklenen emek talebi, değişen koşullara en kısa sürede uyum sağlayabilen, her türlü talebi karşılayabilen ve bireyler arasında esnek ilişkilerin olmasıdır. Bu olguların üretim biçiminde yerini almaya başlamasıyla, emek sürecinde parçalanma olduğu ve emeğin kendi aralarındaki ilişkilerin değiştiği gözlenmiştir (Aydoğanoğlu, 2011: 24-25). Böylece emeğin yapısında da değişim ve dönüşüm başlamaktadır.

Yeni kapitalizmin emek üzerindeki etkisini Hardt ve Negri (2003: 305-306) inceler. Buna göre, üretim yapısında bir dönüşüm meydana gelmiştir ve buna post-modernleşme ya da enformatikleşme adı verilmiştir. Bu dönüşüm sürecinde sanayi sektöründen hizmet sektörüne doğru bir kayma olmuştur. Bu değişim ve dönüşüm sürecinde, emeğin niteliğinde ve doğasında da meydana gelen dönüşüm "duygulanımsal emek" kavramı üzerinden aktarılır.

Akalın (2020) ise duygulanımsal emekten önce gayri-maddi emeğin tanımının yapılması gerektiğini belirtir. Buna göre, Lazzarato'nun tanımladığı gayri-maddi emek kavramı; her türlü toplumsal ilişkinin ve iletişimin artık kapitalist üretim sürecinin bir parçası haline gelmesidir. Hayatın idame ettirilebilmesi için gerekli olan araçların üretimi, maddi üretimdir. Fakat, 1970'lerle birlikte bilgi ve bilişim sektörlerinin gelişmesiyle, üretim fabrika dışına çıkar. Aynı zamanda hizmet sektörü de gelişme gösterir. Bu gelişmeler sonunda daha önce iş olarak adlandırılmayan pek çok durum, mübadele aracı haline gelir ve sayılabilir, ölçülebilir, somut ürünlerin yanında sayılamayan, ölçülemeyen bilgi, hizmet ve iletişim gibi ürünler ortaya çıkar. Eski fabrikada teknoloji, insan ve sosyal ilişkiler i ie geçmiş mekanik bir bütün olarak işlerken, yeni fabrikanın dışarıdaki toplum ile ilişkisi daha organikleşmiştir.

Böylece üretim hem mekânsal hem de zamansal olarak sınırlarından kurtulmuş ve artık-ürün her yere nüfuz ederken toplumun tamamı üretim sürecine dâhil olmuştur.

Negri, son dönemlerde, emekte gerçekleşen en önemli değişimin, emeğin değerinin artık ölçülemez hale gelmesi olduğunu ifade eder. Bu anlamda emekteki değişim, emeğin değerinin niceliği açısından belirlenebilirliğinden, niteliği açısından anlaşılabilirliğine doğru geçiş süreci anlamına gelmektedir. Emek değer-ötesine yani duygulanıma geçmektedir. Duygulanım ölçülemeyen bir değer üretimi anlamına gelmektedir. Özetlenecek olursa, duygulanımsal emek, emeğe ait olan her şey sermaye tarafından ele geçirilerek mübadelenin ve üretim sürecinin bir parçası haline getirilmesidir (Akalın, 2020).

Marks'ın analizine göre, proleterya mücadeleleri kapitalist gelişimin motorudur. Bu mücadeleler sermayeyi sıkıştırarak daha yüksek teknolojiyi üretmeye mecbur eder. Emek gücü mücadeleleri, imalattan büyük ölçekli endüstriye, finans kapitalden piyasaların uluslararası yeniden yapılanması ve küreselleşmesine neden olmuştur. Böylece, her dönüşüm sonunda, emek süreçleri de dönüşür (Hardt ve Negri, 2003: 222-223).

Hardt ve Negri (2003: 305-306), küresel ekonominin post-modernleştiği ortamda, maddi-olmayan emeğin üç türünden söz eder. Bunlardan ilki, enformatikleşmiş ve kendiliğinden üretim sürecini dönüştürecek bir şekilde, iletişim teknolojilerini yapısına dahil etmiş endüstriyel üretim yapan emektir. İkincisi, imalatın da bir hizmet olarak sayıldığı varsayımı altında, dayanıklı mal üretimindeki maddi-emek, maddi-olmayan emekle karışarak, maddi-olmayan emeğe dönüşür. İkinci emek türü hem yaratıcı ve zekâ ürününün etkisi altındadır, hem de rutin olarak yapılan işlerin. Üçüncü emek türü ise duygulanımsal emektir.

#### **1.2.4. Yabancılaşma**

“Yabancılaşma” kavramını tarihte ilk kez felsefi anlamda kullanan Hegel'dir. Hegel bu kavramı öteki bir varlık olarak, bilincin ve özbilincin, öznenin ve nesnenin karşıtlığı olarak ele alır. İnsanın doğaya ve kendine yabancılaşması olarak ifade eder. Marks bu noktada Hegel'in nesneleşme ile yabancılaşmayı bir tuttuğunu söyleyerek Hegel'i eleştirir. Marks (2013: 11, 21), yabancılaşma kavramını kapitalizmin hem

bireyi hem de toplumu olumsuz etkilemesini anlatmak için kullanır. Marks yabancılaşmayı “*insanın, kendi etkinliğinin ürünlerine, üretken etkinliğinin kendisine, içinde yaşadığı doğaya, kendine, kendi özsel doğasına, insanlığına, öteki insanlara yabancılaştıran eylem*” olarak tanımlar ve işçinin emeğe, iş sürecine, doğaya ve en nihayetinde kendine yabancılaşması olarak ele alır. Marks’a göre işçi ne kadar fazla üretim yaparsa, kendi değeri de o kadar azalacaktır, yani üretim artışını sağladıkça daha yoksul bir duruma gelecektir. Bu da çalışanların değerlerinin azalması yanında nesnelere değerlerinin artmasını getirir. Emek kendi ürününü, nesneye aktararak onu somut bir hale getirirken, nesne üreticiden bağımsızlaşır ve işçiyi yoksunlaştırır, kendinden uzaklaştırır ve en nihayetinde yabancılaştırır.

Marks’a göre, kapitalizmin insanları getirdiği nokta, artık insanların maddi olarak doğadan bağımsız olup doğayı değiştirmek yerine onu yaratabilecekleri bir güce sahip olmalarıdır. İnsanlar kendi doğalarını keşfetmek için doğanın sistemini çözerek işe başlayacak ve kendilerini özgürleştirecektir. Marks yabancılaşmamış doğanın kapitalizm sömürsüyle arasında çok fark olduğunu söyler. Kapitalizm birikim telaşındadır, kısa vadeli başarılarla ilgilenir. Uzun vadede ise kısa vadede başarıya yol açan etkenlerin aslında zıt nitelikte ve farklı olduğunu, yani etkisiz olduğunu görür (Harvey, 2015: 79).

Yabancılaşma insan doğasına uygun olmayan bir yaşam biçimidir. Yüzyıllardır hayatın öznesi olan insanın artık nesnelleşmesi bu kavramın anlamını karşılar. Yabancılaşma kavramının çağdaş yorumcularından biri olan Melvin Seeman’e göre bu kavram güçsüzlük, anlamsızlık, kuralsızlık, tecrit ve kendine yabancılaşma adında beş başlık altında incelenebilir. Seeman’in bu kavramı ele alışı sosyolojik ve psikolojik araştırmaya dayanmaktadır (Şimşek vd., 2006: 525-575).

Harvey (2015: 105), Marksist düşüncenin diyalektik yanının çelişkiler üzerinde odaklandığını söyler. Buna göre bir işçi, insanların ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla yaptığı bir eylemde bunun gururunu yaşıyor olabilir. Aynı zamanda bu işçide bunun kayıtsızlığı da hissedilir, çünkü kapitalist sistemin ücretli emeğe hissettirdiği yabancılaşma duygusu onu kayıtsız kalmaya iter. Marks gibi Hegel ve Von Thünen de insan emeğini konu edinir ve emeğin ürettiği ürününden yabancılaşması sorununun çözülmesi gerektiğini düşünür (Harvey, 2015: 361-362).

Marks üretimin insan arzularına ve niyetlerine göre hayal gücüyle şekillendirilip bir amaç uğrunda kullanılmasıyla gerçekleştiğini söyler. Üretim sürecinde yalnızca belirlenmiş bazı insanlar hayal gücünü kullanarak üretilen malın nasıl tasarlanacağına karar verip, onları gerçek anlamda üretecek kişileri, yani işçileri bu süreçten dışlayarak onları yabancılaştırır. Sanayi kapitalizminde bu büyük bir sorundur. Ama kendini bu sorundan koruyabilenler, yani zenginler kendilerine has bir alan geliştirerek sanayinin o aşırı üretimi dışında kalan alanlarda yaratıcılıklarını geliştirmişlerdir. İşçiler de eğer fırsat bulabilirlerse avcılık, bahçe düzenleme ve araba tamirata gibi yaratıcılıklarını geliştirmeye çalışmışlardır. Tüm bu yaratıcı faaliyetler “kültür” adı altında toplanır (Harvey, 2015: 165).

Geleneksel toplumlarda birey kendi hayatını şekillendirirken birçok farklı etkinin kontrolü altındadır. Modern toplumlarda ise bu kontrolün dışsal birimlere geçtiği varsayılır. Şöyle ki, geleneksel toplumlarda üretici güçler kişilerin kontrolündedir ve hayat tarzları bunun etrafında şekillenir. Üretici güçler, kişilerin kontrolünden çıkıp da onları baskılamaya başladığı zaman, hayatlarının kontrolünü de ele geçirir. Kapitalist üretim tarzı altında gelişen üretici güçler, bireyi, makine ve piyasaların baskısı altına alarak kontrolünü de ele geçirir. Bu kontrol mekanizması bir süre sonra insanın yabancılaşmasına neden olur (Giddens, 2010: 240-241).

### **1.2.5. Bireyselleşme**

Fordist örgütlenmenin kolektif düzenlemeleri ortadan kalkarak, toplulukların, kurumaların ve bireyselleşme rejimlerinin birbirine eklemlenmesi ortaya, çalışma alanının geri dönüşsüz bir şekilde esnekleşmesi, işin bölüştürülmesi, hizmet sektörünün sürekli bir şekilde yükselmesini çıkarmıştır. Bunlar da çalışmanın bireyselleşmesini doğurmuştur. Yeni iş ortamında artık işi bilmek yetmemektedir. Satış yapmayı ve kendini satmayı da bilmek gerekmektedir (Castel, 2017: 422-423).

Enformasyon teknolojisi, küresel rekabetle birleşerek şirketlerin veya örgütlenmelerin yeniden yapılanmasını sağlayarak, üretim sürecinde emeği bireyselleştirerek köklü bir dönüşüme neden oluyor. Sanayi Devriminin en önemli özelliklerinden olan çalışmanın ücrete bağlanması ve üretimin sosyalleştirilmesi, teknoloji devriminde tam tersine dönmektedir. Enformasyon teknolojilerinin



belirlediği, yeni ekonomik ve toplumsal örgütlenmede yönetim merkezsizleşmekte, çalışma bireyselleşmekte, üretim sipariş üzerine yapılmaktadır. Bu üretim biçimi çalışmanın parçalanmasına, aynı zamanda toplumsal parçalanmaya da yol açmaktadır. Yeni enformasyon teknolojileri üretimin koordinasyonuna da yenilik getirmektedir. Böylece aynı anda, ister aynı binanın farklı katlarında olsun isterse de kıtalar arasında olsun, görevlerin iletimi, interaktif bir iletişim ağı içerisinde merkezden bağımsız bir şekilde yürütülebilmektedir. Ortaya çıkan yalın üretim yöntemleri, işlerin sözleşmeli olmak koşuluyla başka bir şirkete ya da başka bir kola devredilmesi, yurtdışında yaptırılması, şirketlerin küçültülmesi, sipariş üzerine üretimin gerçekleştirilmesi gibi üretim sürecindeki yeniliklerdendir (Castells, 2008: 357).

Sanayi toplumunun yaşam şekillerinin belirlenmesinde insanların doğrudan etkili oldukları, kendi yaşam öykülerini ürettikleri, sahneye koydukları yaşam biçimleri, başka yaşam biçimleri tarafından tasfiye edilirken, bir yandan da bu yaşam biçimleri tarafından da ikame edilmesini anlatan kavram, bireyselleşmedir. Yani bireyselleşme hem sanayi toplumunun doğallıklarının çöküşünü hem de insanların kendisi ve başkalarıyla ilgili doğallıklara bağlı kalmadan, yeni doğallıklar bulmasını ya da icat etmeye zorlamasını ifade eder. Bireyselleşmeyle gündeme gelen bazı yakınmalar, yabancılardan soyutlanma, ailenin ve dayanışmanın öneminin azalması gibi (Beck, 2005: 148-149). Post-modern dönemde, toplumsal bağlar zayıflamış, insanlar yalnızlaşmıştır. Yalnızlaşma ile -tüketim toplumu- toplumsallık çözülmüştür.

Karl Polanyi, Marks'ın içgörüsünü güncelleyerek, yeni sanayi düzeninin ortaya çıkmasını sağlayan büyük dönüşümün başlangıç noktasını, emekçilerin kendi geçim tarzlarından koparılmaları olduğunu söyler. Üretim ve mübadele her şeyi kuşatan bir hayat tarzı olarak görülmekten çıkmıştır. Sonuç olarak, meta olarak görülen toprak ve paraya, emek de eklenmiş olur. Üretim araçlarından kopan emek metalaşarak, diğer metalar gibi kullanılabilen, diğer metalarla birleştirilebilen ya da ayrı tutulan bir şey haline geldi (Bauman, 2005: 29).

Teknolojiyle birlikte hayatımızda elektronik ürünlerin, giderek artan bir şekilde yer edinmesi, hayat tarzlarımızda da büyük değişimlere neden oldu. Yeni teknolojiler iş yaşamında yeni iş örgütlenmesine, insanların yeni tüketim mallarına yönelmesine ve en nihayetinde yeni yaşam tarzlarının ortaya çıkmasına neden oldu.

Bu gelişmeler, işçiler üzerinde denetim mekanizmasının oluşumunu da getirir. İşçi sınıfı mücadeleleri böylece zayıflar (Beaud, 2016: 334-335).

Kapitalizmin yayılmasıyla, bir yandan tüketim üzerinde biçimlendirme yapılmaya çalışılırken, diğer yandan üretim koşulları tekelleştirilmeye çalışılır. Piyasaların vurgu yaptığı nokta bireyciliğin, bireysel hak ve sorumluluklar anlamında artırılması olmuştur. Fakat esasen bireycilik, kapitalist istihdama ait sözleşme ve hareketlilikle ilgiliyken daha sonraları tüketimi de içine alacak şekilde bireysel ihtiyaçların karşılanması için sistemin sürdürülebilirliğinin temeli oldu (Giddens, 2010: 247).

Kapitalizmin yeniden yapılanması demek, binlerce işçinin çalıştığı fabrikaların seri üretimle ürettiği standartlaştırılmış ürün üretiminden vazgeçmesi demektir. Yapılanma sonucu küçük firmalar ve esnek çalışma tarzı yaygınlaşmış, üretimin mekânsal örgütlenmesi değişmiş ve şirketler küresel alanlara açılmışlardır. Yeni örgütsel anlayışın benimsenmesiyle firmaların alt birimlere bölünebilme imkânı, firma içinde işçiler arasında rekabeti doğurmuş, çalışanlara hisse senedi sahibi olabilme imkânı verilmiş ve firma içi emek piyasasının kariyer şansı sunulmuştur. Bu değişimler toplumların bütünlüklerini ve ulus devleti zayıflatarak ekonomik, toplumsal ve politik ilişkilerin küreselleşmesine, güçlü bir bireysellik vurgusu yapılarak kültürel değişmelere ve özne ve nesnelere ulusal sınırlar içinde akış senkronizasyonunun azalmasına neden olmuştur. Sonuç olarak, bütün çalışma dünyası ve genel toplumsal gerçeklik radikal bir dönüşüm geçirmiştir (İlhan, 2007: 284).

### **1.3. YENİ KAPİTALİZMİN MEKÂNSAL KARŞILIKLARI**

Üretim tarzı gelişirken, bazı toplumsal ilişkilerle beraber kendi mekân ve zamanını da örgütler ve düzenler. Üretim tarzı, bu ilişkileri mekâna yansıtır ama mekânı hemen değiştirmez. Yeni oluşan üretim tarzı, önceden var olmuş ve şekillenmiş olan toplumu alarak, kendi ihtiyaçlarına göre yeniden yaratır, şekillendirir. Örneğin su yolları, karayolları, demiryolları, otoyollar, havaalanları inşa edilir. Eski mekân tamamen yok olmadan, yeni bir mekân oluşur (Lefebvre, 2014: 28).

Mekânları oluşturan olgu bizzat sermaye hareketleridir. Sermayenin mekândaki hareketi ya mekâna yayılarak ya da mekânda yoğunlaşarak gerçekleşir. Bu iki durum birbirini karşılıklı olarak etkiler. Sermayenin mekânsal olarak yayılması emperyalizme, mekânsal yoğunlaşması ise kapitalist ilişkilerin yayılmasına, metalaşmaya ve toplumsal parçalanmaya yol açar. Bu yayılma ve yoğunlaşma dinamiği çerçevesinde sermayenin artı-değerini oluşturduğu mekânlarla birikim yaptığı mekânlar birbirlerinden farklılaşarak, mekânların eşitsiz ve bileşik gelişimine neden olur ve çevre ve merkez oluşumuna katkı sağlar (Kars, 2006: 126-127).

1980'lerden itibaren küreselleşme ve neo-liberal ekonomi politikalarının yaygınlaşmasıyla, küresel arenada pek çok değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Bunların başında gelen değişim ise kırsaldaki insanların, küresel pazar ve boyutta alınan kararlardan etkilenmesidir. Küresel boyutta yaşanan kültürel, sosyal ve ekonomik değişimler, kırsal alandaki yaşamı da etkileyerek kırsal alanda üretim biçimi ile üretim ilişkilerini değiştirmektedir. Kırsalda yoğunlukla geçimlik üretim yapanlar, neo-liberal politikalar sonucunda ya piyasa için üretim yapmaya başlar ya da üretim faaliyetlerini bırakmak zorunda kalarak kente göç eder. Böylece yoksulluk, açlık, kırdan kente göç, kentleşme sorunu, kentte artan suç oranları gibi sonuçlara ortaya çıkar (Öztürk, 2009: 174).

Farklı dönemlerde farklı sebeplere bağlı olarak gerçekleşen ve insanlık tarihini derinden etkileyen göç olgusu, insanlığın var olduğu zamandan günümüze kadar toplumsal hayatın her aşamasında görülmüştür. Yakın geçmişte ve günümüzde gerçekleşen göçün en önemli nedenlerinden biri ekonomiktir. 19. yüzyılda feodalizmin çözülmesi ve kapitalist üretimin yaygınlaşmasıyla, kırsal alanlarda faaliyetlerini sürdüremeyen köylüler, kitlesel olarak kente göç etmişlerdir. Kentler ise ilk ortaya çıktığı zamandan Sanayi Devrimi öncesine kadar, genel olarak azınlıkta kalmış, Sanayi Devrimi sonrasında işlevsel ve yapısal olarak hızlı bir değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Sanayileşme, kentlerin hızla büyümesine, gelişmesine, genişlemesine neden olan bir olgu olmuş ve çağdaş anlamda kentleşme, sanayileşmeyle birlikte artan nüfus hareketleriyle birlikte ortaya çıkmıştır (Yılmaz, 2010: 250-252).

### 1.3.1. Köyden Kente Göçün Sosyolojisi

Aşırıliklar Çağı adlı eserinde Hobsbawm (1996: 336-339) 1960'lardan beri meydana gelen, insanları geçmişten koparan en önemli toplumsal değişimin, köylülüğün ölümü olduğunu söyler. Neolitik Çağ'dan 20. yüzyıla kadar insanların çoğu tarım, hayvancılık ya da balıkçılıkla uğraşmıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesinde, köylü ve çiftçiler Britanya dışındaki sanayileşmiş ülkelerde (Almanya, ABD, Fransa, İsveç, Avusturya) bile nüfusun büyük bir bölümünü oluşturuyordu. 1980'lerden itibaren çiftçilikle uğraşanların oranı, hiçbir sanayi ülkesinde nüfusun yüzde 10'un üzerinde değildi. Bu durum Avrupa kıtasında da benzerdi. 1980'lerle beraber çiftçiliği bırakanların sayısı bir hayli yüksekti (Çiftçilikle uğraşanlar, işgücünün üçte birini oluşturuyordu). Hobsbawm, Avrupa ve Ortadoğu içerisinde kalan tek köylü kalesinin Türkiye olduğunu söylüyordu. Türkiye'de de köylülük azalmış, fakat 1980'lerde mutlak olarak çoğunlukta idi. Köylerin ve tarlaların hâkim olduğu yerler ise alt-sahra Afrikası, Güney ve Güneydoğu Asya ve Çin'dir.

Kır ve kent, yerleşim olgusunu oluşturan iki temel yapıdır. Kırsal alanlar, günümüzde yerleşimlerin önemli bir kısmını oluşturmaya devam etmektedir. Kırsal alanların temel nitelikleri, doğal ve çevresel alanlarıyla birlikte tarımsal üretimin merkezleri olmalarıdır. Bu alanlar; tarım sektörüne hem istihdam hem de GSMH bakımından katkı sağlamış, ülke ekonomilerinin gelişmesinde önemli bir yer tutmuştur. Ancak tarımda makineleşmenin ve kentlerde sanayileşmenin başlaması, kırsal alanların öneminin yitirilmesine sebep olmuş, kırdan kente göçü başlatmıştır. Bu süreç sonunda, kırsal alanlardan yoğun göç hareketleri başlamış, kırsal alanların sorunları da kentlere taşınmıştır. Bu sorunları gidermek amacıyla kırsal alana yönelik yapılan politikalar, bu sorunları giderememiş hatta kentin güçlenmesini sağlarken kırsalın daha da zayıflamasına neden olmuştur (Yenigül, 2017: 17).

İngiltere'de başlayan ve giderek diğer Avrupa ülkelerine de yayılan Sanayi Devrimi etkileriyle, iç göçler yaşanmaya başladı. Bu süreçte kırsal ve kentsel alanlarda olumlu ve olumsuz köklü değişimler yaşandı. Kırsal alanlar boşaldı, kentlere yığılmalar oldu. Bu da fabrika ve yoksulluk yuvalarını oluşturdu (Kurt, 2006: 148-149).

Göç, toplumsal değişim ve dönüşümlere yol açmaktadır. Günümüz dünyasında yaşanan en önemli sorunlardan biri, küreselleşmenin yarattığı mobilizasyon etkisiyle göç etme olgusudur. Çünkü küreselleşmenin dayattığı hareket serbestisi ile insanlar bireysel olarak daha iyi koşullarda yaşamak umuduyla kırdan kente ya da az gelişmiş bölgeden (ülkeden) gelişmiş bölgeye (ülkeye) sürekli bir göç hareketine neden olmaktadır. Bir yandan da savaşlar sonucunda can güvenliğini sağlama amacıyla gerçekleşen göç dalgaları kitleselleşmekte ve göçlerin vardığı son noktada, sosyo-mekânsal etkiler görülmektedir. Bu bağlamda göç olgusu sadece nüfus hareketi değildir, aynı zamanda mekânsal ve toplumsal açıdan da etkileri olan önemli bir unsurdur (Tümtaş ve Ergun, 2016: 1347-1348).

Gelişmekte olan ülkelerde, köyden kente göç olgusu bir problem teşkil etmektedir. Bu göçün özellikle sanayileşme süreci ile başladığı ileri sürülür. Türkiye için bu tarih 1950'lere karşılık gelmektedir. Sanayileşme ile tarımda makine kullanımı yaygınlaşmış ve kırsal işsizlik oluşmuştur. Artan işsizlik, kırsal nüfusu daha gelişmiş olan kentlere doğru itmektedir. Aynı zamanda, kentlerde ihtiyaç duyulan emek talebini de bu göç dalgası karşılamaktadır. Bu göç dalgası diğer gelişmekte olan ülkelerdeki gibi Türkiye'de de ekonomik, sosyal ve siyasi değişimi beraberinde getirmiştir. 1950 yılında Türkiye çok partili siyasi hayata geçmiş, sanayileşme süreciyle beraber kentleşme de başlamıştır.

Sanayi toplumu döneminde kent ve kır-köy kavramları, yerleşmelerin yapılarını temsil eden ve karşıtlık içeren kavramlardı. Bu bağlamda, kentte üretim ve hizmetler alanında faaliyetler yürütülürken, kırdan-köyde tarım, hayvancılık ve ormancılık gibi faaliyetler yürütülüyordu. Bu durum dünyada bilgi toplumuna geçişle birlikte geçerliliğini yitirerek çözülmeye başladı. Üretim kentsel alanlar dışına taşarken, kentlerde yapılan tarım faaliyetleri ortaya çıkmaya başladı. Sonuç olarak keskin bir şekilde ayrılmış kır-kent kavramları bu keskinliğini kaybetti (Tekeli, 2016: 61).

### **1.3.2. Kırsalın Zayıflaması**

Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme adlı eserde Amin (1997: 94) kapitalist üretim tarzının oluşumu ve kapitalizmin yayılmasını 3 aşamada ele alır: Birinci

aşama, 15. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasındaki merkantilist dönemdir. Bu dönemde, tarımın ilk dönüştürümü, ticarileşmesi ve feodal üretim ilişkilerinin çözülmesi söz konusudur. İkinci aşama, 19. yüzyılda sanayide tam olarak kapitalist üretim ilişkilerinin geliştiği dönemdir. Üçüncü aşama ise tarımda sanayileşmenin olduğu 20. yüzyıldır. Son aşamada tarım sektörü de sanayileşerek kapitalist işletmelerin hâkimiyeti altına girer. Bu da küçük aile işletmelerinin tasfiyesi, yerlerine kapitalist büyük işletmelerin geçmesi demektir. Böylece kendi köylerinde/topraklarında büyük işletmelerle rekabet edemeyen küçük köylü için yapacak tek şey köyü terk ederek ücretli işçiye dönüşüm sürecini başlatacak olan unsur kente göç etmesi olacaktır. Böylece köylü için kırdan yapacak bir şey kalmamış, kır/köy onun için bitmiştir.

Dünyanın pek çok yerinde durum böyledir. Köylülüğün zayıflamasının nedenlerinden bazıları dünyayı derinden etkileyen iki büyük dünya savaşı, ekonomik krizler, ülkelerin kalkınma politikaları gereğince karayolları ve barajlar yapması (Örneğin Hasankeyf'te yapılan baraj sonucu köyler su altında kalacak olması sebebiyle boşaltılmıştır), tarımda makineleşmeyle beraber makine almaya gücü olmayan köylülerin topraklarını satması ve kente göç etmesidir. Büyük köylü kitleleri yerlerinden yurtlarından sürülerek her yerde göçmen konumuna düşmüşlerdir (Köymen, 2009: 38).

Tarımda makineleşme ve aynı zamanda kentlerdeki sanayileşme süreci kırsalın çözülmesine neden olmuş, kırdan kente göçler giderek artmış, göç sonucu kırsal nüfus hızla azalmış, kırlarda kalanlar da yaşlı nüfus olmuştur. Bu unsurlar kırsal alanlara kamu hizmetlerinin götürülmesinde aksaklıklar yaşanmasına ve kırsal alanların çekiciliğini kaybetmesine sebep olmuştur. Nüfusun azalması sonrası eğitim, sağlık gibi başta gelen kamu yatırımlarının eksikliği, kırsal alanlarda istihdam problemlerini artırarak göçün sürekliliğine sebep olmuştur (Yenigül, 2017: 17).

Neo-liberal politikaların uygulanmasıyla köylü kesimine verilen kamusal desteklerin büyük bir çoğunluğu ortadan kalkmıştır. Destek alamayan küçük meta üreticileri mülksüzleşme durumuyla karşı karşıya kalmaktadır. Bu durumda devreye ulusal veya uluslararası tarım işletmeleri girer ve üretimini gerçekleştiremeyen ya da borç altında gerçekleştiren küçük meta üreticilerini tasfiye eder.

### 1.3.3. Bölgesel Eşitsizlikler

Feodal dönemde üretimin mekânı kır/köydü. Sanayileşmeyle birlikte üretim kırdan kente kaymıştır. Neo-liberal politikalar sonucunda, ekonomilerde yaşanan değişim ve dönüşümler, kapitalist sistemin mekânda eşitsiz gelişimine yol açmıştır.

Şikago Okulu'nun ele aldığı kent kuramına göre, 1900'lü yıllarda hızlı kentleşme ve sanayileşme süreci sonunda, kırdan kente göç dalgaları yaşanmış bu da kente yeni göç edenlerle, uzun zamandır kentte yaşayanlar arasında uyumsuzluk problemi ve yeni göç edenlerin konut ve istihdam problemlerini doğurmuştur. Bu durum kentte ikili bir yapının oluşmasına yol açmıştır (Türk, 2015: 47).

Kırsal alanlardan kentlere göç olgusu tarih boyunca gerçekleşen bir durumdur. Yoğun olarak yaşanması özellikle azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde İkinci Dünya Savaşı sonrasına denk gelir. Kırdan kente göç olgusunun yarattığı önemli sonuçlardan biri, kentte yaşanan bölgesel eşitsizliklerdir. Bunun en net göstergesi gecekondulaşmadır. Özellikle azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yoğun olarak görülen gecekondu mekânları, sanayileşme ve tarımda kapitalistleşme sonucu köylerden göç etmek zorunda kalan insanların yerleştiği mekânlardır (Kıray, 1972: 90-91).

## İKİNCİ BÖLÜM

### TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNÜN TARİHSEL GEÇMİŞİ, ÖZELLİKLERİ VE DÖNÜŞÜMÜ

Yeni kapitalizm, üretim süreçleri ve ilişkilerini değiştiren ve dönüştüren bir süreçtir. Bu süreçte, ekonominin temel sektörleri de değişen koşullardan etkilenmektedir. Tarım sektörü, tüm ülkelerde kalkınma için öncelikli ve aynı zamanda stratejik öneme sahip olan bir sektördür. Zira bu sektör; toplumun ihtiyaç duyduğu besin maddelerini üretir, ülke nüfusunun bir kısmını istihdam eder, sanayi sektörüne girdi sağlar. Bu sebeplerden ötürü, bir ülkenin hem kalkınma sürecinin sağlıklı sürdürülebilmesi için hem de stratejik öneminden ötürü tarım sektörünün doğru politikalarla gelişiminin sağlanması gerekir. Dolayısıyla ele alınan bu sürecin, Türkiye'de tarım sektörüne ve dolayısıyla makroekonomiye dönük etkilerinin ortaya konulması sağlanmış olacaktır.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2019: 1)'in tanımına göre, tarım; toprak ve tohum kullanılarak bitkisel ve hayvansal ürünler üretme ve bu üretilenlerden daha değerli olan mamul maddelerini elde etmek için gerçekleştirilen ekonomik faaliyettir. Ekonomik faaliyet olmakla birlikte sosyal, kültürel, ekolojik, bölgesel ve toplum sağlığının korunmasında büyük önem arz eden bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarım yaşamın kaynağı olarak geçmişte büyük bir öneme sahip olmuştur ve insanlar var olduğu müddetçe bu önem devam edecektir.

İnsanlığın ilk döneminden günümüze kadar tarım, birçok değişikliğe uğramıştır. Üretim tarzı ilk olarak avcılık-toplayıcılıkla başlamış, tarım sektörü birincil sektör olarak önem kazanmıştır. Avcı toplayıcı toplumlar, tarımı keşfetmeden önce doğanın onlara sunduğu nimetlerden faydalanmaktadır. Tarım keşfedildikten sonra bu toplumlar, bitkiyi ve hayvanı evcilleştirerek doğayı tahakkümleri altına almışlar ve göçebe hayattan yerleşik hayata geçmişlerdir. Tarım toplumların beslenebilmesi, kalkınabilmesi, sanayi sektörüne ham madde sağlaması açısından da ayrıca önemlidir.



Türkiye'nin jeopolitik konumu; üç tarafı denizlerle çevrili olan, akarsu, göl ve verimli topraklara sahip; dört mevsimin de yaşandığı bir ülke olarak, ekolojik çeşitliliği fazla olan ve tarıma elverişli bir ülke olarak tanımlanabilir.

Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısını incelemek istiyorsak, ilk olarak Osmanlı'nın ekonomik ve sosyal yapısını genel hatlarıyla ele almak gerekir. 1950'li yıllara kadar Osmanlı'nın sosyo-ekonomik yapısı korunarak devam etmiştir. Bu anlamda Türkiye, Osmanlı'nın hem devamı hem de Osmanlı'dan kopan bir ülke niteliğine sahiptir. Bugünü anlayabilmek, geçmişle olan bağlantının iyi analiz edilmesine bağlıdır.

## **2.1. OSMANLI DÖNEMİ'NDE TARIM**

Osmanlı'nın ekonomik yapısı tarıma dayalıydı. Tarımda kullanılan üretim araçları öküz ve karasabandı. Osmanlı toplumunu, yönetici sınıf ve reaya (köylü, tüccar, zanaatkar, göçebe topluluklar) oluşturuyordu. Üretimi ve ticareti gerçekleştiren ve aynı zamanda devlete vergi ödeyen kesim, reaya idi.

Osmanlı'nın temel iktisat politikalarına bakılacak olursa genel hatlarıyla üç noktaya öncelik verildiği görülmektedir. Bunlardan ilki, ordu, saray ve bürokrasinin de yer aldığı kentlerin beslenmesinin sağlanmasıdır. İkincisi, merkezi bir devlet olan Osmanlı'ya gelir sağlamak amacıyla vergi toplanması ve bu sebeple de devletin iktisadi faaliyetlere müdahalede bulunmasıdır. Üçüncüsü ise var olan toplumsal düzenin korunması ve yeniden üretilmesinin sağlanmasıdır (Pamuk,2013: 20-23). Bu politikalara bakıldığında Osmanlı'nın temel hedefinin kendine yetebilir bir ekonomiye sahip olması olduğu söylenebilir. Bu dönemde Avrupa ve diğer merkantilist politikaları uygulayan ülkelerin hedefinin özellikle ihracat yoluyla sermaye birikiminin sağlanmasıyken, Osmanlı'nın böyle bir gayret içerisinde bulunmadığı gözlenmektedir.

Osmanlı'da bütün ülke, eyalet ve sancaklara ayrılarak, en temel üretim faktörü olan toprak da binlerce küçük parçaya bölünmüştü. Bölünen bu araziler tarım yapılmak üzere binlerce çiftçi ailesine dağıtılmıştı. Burada ilk olarak kendine yetebilir bir politika izlendi. Bu sebeple artı-ürün verilmiyor, ihracat yapılamıyordu. Dolayısıyla da sermaye birikimi de sağlanamıyordu. Osmanlı nüfusunun büyük

çoğunluğunu köylüler oluşturuyordu. Tarımda doğrudan üretici statüsü konumunda olan köylüler, Osmanlı hukukuna göre “hisseler” adı altında alt tabakayı oluşturan sınıftı. Bu köylüler, hukuken özgür olmalarına rağmen, özgür sayılamayacak birtakım sınırlamalar içerisindeydiler. Bu sınırlamalar, üzerlerine kayıtlı bulunan toprağı izinsiz terk edememeleri ve toprağı sürekli olarak ekip biçmek zorunda olmalarıdır. Köylülerin bu toprakları, miras yoluyla çocuklarına geçmektedir. Fakat burada feodal sistemle aynı olmayan bir durum vardır. Feodal sistemde serfler, toprağına bağlı ve toprakla beraber alınıp satılabiliyordu. Osmanlı’da durum böyle değildi; köylüler bu anlamda özgürdü, fakat içinde buldukları sosyolojik durum köylülüğü toprağına hapsediyordu, yapabilecekleri başka bir seçenek bırakmıyordu (Timur, 1996: 29).

Boran (1962)’a göre, Osmanlı İmparatorluğu feodal bir toplumdur. Bunu söylerken Batı’daki feodalite ile Osmanlı topraklarında yaşanan feodal ortamın aynı olmadığını farkında olunması gerektiğini de vurgulamaktadır. Osmanlı’nın feodal üretim biçimine yakın kendine has bir sisteminin olduğunu söylemektedir. Feodal bir üretim biçimine yakın bir sistemi olan Osmanlı İmparatorluğu, Batı’nın değişen üretim ve toplumsal yapısını henüz yakalayamamıştır. Osmanlı’nın son döneminde dünya konjonktüründeki ekonomik görevi, sanayileşen Batı’nın ham madde deposu olması ve onların ürettiğı sanayi mallarını ithal etmesidir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucuları Osmanlı İmparatorluğu’nu devraldığı zaman içinde bulunduğu durum, dış borçlanmadan kaynaklı yabancı ülkelerin Düyun-u Umumiye kurumu üzerindeki hakimiyeti ile Osmanlı’yı getirdikleri yarı sömürge durumudur (Boratav, 2015: 20-21).

Osmanlı vergi sistemi, Orta Çağ Avrupası’nda olduğu gibi aynı rant biçimindedir. Bu durum, Avrupa’da 15-16. yüzyıl arasında sona ererken, Osmanlı’da 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Marks’a göre Osmanlı İmparatorluğu’nun uzun yıllar hüküm sürmesinin nedeni, vergi sistemi temelinin toprağına dayanması ve aynı olarak ödenmesidir (Timur, 1996: 32).

Osmanlı Devleti’nde toprak mülk, vakıf ve miri olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştı. Mülk arazi, toprağıın mülkiyetinin tamamen halka ait olduğu arazilerdir. Vakıf arazi, gelirleri topluma hizmet veren hastane, cami, medrese gibi kurumların giderleri için ayrılan arazilerdir. Miri araziler ise mülkiyeti devlete ait olan fakat üretim yapılmak üzere halka vergi ödenmesi koşuluyla verilen arazilerdir.

Toprakların büyük bir kısmı miri topraktır, yani devlete aittir. Tımar sistemi Osmanlı'nın tarım politikalarını belirleyen bir sistemdir. Tımar sisteminde, devlete ait olan topraklar üretim yapılmak üzere dirliklere verilir, dirlikler de köylünün bu topraklar üzerinde tarım yapmasını sağlar ve köylülerden devlete vermek üzere vergi toplar; aynı zamanda aldığı gelire göre asker de besler. Bu iki özelliği ile tımar sistemi hem idari hem de askeri bir sistemdir. Topraklarını sürekli genişleten bir imparatorluk için bu sistem, üretimin devamlılığının sağlanması, vergilerin daha kolay ve ücretsiz bir şekilde toplanması, askerlerin bedavaya beslenmesi, ülkenin bayındır hale getirilerek ekonomik ve sosyal açıdan toplumun daha iyi yaşam koşullarına sahip olması açısından son derece önemlidir.

Osmanlı'nın toprak yapısına göre devlet, toprağı olmayan köylüye üretim yapması koşuluyla toprak vermekte ve böylece adil bir bölüşüm gerçekleşmiş olmaktadır. Tımar sistemi feodal sistemin oluşmasına engel olmaktadır. Sistem, 19. yüzyılda bozulmaya başlar ve bazı kesimler büyük toprakları eline geçirerek büyük çoğunluğu köylerde yaşayan halkı topraksız bırakır. Osmanlı'nın toprak düzenini sağlayan tımar sistemi bozulur ve miri topraklar özel mülkiyete açılarak köylülerin büyük kesimi topraksız kalır, dolayısıyla yoksullaşır (Yiğit, 2012: 317).

17. yüzyıldan yaklaşık olarak 20. yüzyıla kadar, miri toprak rejimi yavaş yavaş çözülmeye başlamıştır. Miri toprak, kamu mülkiyetinde olan topraklardır. Çözülmenin başlamasıyla bu topraklar özel mülkiyete dönüşmekte, büyük çiftlikler ortaya çıkmaktadır. Bu durum bir anlamda Batı'nın kapitalist gelişmesinin bir yansımasıdır ve kapitalist dış pazara açılan bir kırsal yapı oluşmuştur. Sonuç olarak da bu durum, köylüyü topraktan koparan bir süreçtir. Böylece çözülmeye başlamış olan Osmanlı toplumunun ve tarımsal örgütlenmesinin temel niteliği olan kamusal mülkiyet ilişkileri, çözülme sürecini Cumhuriyet kurulduktan sonra tamamlamıştır (Pala, 1996: 64-65).

Özel mülkiyet ilişkilerinin gelişmesiyle, kamusal toprak mülkiyeti özel mülkiyete geçerek bazı kişilerin büyük toprak sahibi olmalarına imkân tanımıştır. Büyük toprak sahiplerinin bazılarının bu toprakları elde etmelerinin bir kaynağı Köymen (2009: 27)'e göre, 1915 Ermeni Tehciri ile başlamış olan ve 1920-1930 arasında devam eden nüfus mübadelesi ile Müslüman olmayan azınlıklara ait toprak mülkiyeti buldukları yörelerde, o yörelerin nüfuslu kişileri tarafından sahiplenilmesi ve kapitalist çiftliklere dönüştürülmesidir.

Tablo 1, Osmanlı toprak mülkiyeti ile ilgili verileri içermektedir. Bu verilere göre, çiftçi ailelerin yüzde 1'i toprakların yüzde 39'una sahipken, çiftçi ailelerinin yüzde 87'si toprağın yüzde 35'ine sahiptir. Bu tablo Osmanlı'da toprak mülkiyeti dağılımının eşitsiz olduğunu gösterir.

**Tablo 1: Osmanlı Toprak Dağılımı, 1913**

	<b>Aile Sayısı (Bin)</b>	<b>Çiftçi Ailelerin Dağılımı (Yüzde)</b>	<b>Toprak Dağılımı (Yüzde)</b>
<b>Derebeyi</b>	10	1	39
<b>Toprak Ağası</b>	40	4	26
<b>Orta ve az topraklı köylü</b>	870	87	35
<b>Topraksız Köylü</b>	80	8	-
<b>Toplam</b>	1000	100	100

Kaynak: (Kepenek, 2014: 15.)

Osmanlı toprak düzeninden Türkiye Cumhuriyeti toprak düzenine geçiş bir devrimle mümkün olmuştur. Osmanlı kendi üretim biçimine sahip bir devlettir. Bu üretim biçimi, kendini yenileyemez duruma geldiği zaman kırılmalar başlamış ve bir devrimle son bulmuştur. Savaş yaşanmış, bu savaştan Osmanlı devleti kendini yenileyerek değil, başkalaşarak çıkmış ve sonucunda Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Kurulan yeni devlet, siyasi olarak Osmanlı'dan bağımsız olabilir, fakat toplumun bir anda değişmesi mümkün olamayacağından, Osmanlı'nın sosyolojik ve iktisadi düzen bakımından devamı niteliğindedir.

## 2.2. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TARIM SEKTÖRÜNÜN TARİHSEL GEÇMİŞİ VE POLİTİKALAR

Türkiye Cumhuriyeti’ni kuranlar, ülkeyi “*muasır medeniyetler seviyesi*”ne getirmek yani ‘batılılaşma’ ve ‘sanayileşme’ sürecine dâhil etmek istiyorlardı. Muasır medeniyetler seviyesine ulaşmanın temel amaçları; ekonomik, sosyal ve kültürel olarak daha ileri bir toplum olmak ve halkın refah seviyesini artırmaktır. Bu amaçlara ulaşmak için bir dizi reformlar hayata geçirilmiştir. En önemli sektör olan tarımda yaşanan gelişmelerle diğer sektörlerle kaynak aktararak bu amaçlar gerçekleştirilecektir. Böylece tarımdan sanayiye doğru bir hareketlenme başlamıştır.

### 2.2.1. Cumhuriyet’in Kuruluşu ve Tek Partili Dönemi

Bu başlık altında, Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren Osmanlı’dan devralınan tarım sektörünün durumu ve politikalar incelenmiştir. Dönemlendirme, ilk üç bölüm Boratav (2015) esas alınarak, daha sonraki dönemlendirme 1950-1960 dönemi, 1960-1980 dönemi, 1980-2000 ve 2000 sonrası olacak şekilde düzenlenmiştir. Aynı zamanda 1963’ten günümüze kadar uygulanmakta olan kalkınma planları da incelemeye tabi tutulmuştur.

### 2.2.2. 1923-1929: Açık Ekonomik Koşullarda Yeniden İnşa

1923 yılında siyasi bir devrim yaşanmış ve Osmanlı Devleti ile siyasi bir kopuş gerçekleşerek yeni bir devlet kurulmuştur. Fakat kopuş iktisadi anlamda gerçekleşmemiştir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’ne, Lozan Anlaşması’nın hükümleri ile Osmanlı’nın borçları devredilmiştir. Hem bu borçları ödemek hem de ülkenin kalkınması için gerekli finansmanı sağlayacak olan başat unsur olarak tarım sektörü seçilmiştir. Bu amaçla ekonominin lokomotifi olacak olan tarımı geliştirmek ilk amaç olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti’nin Osmanlı’dan devraldığı tarımsal yapı üç kategoride açıklanabilir. İlki çoğunlukta olan aile tarzı üretim yapan küçük işletmeler, ikincisi az

sayıda kapitalist işletmeler ve üçüncüsü özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu gibi bölgelerde yoğunlaşan büyük toprak ağalarının sürdürdüğü feodal üretim ilişkileri şeklindedir. Yeni devletin kurucularının, İzmir İktisat Kongresi'nde bu çoklu tarım üretimi yapısı için aldığı kararlar; liberal iktisadi kalkınma stratejisi doğrultusunda, tarım kesiminin gelişimine katkı ve ürünlerin artışı sağlamak ve bu sayede sanayi sektörü için sermaye birikimi yapmaktır. Bu liberal yaklaşım, 1929 Büyük Buhrana kadar devam etse de, krizden sonra mecburen devletçi/müdahaleci politikalarla sanayileşme yolu izlenmiştir. Tarımdaki politikalar da bu doğrultuda belirlenmiştir (Teoman, 2015: 203).

Türkiye'de 1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre toplam nüfus 13.648.270, kentte yaşayanların oranı yaklaşık yüzde 24 iken kırdaki yaşayanların oranı ise yaklaşık yüzde 76'dır (TÜİK, 2010: 6-8). Nüfus yoğunluğundan da anlaşılacağı üzere temel geçim kaynağı tarımdır. Fakat uzun yıllar süren savaşların ardından kurulan yeni devlet savaşın etkisiyle uzun süre üretim yapamamış, savaşta pek çok genç işgücü kaybedilmiş, buna bağlı olarak halk kıtlık ve yoksullukla karşı karşıya kalmıştır. Halkın büyük bir kesimi okuma yazma bilmemekte, ilkel tarım yöntemleri ile üretim yapmakta ve ekilebilir toprağın küçük bir kısmını işlemektedir. Bu sebeplerden ötürü, bu sorunların giderilmesi ve ülkenin gelişmesini sağlayacak politikaların izlenmesi gerekmektedir.

Cumhuriyet kurulduktan sonra ülke ekonomisini ve tarım sektörünü geliştirmek için atılan ilk adım, İzmir İktisat Kongresi'nin toplanmasıdır. Bu kongrede ekonomiyi iyileştirmek adına tarımla ilgili verilen kararlar şöyledir:

- Gayrimüslimlerin elinde olan tütün ve içki tekelinin yerli halka verilmesi.
- Aşar vergisi kaldırılması.
- Yerli üretimin teşvik edilmesi.
- Hayvancılığın geliştirilmesi.
- Kapitülasyonların kaldırılması.
- Yabancı sermayenin ülke içinde, yasalara uymak şartıyla, yatırım yapmasına izin verilmesi.

Boratav (2015: 45-46) kongreyi şu şekilde yorumlar: “Kongre, yeni rejimin karşılaşılabileceği tüm iktisat politikası sorunlarının tartışıldığı ve çiftçi, tüccar, sanayici ve amele gruplarının blok oylarıyla kararların alındığı bir forum

*olmuştur... Genel olarak kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi ve piyasaya dönük çiftçiyi özendirici, ekonomik hayatın denetiminin 'milli' unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığı öngören tezlerin ön plana çıktığı ve Kongre'ye İstanbul tüccarının sürüklediği ticaret burjuvazisi ile toprak unsurlarının egemen olduğu söylenebilir”.*

İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlardan belki de en önemlisi Aşar Vergisi'nin kaldırılmasıdır. Çünkü geçimlik üretim yapan köylü, geçimini bile yeteri kadar sağlayamıyorken, böyle bir verginin köylü üzerinde büyük bir yük oluşturduğu aşikârdır.

İzmir İktisat Kongresi'nde ayrıca şu kararlar da alınmıştır: *“Tütün ekiminin ve ticaretinin serbestleştirilmesi, yol vergisi gelirlerinin yol yapımında kullanılması, tarımsal kredilerin düzenlenmesi, hayvan hastalıkları ile mücadele edilmesi, göllerde balık yetiştirilmesi, tarım alet ve makinalarının standartlaştırılması, üniversite öğrencilerinin belli sürelerle köylere gönderilmesi, tarımla ilgili pratiğin okul derslerine eklenmesi”* (Yücel, 2015: 21-22). İzmir İktisat Kongresi'nde alınan bu kararlardan istenilen sonuç çıkmamış olsa da milli ekonominin önemi açıkça gösterilmiştir (T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2004: 14-16).

Türkiye'nin tarımda en önemli sorunlarından biri, toprakların yetersiz oluşu değil, savaşların sürekliliği ve bunun sonucu olarak özellikle genç işgücünün kaybıdır. 1923'te kurulan yeni devlet yaklaşık yüzde 20 oranında bir nüfusu savaşlarda kaybetmiştir. Toprak reformu yapmak isteyen Kemalistlere, toprak ağaları şu iki sebepten karşı çıkmıştır: İlki toprak ağaları ellerindeki işgücünün büyük bölümünü kaybederek kalanlara daha fazla ücret ödemek zorunda kalacaktır. İkincisi ise toprak kiralılarının düşecek olmasıdır. Böylece toprak reformunun yapılmasına bu toprak ağaları, baskılar sonucu engel olmuş ve reformun gerçekleştirilmesi ileri tarihlere kalmıştır (Ahmad, 1994: 110).

Tablo 2, 1923-1929 arasındaki ortalama yıllık büyüme hızlarını göstermektedir. Tablo incelendiğinde bu dönemde uygulanan politikalar sonucunda tarımsal büyüme hızının ortalama yüzde 13,6 seviyesinde gerçekleşerek yüzde 10,3 olan GSMH büyüme hızını geçtiği görülür. Ülkenin içinde bulunduğu zor koşullar tarımdaki büyümenin olumlu katkısı ile aşılmaya başlanmıştır.

**Tablo 2: Büyüme Göstergeleri**

<b>Ortalama Yıllık Büyüme Hızları (%)</b>	<b>1923-1929</b>
Nüfus	1.7
GSMH	10.3
Kişi Başına GSMH	8.4
Tarımsal Üretim	13.6
İmalat sanayi Üretimi	7.2
Sanayi Üretimi (İnşaat Hariç)	10.2

Kaynak: (Pamuk, 2008: 176.)

Bu dönemde izlenen tarım politikaları üç kategoriye ayrılabilir. Bunlardan ilki, toprak mülkiyetiyle ilişkili, ikincisi makineli tarımın teşviki ve sonuncusu da ticari bitkilere verilecek teşviklerle ilgili politikalar (Köymen, 2008: 116).

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki iktisat politikaları, İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlarla paralel doğrultuda ilerlemiştir. Serbest piyasa ortamında özel sektör teşvik edilmiş, fakat sermaye birikimi yetersizliğinden dolayı, özel sektörün yapamadığı yatırımları devlet kendi eliyle yapmak durumunda kalmıştır. Lozan Barış Anlaşması'nın maddelerinden dolayı dışarıya açık bir model izlenmiştir.

Osmanlı'nın toprak sisteminden dolayı, büyük bir kısmında toprak mülkiyeti bulunmayan halk, Cumhuriyet döneminde 1926 yılında Medeni Kanun'un kabul edilmesiyle devlete ait toprakların dağıtılması ile toprak mülkiyetine kavuşmuşlardır. Bu kanunla, çiftçilerin toprak mülkiyeti hakkı resmi olarak verildi. Fakat Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 1945 yılında çıkarıldı. "Destekleme Politikası", ilk olarak 1930'da buğday ile başlamış ve desteklenen ürün sayıları artarak günümüze kadar devam etmiştir. Planlı döneme geçildikten sonra uygulanan tarım politikaları, genel olarak hedeflerine ulaşamamıştır. Tarım politikalarını yürüten kuruluşlar Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Maliye ve Sanayi Bakanlığı ve bunlara bağlı kuruluşlar; finansmanı sağlayan kurum ise Ziraat Bankası'dır. Ülkede uygulanan tarım politikalarının başında destekleme alımları, girdi sübvansiyonları ve ürün bazında primler gelmektedir. Bu politikaların başarılı olup olmaması ülkenin sosyal, siyasal ve ekonomik durumuyla ilgilidir. Aynı zamanda çiftçilerin eksiklikleri ve yetersizlikleri de bu politikaları başarısızlığa uğratan sebeplerdendir. Bu sebeple ülkenin bir bütün olarak gelişmesi ve kalkınması, tarım sektörünün de kalkınmasını sağlayacaktır (Yavuz, 2000).



Kalkınma için atılan adımlardan ilki merkez ile kırsal arasındaki bağı güçlendirmeye yönelik çıkarılan 442 sayılı 18 Mart 1924'te kabul edilen Köy Kanunu'dur. Bu kanuna göre, köyün ve köylünün tanımı, köyde yapılacak işler, köy muhtarlarının nasıl seçileceği ve görevleri vb. hususlar belirlenmiştir (Köy Kanunu, 1924).

Kırsal kesimin omuzlarında ağır bir yük olan Aşar Vergisi, yeni kurulan devletin finansal sıkıntılarına rağmen 17 Şubat 1925'te 552 sayılı kanunla kaldırılarak, Osmanlı'nın vergi sisteminden bir kopuş gerçekleşmiştir. Burada amaç çoğunlukta olan kırsal kesimin yükünü hafifleterek onları yoksulluktan kurtarmaktır. Bu verginin kaldırılmasıyla kırsal kesimde bir toparlanma başlar, bu toparlanma kent ekonomisine de katkı sağlar. Bu sayede GSYH, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki seviyeye tekrar ulaşmış olur (Pamuk, 2016: 286-287).

Hükümet vergi, kredi ve toprak mülkiyeti konularında çok önemli adımlar atmıştır. Osmanlı'da genel olarak kamu mülkiyetinde olan toprak, hükümet eliyle özel mülkiyet şekline dönüştürülmüş, bunun için de yasal düzenlemeler yapılmıştır. Özellikle bazı tarım ürünleri üretiminin artırılması için teşvikler verilmiş, sulama, gübre, tohumluk sağlama ve teknik eğitim konularında destekler sağlanmıştır (Kepenek, 2014: 41). Aynı zamanda çiftçilerin elindeki tohumların ıslah edilerek hem kalitesini hem de üretimi artırması amacıyla 2 Aralık 1925'te 682 sayılı kanunla tohum ıslah istasyonları kurulmasına karar verilmiştir. Bu istasyonlardan ilki Eskişehir'de kurulmuştur. Daha sonra Ankara, Adana, Adapazarı ve Edirne'de kurulmuştur (Aykanat, 2007: 40-41).

Bu dönem traktör sayısının artması, tarım ürünleri fiyatlarının nispi artışı, özellikle ihraç edilen tarım ürünleri fiyatının artışıyla Türk tarımı için canlı bir dönem yaşanmıştır. Tarımda nispi bir gelişme yaşanmasına rağmen mülkiyet ilişkileri aynı kalmıştır. Bu durum da tarımın gelişmesindeki en büyük engeldir (Avcıoğlu, 1976: 480-481).

### **2.2.3. 1930-1939 Korumacı-Devletçi Sanayileşme**

1929'da Wall Street Borsası'nın çökmesi, bir dünya krizine yol açtı. Diğer pek çok ülke gibi, Türkiye de bu krizden etkilenerek tek ihraç ürünü olan tarım

ürünlerinin fiyatı yüksek bir oranda düşerek, ülkede zaten kötü olan durumu iyice kötüleştirmiştir (Ahmad, 1994: 88). Krizden iki yıl önce bir kilogram benzinin karşılığı 1,60 kilogram buğdaya denk gelirken, krizden iki yıl sonra 3,46 kilogram buğdaya denk geldi (Tekeli, 2019: 15). Başka bir deyişle, buğdayın 1929'daki fiyat endeksi 100 iken 1931'de 32'ye düştü. Durum bu kadar kötüyken ve halk arasında bir kötümser hava yayılmışken hükümet çökmekte olan tarımı, destekleme programı uygulayarak ve ürünü piyasa fiyatının üzerinden satın alarak kurtardı. Bunun karşılığını ekmek fiyatını yükselterek verdi. Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana yaşanan yaklaşık yüzde 1060 yükselen hayat pahalılığı, böylece daha da yükselmiş oldu. Bu önlemlerle küçük ve orta çiftçiler kâr elde etmeseler de yaşanan kriz karşısında topraklarını kaybetmediler ve geçinebilecek kadar üretim yapabildiler. 1936 yılına kadar tarım ürünlerini yüksek fiyattan alan hükümet, dünya fiyatlarının yükselmesiyle artık piyasa fiyatının da altında alım yaparak yüksek bir birikim elde etti ve bu birikimi sanayi projelerinde kullandı (Ahmad, 1994: 142-143).

Dünya bu büyük krizle uğraşırken, Türkiye bu dönemde dışa kapanarak krizin etkilerini en hafife indirmiş ve devletin milli bir sanayileşme yolu izlediği bir dönem olmuştur. Bu dönemin en önemli özelliği sanayileşmenin başladığı dönem olmasıdır. İlk sanayileşme hamlesi, diğer Üçüncü Dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de daha önce ithal edilen üç beyazlar olan un, şeker ve kumaşın ithal ikameci yatırımları şeklinde başladı (Boratav, 2015: 59-64).

Büyük Buhranın Türkiye ekonomisine yansımaları, tarım ürünleri fiyatlarındaki ciddi düşüşlerle oldu. Buğday ve diğer tahıllar, pamuk, tütün, kuru üzüm ve fındık gibi başlıca tarım ürünlerinin fiyatlarındaki düşüş 1928-1933 yılları arasında ortalama yüzde 50 oldu ve bu oran tarımsal olmayan ürünlerin fiyatlarındaki düşüşten daha yüksekti. Bu durum ülkenin tarımsal ticaret yapan bölgelerinde bir bunalım havası yarattı (Pamuk, 2016: 287). Bu durum sonucunda 20 Şubat 1930'da 1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu çıkarıldı. Türk parasının değeri denetim altına alındı. Ayrıca bu değeri artırmak için ithalatın kısılması ve ihracatın artırılması da gerekliydi. Lozan Anlaşması'nın hükümleri dünya krizinin yaşandığı 1929'da son buldu. Bunun üzerine Türkiye korumacı politikalar paralelinde gümrük duvarlarını yükseltti.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra tarımda hem işgücünün hem de üretimin toparlanması ve savaştan önceki seviyelerini yakalaması ancak 1930'lu yılların

ortasında gerçekteşti. Bu dönemde tarımsal kesim hem kent ekonomisini beslemeye devam etmesiyle hem de birinci sanayileşme dalgasına kaynak sağlaması bakımından oldukça önemlidir (Pamuk, 2009: 68).

Büyük Buhranın Türkiye'yi en çok etkilediği sektör tarım olmuştur. Hem bu sebeple hem de sanayinin geliştirilmesine kaynak aktaracak sektör olarak tarımı desteklemek hükümetin asli politikalarındandır. Türkiye buhranın da etkisiyle dış dünyaya kapılarını kapatarak milli sanayi inşasına başlamıştır. Gerekli sermaye birikimini tarım sektöründen elde etmiştir.

Devlet çiftçiyi buhrandan koruyarak bir yandan üretimin artışını sağladı, diğer yandan da bu artışı ele geçirme mekanizmasını kurarak sanayileşmenin ilk adımlarını attı. Bu mekanizmaların araçları iç ticaret hadleri ve vergilendirme politikası uygulaması şeklindeydi. Aşar vergisi devletin bütçesinin büyük bir kısmını oluşturuyordu. Bu vergi kaldırıldıktan sonra bütün yetişkinlerden alınan yol, hayvan ve toprak vergisi uygulanmış ve hükümet bütçesinde ağırlığı bu vergiler oluşturmuştur. Doğrudan destekleme politikası ile de 1932'de devlet çiftçiden buğdayı pazar fiyatının üstünde satın almaya başladı. Devletin bu politikayı uygulamasının sebebi esasen üretim düzeyini ve artığın düzeyini korumak ve artırmaktı (Birtek ve Keyder, 1976: 34-36).

Tarımda önemli sayılacak bir gelişme, 1934 yılında kurulmuş olan ve adını 1938'de Toprak Mahsulleri Ofisi olarak alan ve bağımsızlaşan bir kurumsal düzenlemenin yapılmasıdır.

Kriz sonrası ortamda Cumhuriyet Halk Fırkası, Üçüncü Büyük Kongresi'nde CHF'ye Cumhuriyetçi, Devletçi, Halkçı, Milliyetçi, Laik ve İnkılapçı gibi değişmez özellikler atfedildi. Hükümet artık devletçilik ilkesi ile ekonomiye dolayısıyla tarıma müdahale edecekti (Tekeli, 2019: 16).

Cumhuriyet kurulmadan önce yabancılar tarafından yapılan demiryolları, bu dönemde devlet tarafından satın alınmıştır. Çünkü krizden etkilenen tarım ürünleri fiyatı çok düşmüş, çiftçi ihracatı bu düşük fiyatlardan yapmıştır. Taşıma maliyetleri de eklenince çiftçiye elde edebileceği bir kâr kalmamıştır. Bunun üzerine demiryolları işletmesi devletin eline geçmiş ve daha düşük taşıma tarifeleriyle çiftçilerin daha ucuza ihracat yapmaları sağlanmıştır.

Aynı zamanda devlet tüccarı değil de çiftçiyi desteklemek adına Ziraat Bankası'nı tahıl fiyatlarındaki dalgalanmaları önlemek için çiftçiden buğday alması için görevlendirmiştir. 1938'de Toprak Mahsulleri Ofisi kurulana kadar Ziraat Bankası bu alımları yapmaya devam etmiştir. Devletçilik ilkesinin tarımda olumlu yansımalarından biri, sanayi için üretim yapmaya başlamak olmuştur. Önemli bir ham madde olan şeker pancarı üretimi için köylüye modern tarım öğretilmeye başlandı. Bunun araçları olarak pulluk kullanmak, gübreden yararlanmak, tarımsal mücadele gibi uygulamalara başvurulmuştur. Böylece tarımda modernleşme yolu şeker pancarı üretimiyle başladı. Üretimin artmasıyla 1934 yılında şeker fabrikalarının sayısı 4'e yükselmiş, üretim yapan çiftçi sayısı 64.700 ve üretim alanı da 32.500 hektar olmuştur (Tekeli, 2019: 17).

1914 ile 1950 arasında Türkiye'de önemli kurumsal değişiklikler olmuş, fakat bu değişiklikler ülkenin tamamına yansıtılamamıştır. Çünkü Türkiye'nin nüfus yapısına göre, nüfusun çoğunluğu kırsal kesimde yaşayan ve geçim kaynağı tarım olan insanlardan oluşurken, siyasi ve iktisadi iktidarı elinde bulunduranlar kentlerde yaşıyor ve bu kurumsal değişiklikleri yalnızca kentlere yansıtacak şekilde düzenliyorlardı. Bu sebeple kurumsal değişiklikler nüfusun tamamına ulaşamadı. Gelişmekte olan ülke kategorisinde olan Türkiye'de de diğer ülkelerde olduğu gibi GSYH'deki artış hızı düşük kaldı (Pamuk, 2016: 284-285). Tablo 3'te görüldüğü gibi, 1929-1939 dönemindeki GSMH ortalama yüzde 5,2 büyümüştür. Bir önceki on yıllık döneme göre büyüme hızında yaklaşık yüzde 50'lik (Tablo 2) bir azalış göstermektedir.

**Tablo 3: Büyüme Göstergeleri**

<b>Ortalama Yıllık Büyüme Hızları (%)</b>	<b>1929-1939</b>
Nüfus	2.2
GSMH	5.2
Kişi Başına GSMH	3.0
Tarımsal Üretim	4.4
İmalat sanayi Üretimi	5.2
Sanayi Üretimi (İnşaat Hariç)	5.7

Kaynak: (Pamuk, 2008: 176. )

Tablo 4, 1937'deki toprak sahiplerinin yüzdesini ve ne kadarlık bir alana sahip olduğunu gösteren verileri içermektedir. Bu tablo incelendiğinde 12 hektardan az olan topraklara sahip olanların oranı yüzde 37,8 iken, 320 hektar ve daha fazlasına sahip olanların oranı yüzde 6'dır. Bu dönemde de topraktaki eşitsiz dağılım devam etmektedir.

**Tablo 4: Toprak Mülkiyetinin Dağılımı, 1937**

<b>Toprak Büyüklüğü</b>	<b>Toprak Sahipleri (%)</b>
12 hektardan (ha.) az	37,8
12-32 hektara kadar	27,3
32-64 hektara kadar	17,5
64-320 hektara kadar	11,1
320 hektar ve daha fazla	6,0

Kaynak: (Kepenek, 2014: 71.)

Tablo 5'te ise 1927 ile 1961 arasındaki dönemde milli gelir, kişi başına gelir ve tarımsal üretim rakamları verilmiştir. Dönemler itibariyle verilen rakamların istikrarlı bir ilerleme sergilediği söylenebilir.

**Tablo 5: Milli Gelir, Kişi Başına Gelir ve Tarımsal Üretim; 1938=100**

	<b>1927</b>	<b>1938</b>	<b>1945</b>	<b>1950</b>	<b>1958</b>	<b>1961</b>
	<b>(1)</b>	<b>(2)</b>	<b>(3)</b>	<b>(4)</b>	<b>(5)</b>	<b>(6)</b>
<b>Milli Gelir</b>	53	100	77	121	213	226
<b>Kişi Başına Gelir</b>	65	100	69	101	129	125
<b>Tarımsal Üretim</b>	57	100	74	116	199	205

Kaynak: (DPT, 1963: 8.)

Tablo 6'da da yine aynı dönem için sektörlerin milli gelir içindeki paylarına yer verilmektedir. Türkiye ekonomisindeki yapısal dönüşüm sürecinin bir fotoğrafını ortaya koyan veriler, ele alınan dönemler itibariyle Türkiye'nin hala bir tarım ekonomisi olduğunun göstergesi olarak değerlendirilebilir.

**Tablo 6: Sektörlerin Milli Gelir İçindeki Payı, 1938=100**

	<b>1927</b>	<b>1938</b>	<b>1945</b>	<b>1950</b>	<b>1958</b>	<b>1961</b>
	<b>(1)</b>	<b>(2)</b>	<b>(3)</b>	<b>(4)</b>	<b>(5)</b>	<b>(6)</b>
<b>Tarım</b>	67	48	53	52	44	42
<b>Sanayi</b>	10	16	14	16	22	23
<b>Hizmetler</b>	23	36	33	32	34	35

Kaynak: (DPT, 1963: 8. )

İlk olarak hükümetin destek politikası yalnızca tarımda önemli bir ürün olan buğday içindi. Bu destek kapsamında yeni tohum cinsleri ücretsiz bir şekilde dağıtıldı, deneme çiftlikleri kuruldu, tarımsal girdileri satın almak ve ürünleri satmak görevini üstlenmesi için kooperatiflerin kurulması teşvik edildi (Birtek ve Keyder, 1976: 35-36). Bu bağlamda 2 Kasım 1935 Tarım Kredi ve Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu çıkarıldı. Bu sayede pazarlama fonksiyonunu gerçekleştirecek olan bu kooperatifler, birçok tarımsal ürünün sürüm ve satış işleri ile görevlendirildi ve 1975'e gelindiğinde bu görevi sürdüren kooperatif sayısı 671'e ulaştı (T.C. Resmî Gazete, 2020).

Bu dönemde 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi'nin kurulması, devletçilik politikasının önemli bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu gelişmeyle birlikte tarımsal ürünler desteklenmeye başlanarak, tarım kesiminin kendini daha güvende hissedeceği bir ekonomik ortam oluşturulmuştur. Tarımda olumlu gelişmeler yaşanması sonucu, sanayi sektörünün geliştirilmesi için tarımdan sanayiye kaynak aktarılmaya da başlanmıştır (Erbay, 2013: 10).

1 Ocak 1938'de Devlet Ziraat İşletmeleri, Atatürk'ün kurduğu çiftlikleri bağışlamasıyla, bu çiftliklerde modern tarım tekniklerinin uygulanması, tarımsal sanayinin geliştirilmesi ve çiftçilere tarım konusunda teknik eğitim ve öğreticilik görevi yapması amacıyla kurulmuştur (TİGEM, 2020).

28 Mayıs 1929 tarihinde 1470 sayılı Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanunun amacı küçük tarımsal işletmeleri yüksek faizden koruyarak kısa vadeli kredi ihtiyaçlarını karşılamaktır (T.C. Resmî Gazete, 2020). 2 Kasım 1935, 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu ve 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu çıkarılmıştır. 28 Temmuz 1938'de beş kooperatif birleştirilerek Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği, kısa adıyla Fiskobirlik

kurulmuştur (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020). Böylece tarım ürünlerinin desteklenmesi, aracı kurum olan kooperatifler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir ve bu duruma kolaylık sağlamıştır.

Tablo 7’de Cumhuriyet kurulduğu yıldan itibaren 1932’ye kadar tarımsal üretim değeri ve tarımın GSMH içindeki oranı gösterilmektedir. 1923 endeks 100 alındığında, arada dalgalanmalar olmasına rağmen, 1932’de 170’e ulaşmıştır. En yüksek değerin yaşandığı yıl 1931’de tarımın GSMH içindeki payı yüzde 52’dir. Bir sonraki yıl yüzde 42,3’e düştüğü görülmektedir. Bunun nedeni 1929’da yaşanan krizin etkisini daha sonraki yıllarda göstermesidir.

**Tablo 7: Tarımın GSMH İçindeki Payı, 1923-1932**

Yıllar	Tarımın GSMH İçindeki Oranı (%)	Tarımsal Üretim Değeri Milyon TL	Endeks 1923=100
1923	42.8	4.484.7	100
1924	47.9	5.741.7	128
1925	46.4	6.326.6	141
1926	52.5	8.455.9	188
1927	42.3	5.810.2	129
1928	45.6	6.936.4	154
1929	52.6	9.932.0	221
1930	49.6	9.437.2	210
1931	52.0	10.781.8	240
1932	42.3	7.637.0	170

Kaynak: (Aykanat, 2007: 49.)

1930’ların sanayileşme politikası gereği, temel sanayi girdilerinden olan pamuk ve şeker pancarı gibi ürünler buğdayın aksine doğrudan desteklemeden yararlanmıştır. Bu dönemdeki pamuk ve şeker pancarı üreticilerinin zenginleştiğini dönemin gazeteleri yazmıştır. 1930’larda hükümet sanayileşmeye öncelik vermiştir. Bu bağlamda sanayiye ham madde olan şekerpancarı ve pamuk gibi tarım ürünleri, destekleme politikasından doğrudan faydalanmıştır (Köymen, 2008: 128).

1924=100 olarak alındığında, buğday sanayi fiyat endeksi 1931-1932’de 70’e, 1939 da ise 68’e düşmüştür. Pamuk ve tütünün sanayi fiyat endeksi ise 1939 yılında 1924’teki düzeyi biraz aşmış durumdadır. Bu durum bize 1930’lu yıllarda tarımdan sanayiye kaynak aktarımının temel olarak buğday üreticisi üzerinden

gerçekleştiğini gösterir. Sonuç olarak, 1929 Dünya Buhranının olumsuz etkilerini gidermek için Cumhuriyet hükümeti kısa dönemli çözümler yerine yüzünü sanayileşmeye dönmüştür. Bunun için de gerekli sermaye birikiminin kaynağını da köylüler/çiftçiler özellikle buğday üreticileri ve işçi sınıfı karşıladı (Boratav, 2015: 80-81). Devletin buğday için destekleme alımı yapması, buğday fiyatlarının daha da düşmesini engellese de buğday üreticilerinin gelirlerini 1939'a kadar düzeltmemiştir (Pamuk, 2008: 179).

Bu dönemdeki üretim verileri Pamuk (2008: 179)'a göre 1930'larda tarımsal üretim miktarı yüzde 50-70 arasında bir artış göstermiştir. 1920'lerde buğday ithalatçısı durumundayken 1930'larda, nüfus artışına rağmen ihracatçı konumuna gelinebilmiştir. Üretimin artmasının ve ekonomideki düzelmelerin sebepleri arasında aşar vergisinin kaldırılması, devletin destek politikası, demiryolları ağlarının yapılması ile köylünün pazarla olan bağlantısı ve pazar için üretim yapmaya başlaması, nüfusun artması gibi unsurlar vardır. Üretimin artmasıyla ve iktisadi politikalar sonucunda (devletçi-korumacı politikalar sonucu) sanayi için gerekli sermaye birikiminin kaynağı tarım sektöründen sağlanmış ve sanayi geliştirmeye başlanmıştır.

Sonuç olarak hem tarımsal üretimin artması hem de tarımsal ürünlerin fiyatının düşmesi kent ekonomisinin elverişli koşullar altında güçlenmesini mümkün kılmış ve gıda mallarının fiyatı ile birlikte ücretlerin de düşmesi korumacı politikalarla birleşerek yerli sanayinin hızlı bir birikim elde etmesini ve gelişmesini sağlamıştır (Pamuk, 2008: 181).

#### **2.2.4. 1940-1945 (İkinci Dünya Savaşı) ve 1946-1949**

1939-1945 yılları arasındaki dönemde tüm dünyayı etkileyecek bir savaş yaşandı: İkinci Dünya Savaşı. Türkiye bu savaşa fiilen katılmasa da katılacakmış gibi hazırlıklarını yaptı. Büyük bir ordu savaşa hazır bir şekilde beslendi. Bu durum ülke ekonomisine büyük bir yük bindirdi. Çünkü ordunun karakteristiği olan genç erkekler, dolayısıyla tarım üretiminden çekilmek zorunda kalan işgücü, bununla beraber hayvanların da üretimden çekilerek ordunun kullanımına sunulması, üretimin yavaşlamasına neden oldu. Ayrıca savaş dolayısıyla ihracat yapamamanın



ekonomiye getirdiği ekstra bir yük söz konusu idi. Savaşa katılmamış da olsa, savaş ekonomisi ülkeyi derinden etkilemişti. Üretim azalmış, tüketim üretime göre artmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla başarı gösteren devletçi politikalar son buldu. 1945 yılındaki tarımsal üretim, 1939 yılının tarımsal üretim düzeyinin yüzde 40 (buğday üretimi 7 milyon tondan 4 milyon ton) seviye gerilerine düştü (Keyder, 2014: 140).

Büyük Buhranın ardından 1936'dan sonra tarım ürünlerinin fiyatlarının artmasıyla tarım sektörünün özellikle buğday üreticilerinin durumu bir nebze de olsa düzelmişti. Bunun yanı sıra devlet kurumu olan Toprak Mahsulleri Ofisi'nin fazlaca buğday alması da çiftçilere olumlu olarak yansımıştır. Ancak bu durum, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla son bulmuştur. Tarıma yönelik bu olumlu politikalar tersine dönmüş, hükümet savaş odaklı politikalar uygulamıştır. Savaş için yaklaşık bir milyon yetişkin erkek –ki çoğunluğu çiftçi- askerliğe alındı. Bu durum tarımsal üretimin azalmasında büyük bir etkendir. İkinci etken ise tarımsal üretim için kullanılan hayvanların üretimden çekilerek askeri alanda kullanılması için el konulmasıdır (Keyder, 2014: 141).

26 Ocak 1940'ta Resmî Gazete'de yayımlanan Milli Korunma Kanunu, her ne kadar Türkiye savaşa girmemiş olsa da savaşın olumsuz etkilerinden kurtulmak için attığı tedbir adımlarından biridir. Bu kanun devletin ve milletin bekası ve Millî Mücadele yıllarında yaşanan yokluk ve yoksulluğun bir benzerinin tekrar yaşanmaması için çıkarılmış bir kanundur. Bu kanunla hükümet, üreticiler ve işçiler üzerinde, üretim tesisleri vasıtalarıyla geniş imtiyazlara sahip olmuştur. Bunun anlamı; hükümetin her türlü yetkiye sahip olması, piyasayı denetleyebilmesidir. Fakat bu kanun, uygulamada yaşanan sıkıntılar nedeniyle halkın tepki duymasına yol açmıştır. Bu tepkilerin giderilmesi için, her ne kadar düzenlemeler yapılmışsa da bu dönemde un ve şeker gibi temel gıda maddelerinin üretim yetersizliği, başka gıda maddelerinin de üretim kısıtlamasına yol açarak tepkileri daha çok artırmıştır. Bu durum da halkın hükümete karşı olumsuz tavır takınmasına neden olmuştur (Aydın, 2019: 413, 426). Un üretimi yetersizliği, hükümeti ekmek tüketimini denetim altında tutmaya zorlamış ve 13 Ocak 1942 yılında ekmek karne ile verilmeye başlanmıştır. Bu uygulama 1946 yılına kadar sürdü (Köroğlu Gazetesi, 2020). Milli Korunma Kanunu, hükümete her türlü yetkiyi vermiştir. Böylece devletin ekonomiye olan

müdahalesi artmış, sömürücü bir fiyat politikası izlenmiştir. Üretim azalmasıyla bir enflasyonist dönem yaşanmış, tarım haricinde bütün ürünlere bu fiyatlar yansırken çiftçilere ödenen fiyatlar sabit kalmıştır (Keyder, 2014: 141-142).

Bu dönemde hükümetin politikalarından belki de en ağırı 1943 yılında çıkarılan ve tarımsal ürünün yüzde 8 ile 12 arasında vergi olarak alındığı Toprak Mahsulleri Vergisi olmuştur. Büyük çiftçileri çok fazla etkilemeyen ama küçük ve orta çiftçinin elinde bir şey bırakmayan bu vergi, küçük ve orta çiftçinin tek parti hükümetiyle olan ilişkisinin son damlası olmuştur (Birtek ve Keyder, 1976: 38). Savaş yıllarında çıkarılan bu vergi, devlete olağanüstü hallerde gelir sağlayan bir vergi olmuş ve 1946 yılına kadar uygulaması devam etmiştir (Ertan, 2018: 253).

Bütün bu olumsuz gelişmelerden sonra, büyük toprak sahiplerine rağmen, Cumhuriyet hükümeti köylülüğü tekrar kazanmak için 1945'te 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu çıkarmıştır. Bu kanunla az topraklı ya da toprağı olmayan çiftçilere toprak dağıtılması söz konusudur. Büyük çiftliklerde çalışan işçilere toprak dağıtılması konusu büyük toprak sahiplerini endişelendiren bir durumdur. Çünkü bu dönemde zaten kıt olan faktör emektir. Eğer bu kanun uygulanırsa iyice sıkıntıya düşülecektir. Bu yüzden kapitalist çiftlik sahipleri bu kanunun çıkmasını istemezler. Yine de bu kanun uygulanır ama yalnızca kamuya ait topraklar dağıtılır. Bundan yararlananlar daha çok orta ve büyük ölçekli toprak sahipleri olmuş ve CHP köylülüğün gönlünü alamamıştır.

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren var olan toprak sorununu çözmek için daha önce adımlar atılmış olmasına rağmen, ciddi bir sonuç çıkmamıştı. İlk somut adım 1945'te çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'dur. Bu kanuna göre toprağı olmayan veya az olan çiftçilere kamu topraklarından ve özellikle de büyük toprak sahiplerinin topraklarının dağıtılması söz konusuydu. Bu sebeple bu yasa büyük toprak ağaları tarafından istenmemiş, bürokrasi içinde de bu yasaya muhalif olunmuş daha sonra da bu muhalif kesim Demokrat Parti'yi kurmuştur. Böylece tek partili sistemden çok partili sisteme geçilmiş ve DP, yapılan 2. seçimde ezici çoğunlukla iktidarı kazanmıştır.

**Tablo 8: Türkiye’de Toprak Reformu Gereği 1947-1959 Yıllarında Çiftçiye Dağıtılan Topraklar (Dönüm)**

Yıllar	Aile Sayısı	Dağıtılan Toprak	Aile Başına Düşen Toprak
1947	1.427	49.085	34,40
1948	4.313	238.656	55,33
1949	8.359	289.211	46,56
1950	18.589	820.194	44,12
1951	19.034	1.031.685	54,20
1952	39.198	1.661.222	42,38
1953	39.243	2.097.854	53,46
1954	43.450	2.423.802	55,73
1955	36.015	1.809.093	50,23
1956	35.491	1.945.526	54,82
1957	29.761	1.528.890	51,37
1958	33.484	1.483.265	44,30
1959	27.786	1.259.056	45,36
<b>Toplam</b>	<b>336.150</b>	<b>16.737.539</b>	<b>49,79</b>

Kaynak: (Başer, 2013: 213.)

Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun çıkarılmasından sonra 1947 ile 1959 arasında dağıtılan toprak miktarı ile toprağı alan aile sayısı Tablo 8’de gösterilmiştir. 1959 yılı itibariyle toplam 336.150 aileye toplam 16.737.539 dönüm toprak dağıtılmıştır.

**Tablo 9: Büyüme Göstergeleri**

Ortalama Yıllık Büyüme Hızları (%)	1939-1946
Nüfus	1.2
GSMH	-2.0
Kişi Başına GSMH	-3.2
Tarımsal Üretim	-1.4
İmalat sanayi Üretimi	-3.0
Sanayi Üretimi (İnşaat Hariç)	-2.6

Kaynak: (Pamuk, 2008: 176.)

Savaşın etkilerinin hem GSMH hem de tarım sektörü ve diğer sektörlerde eksi büyüme şeklinde karşımıza çıktığını Tablo 9’da görmekteyiz. Bu dönemde bütün göstergeler negatif bir görünüm sergilemektedir.

Tablo 10’da ise 1938-1950 arasında, tarımla ilgili üretim ve girdi verileri yer almaktadır. Buna göre, savaş yıllarında üretimin ve ekilen toprak alanının azaldığı görülmektedir. Bu durumun nedeni, bu dönemde ülkenin nüfusu 18 milyon ve nüfusun yaklaşık yüzde 80’i kırsal alanlarda yaşamakta ve tarımla uğraşmaktadır. Bu nüfusun yaklaşık 1 milyonu İkinci Dünya Savaşı için hazır olarak bekletilmiş ve beslenmiştir. Ülkede tarımda emek, zaten kıt olan bir faktörken ve çoğunluğunun tarımsal üretimden çekildiği düşünülürse orduya katılması durumu daha da kötüleştirmiştir. Üretim azalırken tüketim artmıştır.

**Tablo 10: Türkiye Tarımında Temel Girdiler ve Üretim, 1938-1950**

Yıllar	Ekilen Toprak (bin hektar)	Çeki Hayvanları (bin çift)	Toplam Bitkisel (1938 fiy.mil.TL.)	Buğday Üretimi (bin ton)
<b>1938-1939</b>	8.611	2.277	553,4	3.814
<b>1940</b>	9.610	2.591	560,1	3.661
<b>1941</b>	9.602	2.657	487,7	3.135
<b>1942</b>	9.555	2.563	566,9	3.837
<b>1943</b>	7.854	2.423	482,6	3.159
<b>1944</b>	8.170	2.228	446,4	2.834
<b>1945</b>	8.044	2.287	365,7	1.970
<b>1946</b>	8.413	2.284	535,8	3.284
<b>1949-1950</b>	9.429	2.503	531,1	3.194

Kaynak: (Pamuk, 2008: 186.)

1 Temmuz 1944’te savaş hala sürerken, dünya ticaretinde yaşanacak olumsuzlukları gidermek için IMF (Uluslararası Para Fonu) ve savaşta büyük yıkıma uğrayan ve yeniden inşa edilmesi gereken Avrupa için Dünya Bankası (WB), 44 ülkenin katılımı ve ABD’nin öncülüğünde Bretton-Woods’da bir iktisat kongresi düzenlenmiştir. ABD, İkinci Dünya Savaşı’ndan hegemonik güce dönüşerek çıkmış, sağladığı üstünlük ile Amerikan doları tüm dünya ülkelerinde kullanılan bir para birimi olmuştur. Türkiye IMF’ye ve Dünya Bankası’na 1947’de üye olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra, bir milyon kişi terhis edilerek savaş zamanı uygulanan ve kötü sonuçlar doğuran politikaların bazılarından vazgeçilmiştir. 1947’de savaş sonrası ABD’nin savaştan yıkımla çıkan Avrupa için hazırladığı kalkınma programında Türkiye’ye askeri bağımlılık ve iktisadi liberalleşme karşılığında, küçük de olsa bir hibe verdi. Böylece 1946 ile 1955 arasında Türkiye’ye

giren Amerikan fonları, GSMH'nin yaklaşık yüzde 3'üne eşitti. Tüm bu gelişmeler sonucunda özellikle 1945 sonrasında kişi başına gelir yüzde 15 ve tarımsal gelir ise yüzde 30 dolaylarında artmıştır. Bu dönemde tarım makineleri ithalatının toplam ithalat içindeki payı yüzde 1'den yüzde 8'e yükselerek tarım makinelerinin sayısını artırdı (Keyder, 2014: 149).

Amerikalı uzmanların Türkiye için yaptığı değerlendirmede önerdikleri ekonomik model, korumacılıktan uzak ve tarımda uzmanlaşan bir ekonomi oluşturulmasıdır. Yatırımların verimsiz sanayi fabrikaları yerine tarım ve tarıma dayalı sanayiye yapılması ve hükümetin karayolları ve altyapı yatırımlarına yönelmesi öneriliyordu. Ayrıca iktisadi kalkınmanın yararlarının halka indirgenmesi isteniyorsa, tarım makineleri ve gıda imalatı sektörlerine de önem verilmesi vurgulanıyordu (Keyder, 2014: 149-150).

İkinci Dünya Savaşı zamanında işgücü eksikliği diğer sektörlerde olduğu gibi tarımda da çok yüksek olduğu için, zorunlu ihtiyaç mallarının üretimi için hükümet angarya (zorunlu çalışma) uygulamak durumunda kalmıştır. Tarımda makineleşmeyi hedefleyen Kemalistler, çiftçileri modern tarım yapmaya teşvik etmek istemişlerdir. Ancak topraksız köylüler dolayısıyla işgücü fazla olduğu için tarımda makineleşme ancak İkinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra, Marshall Planı ile gerçekleşecektir (Ahmad, 1994: 110). Tablo 11, Marshall Planı ile ülkemize gelen tarımsal makinelerin miktarını göstermektedir.

**Tablo 11: 31.12.1956 Tarihine Kadar Marshall Planı Direkt Yardımları İle Gelen Tarım Aletleri**

<b>Makinenin Cinsi</b>	<b>Gelen</b>
Traktör Pulluğu	12120
Traktör	7904
Disk Harrow	7350
Hububat Mibzeri	7192
Pamuk Mibzeri	4115
Trailer	4044
One-Way	3969
Biçer Döğeri	3631
Kültivatör	3422
Duster	3350
Pülverizatör	3350
Hayvan Pulluğu	2943
Çapa Makinesi	1962
Beygir Tarağı	1862
Alev Makinesi	1012
One Way Sandığı	809
Lastik	761
Santrifüj	694
Tırmık	664
Kamyonet ve Jeep	571
Motopomp	423
Harman Makinesi	415
Çayır ve Orak Makinesi	269
Rod-Weeder	104
Balya Makinesi	61
Pamuk Selektörü	33
Seyyar Tamirhane	6

Kaynak: (Tören, 2006: 141.)

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye çok partili sisteme geçti. Cumhuriyetin kuruluşundan beri tek başına iktidara sahip CHP'ye rakip olan DP'nin ekonomik politikası daha serbest bir çizgide ilerlemekte. 1946'daki ilk seçimde iktidarı tekrar kazanan CHP de devletçi politikasını değiştirerek rakip partiye yakın bir duruş sergilemeye başlar. Devletçiliği terk etmenin bir sebebi de uluslararası konjonktürün içinde bulunduğu durum; Soğuk Savaşın etkisiyle komünizmin yayılma tehlikesinin bulunması, Türkiye'nin uluslararası arenada yer almak istemesi bu sebeple ABD'nin özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkisini Avrupa'nın üzerinden atmak için yaptığı Marshall yardımlarına Türkiye'nin dâhil olması, bu

yardıma karşılık Türkiye'nin Avrupa ülkelerinin gıda deposu olma görevini üstlenmesi gibi gerekçelere dayanmaktadır. Bu konjonktürde Türkiye'nin devletçiliği azaltmasından ya da devletçilikten vazgeçmeye başlamasından başka bir seçeneği bulunmamaktadır (Buğra, 2015: 64-68).

Hem savaş ekonomisinin hem de hükümetin uyguladığı vergiler ve politikaların tarım kesimi üzerindeki ağırlığından dolayı var olan toplumsal huzursuzluk, tarım kesimini CHP'den uzaklaştırarak 1950'de Demokrat Parti'yi iktidara getirmiştir.

### **2.2.5. 1950-1960 (Demokrat Partili Yıllar)**

Demokrat Parti'nin ekonomik stratejisi tarıma dayalı kalkınma ve daha liberal çizgide yol almaktı. 1953 yılına kadar hem yeni tarım alanlarının ekime açılması, hem de hava koşullarının olumlu seyretmesi sonucu tarımsal üretimde büyük artışlar oldu ve bu durum tüm ekonomiye olumlu bir şekilde yansdı. Ancak 1954'ten sonra hava koşullarının bozulmasıyla üretim aksadı ve gelirlerde azalma görülmeye başlandı. Kore Savaşı'nın da etkisiyle dış ticaret koşulları bozuldu ve cari ödemeler dengesi etkilendi (Pamuk, 2008: 266-267).

Boratav (2015: 103) 1946-1953 döneminde tarımın ortalama büyüme hızının yüzde 13,2, tarımın milli hasıla içindeki payının 1946-1947'de ortalama yüzde 42 iken 1952-1953'te yüzde 45,2'ye yükseldiğini gösterir. Bu sebeple 1946-1953 dönemi tarımsal gelişme yılları olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Bretton Woods sisteminin Türkiye için kurguladığı rol, 1930'ların ithal ikameci sanayileşme projesinden vazgeçip tarım sektörüne odaklı yeni bir ekonomik model kurmasıdır. Bu bağlamda, 1950-1953 arasında traktör ithalatına paralel olarak tarım sektöründe yıllık yüzde 10'un üzerinde bir büyüme hızı olmuştur. Tarımda mekanizasyon artışı, büyük oranda işgücünün kentlere doğru göç etmesiyle sonuçlanmıştır (Günaydın, 2006: 157-158).

1950-1960 döneminde uygulanan iktisat politikaları önceki dönemlerden farklılık göstererek, ekonomik liberasyon yönünde olmuştur. Devletin ekonomideki yeri daraltılarak yerini özel sektöre bırakmıştır. Bu bağlamda, hükümetin ilk yılında

ithalat yüzde 60-65 oranında liberalize edilmiş ve fiyat kontrolleri kaldırılmıştır (Eşiyok, 2004: 10).

Tablo 12’de görebileceğimiz gibi 1950-1960 dönemi tarımsal açıdan en verimli dönemlerden olmuştur. Bu dönemde tarımın milli gelir artışına ürün katkısı yüzde 38 seviyesinde olmuştur. Diğer dönemlere baktığımızda bu oran sürekli azalma göstermiştir. Bu durumun en belirgin nedeni tarımda makineleşmenin artması olduğunu söyleyebiliriz.

**Tablo 12: Tarımın Milli Gelir Artışına Ürün Katkısı (1950-1972)**

<b>Dönemler</b>	<b>Ürün Katkısı (%)</b>
1950-1960	38
1961-1965	22
1963-1967	19.5
1968-1972	18

Kaynak: (Kazgan, 1977: 459.)

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra tarımda geleneksel araç ve gereçlerin yerini traktör almıştır. Kişi başına ekilecek alanların artmasıyla beraber toprak verimliliğinin yükselmesi ve tarımda traktör kullanımı yıllık yüzde 3’ün üzerinde bir büyüme sağlamıştır. 1960’larda tarımda yeni girdilerin, gübre ve yüksek verimlilik sağlayan tohumların, sulama tekniklerinin, tarımsal makinelerin kullanılmasıyla topraktaki verimlilik daha da artmaya başladı. Ayrıca üreticilerin son zamanlarda topraktan daha fazla ürün elde edecekleri ürünleri ekmeye başlaması da bu verimliliği arttıran bir başka unsurdur (Pamuk, 2009: 68).

DP Hükümeti iktidara geldikten sonra ekonomideki serbestleşme çizgisini sürdürdü. Özellikle komünizm yanlısı görünmekten kaçındı. Bu durum iktisat politikalarına yansdı. Ekonomik planlama sosyalizme eş değer tutulduğundan devlet politikalarındaki değişiklik plansız bir şekilde ilerledi (Buğra, 2015: 65-66).

Tablo 13, 1952 yılında zirai işletmeler bünyesi ile alakalı yapılmış olan anketin tahmini sonuçlarını göstermektedir. Buna göre çoğunluğu küçük işletmeler almaktadır. 1 ile 20 dekar genişliğe sahip işletmeler tüm işletmelerin yüzde 30,6’sına; 100 dekardan daha düşük genişliğe sahip işletmelerin sayısı 2.122.000 ile



yüzde 84'e; 500 dekaradan geniş işletmelerin sayısı ise 38.000 ile yüzde 1,5'e karşılık gelmektedir. Bu tablo, toprak dağılımındaki adaletsizliği göstermektedir.

**Tablo 13: Türkiye'nin Zirai İşletmeler Bünyesi**

<b>İşletmenin Sahası</b>	<b>İşletmenin Sayısı</b>	<b>Kapladığı Alan(hek.)</b>	<b>İşletmenin Oranı %</b>	<b>Özel Mülkiyete Göre %'si</b>
<b>1-20 Dekar</b>	773.000	836.000	30.6	4.2
<b>21-50</b>	797.000	2.790.000	31.5	15.2
<b>51-75</b>	336.000	2.097.000	13.3	10.7
<b>76-100</b>	216.000	1.915.000	8.6	9.8
<b>101-150</b>	168.000	2.108.000	6.7	10.4
<b>151-200</b>	92.000	1.648.000	3.6	8.4
<b>201-300</b>	68.000	1.712.000	2.7	8.8
<b>301-500</b>	39.000	1.520.000	1.5	7.8
<b>501-700</b>	17.000	1.015.000	0.7	5.2
<b>700 Dekardan büyük</b>	21.000	3.811.000	0.8	19.5
<b>Toplam</b>	2.527.000	19.452.000	100	100

Kaynak: (ZMO, 1960: 26-27.)

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra siyasi rejim değişerek tek partili sistemden çok partili sisteme geçildi. Bu zamana kadar siyasi olarak önem arz etmeyen ve ülke nüfusunun neredeyse dörtte üçünü kaplayan tarımsal nüfus, artık seçmen kitlesinin önemli bir parçası oldu. 1950'deki seçimden zaferle çıkan Demokrat Parti, kırsal nüfusun talep ve tercihlerine önem vererek yeni bir kurumsal değişim ve devlet politikası dönemini başlattı. Tarımsal destekleme programlarının kapsamı genişletilerek yasal değişikliklerle daha iyi işleyen bir yargı sistemi kuruldu ve karayolları ağının da geliştirilmesiyle tarımsal üretim giderek pazara yöneltildi

(Pamuk, 2009: 71-72). Demokrat Parti'nin tarımsal kalkınmaya verdiği önem, üretimin 1947'de savaş öncesindeki üretim düzeyini yakalamasını sağladı ve 1947-1953 arasında ise bu düzeyi iki katına çıkardı. Bu artışın sebeplerinden biri ekim alanlarının genişlemesinden kaynaklanıyor. Ayrıca devletin toprağı olmayan ya da az olan küçük köylüye kamuya ait toprakları dağıtması ve büyük toprak sahibi çiftçilere Marshall yardımıyla Türkiye'ye gelen traktörlerin finansmanında destek sağlaması, tarıma verdiği bir diğer önemi ve üretim artışının sebebini gösteriyor. Marshall yardımıyla, 1940'ların sonuna kadar 10.000'in altında olan traktör sayısı 1950'lerin sonunda 42.000'i aşmış durumdadır (Pamuk, 2016: 291).

*“Türkiye'nin kalkınma programındaki başlıca rolü Avrupa ve dünya ihtiyaçlarına uygun olan zaruri maddeler istihsalini artırmak olacaktır. Bu maksatla Türkiye'nin ziraat, ulaştırma, madencilik teçhizatı ile diğer teçhizat ve bu malzemenin verimli bir şekilde kullanılması için lazım gelen teknik yardımları göreceği beklenmektedir. Bu malzemenin temini için lazım olan parayı Türkiye belki de kendi kaynaklarıyla karşılayabilecek bir durumda bulunacaktır.”* Burada anlatılan husus, Türkiye Avrupa'nın kapitalist sistemin süreklilik koşullarını sağlayacak şekilde yeniden yapılandırılacak olması ve Türkiye'ye Avrupa ülkelerinin ham madde ve tarım ürünleri ihtiyacının karşılama görevi verilmesidir. Aynı zamanda Türkiye'nin kalkınma sürecinin finansmanının karşılanacağı söylenirken diğer yandan ihtiyaç duyduğu teçhizatı kendi kaynakları ile finanse edebileceği belirtilir (Tören, 2006: 11).

Türkiye tarımının Marshall Planı kapsamında değerlendirilmesinin en önemli nedenlerinden biri, Türkiye'nin modern tarım yöntemlerini uygulayamadığı ve sulama olanaklarının yetersiz olmasıdır. Bu bağlamda tarımın mekanizasyonunun sağlanması, suni gübre kullanılması, modern tarım tekniklerinin yaygınlaştırılması ve çiftçilere ucuz ve kolay kredi verilmesi için çalışmalar yapılır. Bu, bir yandan piyasa için üretimin koşullarının hazırlanması demek, diğer yandan da Türkiye'de sermaye birikim süreci tarım ürünleri ve ham madde ihracatına bağlanması demektir. Aynı zamanda Türkiye, Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu tarım ürünleri ve ham maddeyi karşılarken, ABD için de bir pazar konumundadır. Tarımda makineleşme bir işgücü fazlası doğurur ve istenildiği gibi işgücü maliyetleri düşerek sermaye birikim olanakları güçlendirilir (Tören, 2006: 17-18).

Marshall Planı sonucu Türkiye'ye gelen traktörler ABD kredileriyle satın alınan ve ABD'nin kullanmadığı birinci nesil traktörlerdi. Bu traktörleri satın almak için krediye başvuran çiftçilerin en az 600 dönüm toprağı olma şartı vardı. Bu gelişmelerin sonucunda traktör sayısı 1948'de 2000 iken, 1970'lere doğru 42.000 seviyelerine ulaştı. Bu traktörler etkisi 20 yıl sonra çıkacak erozyonlara sebep oluyordu. Traktöre sahip olma şansını zaten en başta kaybeden küçük köylü, traktörleşen büyük toprak sahipleri tarafından topraksızlaştırılarak göç ettirildiler. 1940-1950 arasında kent nüfusu yüzde 20 civarında artmışken, bu etkiyle 1950-1960 arasında bu artış yüzde 80'lere yaklaştı. Kente göç etmek zorunda kalanlardan şanslı olanlar inşaatlarda iş bulurken şansız olanlar Marks'ın ifade ettiği 'yedek işsizler ordusuna' katıldılar (Köymen, 2008: 29).

**Tablo 14: Başlıca Tarımsal Girdilerin Sayısal Gelişimi, 1945-1962**

	İşlenen Alan Bin Hektar	Artış Oranı (Yüzde)	Traktör Sayısı	Artış Oranı (Yüzde)	Tarımsal Kredi (Milyon TL)	Artış Oranı (Yüzde)
1945	12 664	-	1 156	-	113	-
1946	13 093	3,4	1 356	17,3	176	55,8
1947	13 575	3,7	1 556	14,7	243	38,1
1948	13 900	2,4	1 756	12,9	236	-2,9
1949	13 264	4,6	9 170	422,2	337	42,8
1950	14 542	9,6	16 585	80,9	412	22,3
1951	15 272	5,0	24 000	44,7	646	56,8
1952	17 361	13,7	31 415	30,9	1 067	65,2
1953	18 812	8,4	35 600	13,3	1 213	13,7
1954	19 616	4,3	37 743	6,0	1 497	14,0
1955	20 998	7,0	40 282	6,7	1 558	4,1
1956	22 453	6,9	43 727	8,6	1 888	21,2
1957	22 161	1,3	44 144	1,0	2 108	11,7
1958	22 765	2,7	42 525	-3,7	2 161	2,5
1959	22 940	1,0	41 896	-1,5	2 313	7,0
1960	23 264	1,4	42 136	0,6	2 392	3,4
1961	23 076	-1,0	42 505	0,9	1 682	-29,7
1962	23 215	1,0	43 747	2,9	1 953	16,1

Kaynak: (Kepenek, 2014: 105.)

Tablo 14'te başlıca tarımsal girdilerin verileri yer almaktadır. Bu tablo incelendiğinde bazı yıllarda küçülme ve eksi artış olsa da genel olarak bir artış

gerçekleşmiştir. Özellikle traktör sayısında 1949 yılında yüzde 422,2 oranında bir artış söz konusudur. 1949 yılında 9.170 olan traktör sayısı 1962'ye gelindiğinde 43.797 olmuştur.

1950'de seçimi kazanan Demokrat Parti'nin belirlediği politikalar liberal çerçevededir. Birkaç yıl iyi giden ortam bozulunca devlet müdahale etmeye başlamıştır. İlk yıllardaki iyi ortamın sebebi, tarımda makineleşme ve ekim alanlarına yeni eklenen topraklar sayesinde üretimin artması ve bunun sonucunda elde edilen gelirin ciddi oranda artmasıyla ekonominin rahatlamasıdır.

Türkiye'nin kırsal yapısı çoğunlukla ve nüfusun büyük bölümünü oluşturan küçük üretici birimleri, siyaset rejiminin çok partili sisteme geçmesiyle önem kazanmaya başladı. Partilerin politika söylemleri bu kırsal yapının çıkarları doğrultusunda popülist politikalara doğru şekillendi. 1950'de seçimi kazanan Demokrat Parti'nin politikaları, tarım kesiminin ilk defa pazar için üretmesini ve kısa sürede ekonomik durumlarında refaha ulaşmalarını sağladı. Bu durum köylünün politikaya karşı bir duyarlılık hissetmesi ve partilerin ekonomik programlarının tarımsal kalkınmayı geliştirecek şekilde oluşturulması köylülüğün siyasi seçmen olarak önemini vurgular. Tarımsal üretim 1950'lerde ticarileşmeye başladı ve birikim dağınık bir şekilde küçük üretim birimlerinin elinde gerçekleşti. Bu durum pazarın genişlemesini sağladı (Boratav, Keyder ve Pamuk, 1987: 18).

Çok partili sisteme geçildikten sonra tarım kesimi oy tercihlerini iktisadi çıkarlarına göre belirlemeye başladılar, özellikle daha ticarileşmiş bölgelerde bu durum daha fazladır. Hâl böyle olunca da politikacılar önceliğini tarım kesimine verdiler ve bütçe kaynaklarını nüfus büyük bir çoğunluğunu oluşturan tarım üreticileri için ayırdılar. Aynı zamanda destekleme programları ile tarımsal girdilerde sübvansiyon verilmesi ve tarımsal ürünleri almasıyla tarım ürünleri üreticilerinin ücretlerindeki artış kırsal kesimi pazar için üretmeye yöneltmiştir. 1950'lerde başlayan tarımda makineleşme olgusu 1960'larda doruk noktasına ulaşmıştır. Kırsal kesim artık sanayi için sadece tarım araç ve makineleri için değil, bunun yanında tekstil, gıda, dayanıklı tüketim malları alanında da önemli bir pazar haline gelmiştir. Küçük ve orta ölçekli tarım işletmeleri bu politikalar sayesinde güçlenmiştir (Pamuk, 2009: 72).

**Tablo 15: Tarım İşletmelerinin Dağılımı**

	1950			1960		
Toprak Dilimi (Dekar)	İşletme Yüzdesi	Toprak Yüzdesi	İşletme Başına Ortalama Toprak Miktarı (Dekar)	İşletme Yüzdesi	Toprak Yüzdesi	İşletme Başına Ortalama Toprak Miktarı (Dekar)
1-50	61,7	18,9	25	68,7	24,3	19
51-100	21,8	18,8	71	18,1	23,9	71
101-200	10,5	19,1	150	9,4	23,7	136,1
201-500	4,4	16,9	317	3,2	17,0	286,1
501-	1,6	26,3	1357,4	0,6	11,1	1041,7
Toplam	100,0	100,0	-	100,0	100,0	-
Miktar(bin)	2 512,8	20 750,6	-	3 100,9	16 734,3	-

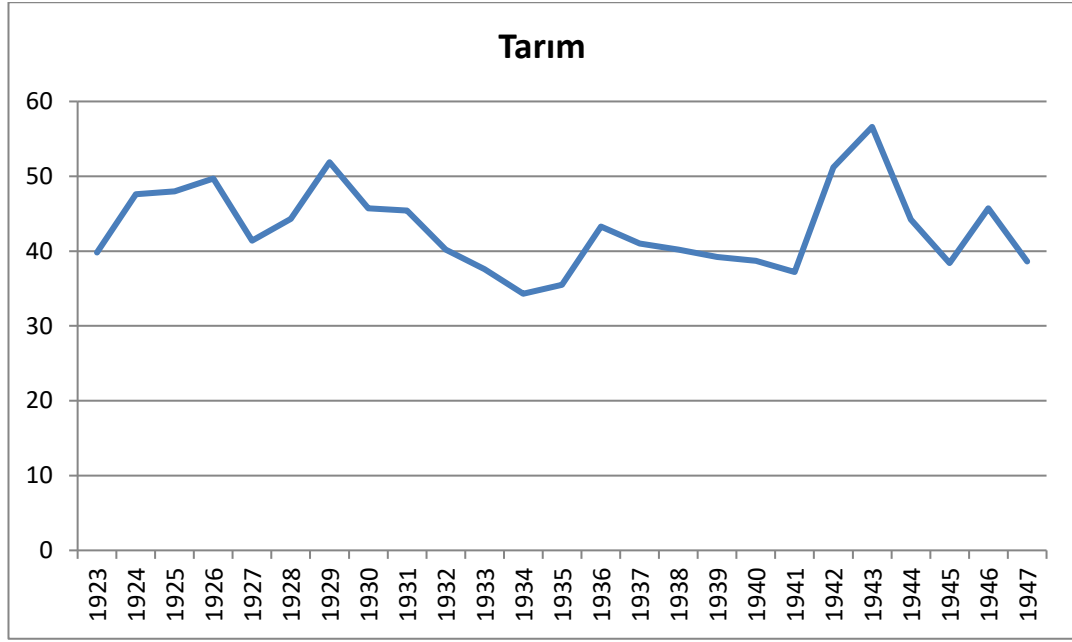
Kaynak: (Kepenek, 2014: 107.)

Tablo 15’te, 1950 ve 1960 yılları için işletmelerin sahip olduğu ortalama toprak miktarı ile işletme ve toprak yüzdesi verileri yer almaktadır. 1950’de toprak dilimi 1 dekar ile 200 dekar arasında değişen toplam işletmelerin yüzde 94’ünün sahip olduğu toprak yüzdesi 56,8 iken bu oran 1960’ta yüzde 71,9’a yükselmiştir. Toprak dilimi 201 ila 501 dekardan fazla olan, toplam işletmeler arasında yüzde 6’lık bir orana sahip işletmelerin toprak yüzdesi 43,2’dir. Bu oran 1960’ta yüzde 18,1’e düşmüştür. Bu düşüşe rağmen toprak dağılımında adaletsizlik giderilememiştir.

Tarımın milli gelire katkısı 1946 yılında yüzde 45,8, 1950’de yüzde 41,7, 1955’te yüzde 39,0 ve 1960’ta yüzde 37,9’dur. Özetleyecek olursak, bu dönemde tarım sektöründe önemli gelişmeler olmuştur. Bunlardan en önemlisi traktör başta olmak üzere, modern girdi kullanımının artması ve bunun sonucunda ekilen tarım alanlarının genişlemesidir. Bu durum, üretim artışı sağlamakla beraber önemli bir oranda tarımsal işgücünün kentlere doğru göç etmesine neden olmuştur. Tarım bütünüyle vergiden muaf tutulmuş, devletçe kredi ve destekleme fiyat politikalarıyla tarımda sermaye birikim süreci hızlı bir şekilde yol almıştır. Tüm bu olumlu gelişmelerden yararlanan yüzde 85 gibi yüksek bir oranda olan küçük aile işletmeleri

değil, yalnızca büyük çiftliklere sahip kapitalist işletmeler olmuştur. Dönem boyunca izlenen politikalar bütün tarım kesimini olumlu anlamda kapsayıcı olmamıştır (Kepenek, 2014: 107-108, 115).

**Şekil 1: Tarımın GSMH İçindeki Payı, (1948 Cari Fiyatlarıyla, %)**

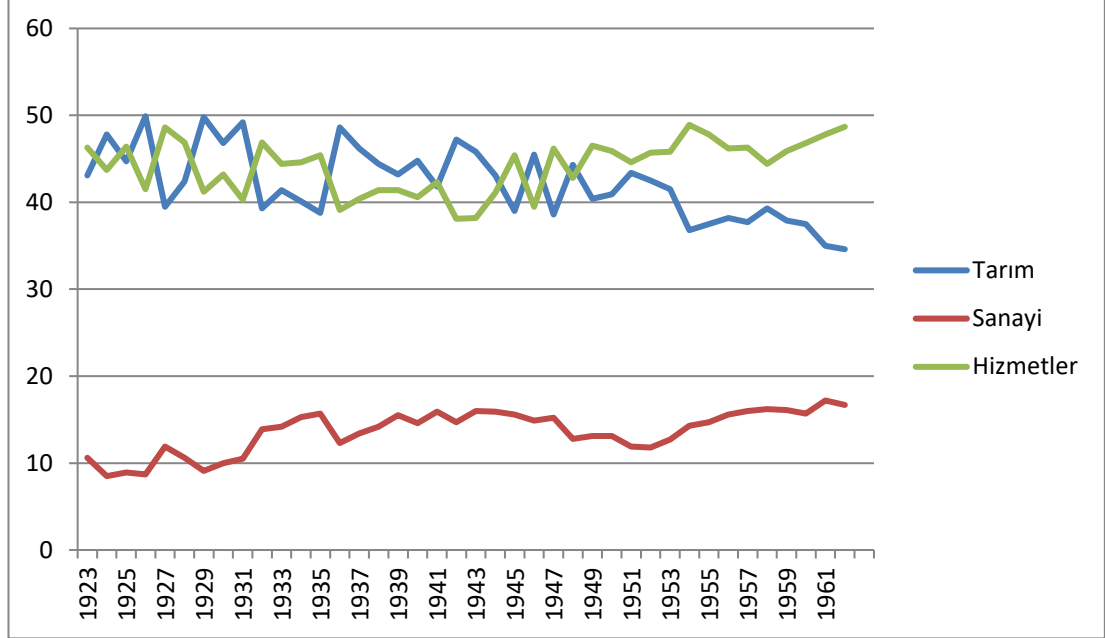


Kaynak: (Kalkınma Bakanlığı, 18.06.2020).

Şekil 1’de tarım sektörünün GSMH içindeki payı verilmektedir. Ele alınan dönem itibariyle tarım sektörünün GSMH içindeki yerinin yaklaşık yüzde 40 olduğu, bununla birlikte Türkiye ekonomisindeki en büyük paydaya sahip sektör konumunda bulunduğu görülür.

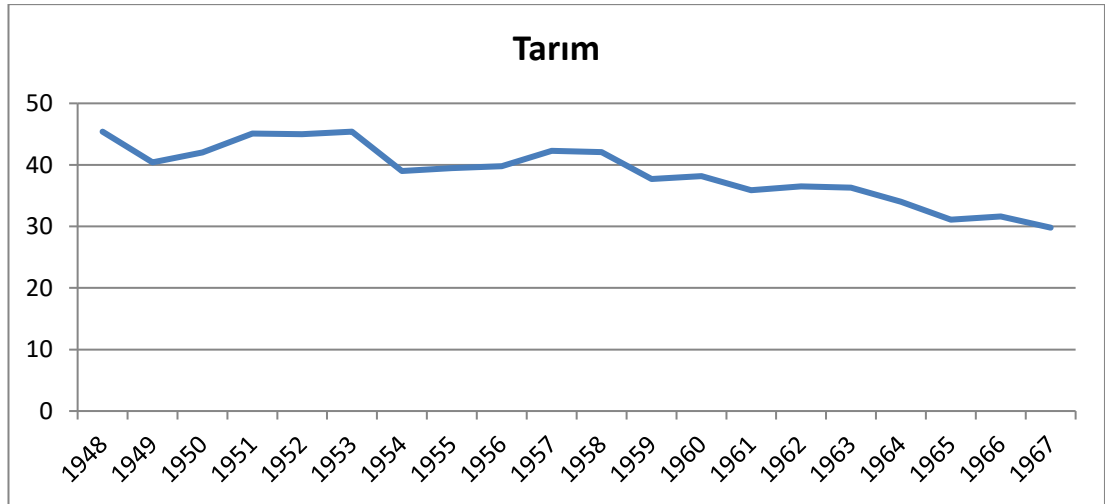
Şekil 2, 1923-1962 döneminde sabit fiyatlarla sektörlerin GSMH içindeki paylarını vermektedir. Buna göre, tarım sektörünün 1950’lere kadar azalış ve artış yönünde dalgalanmalar yaşadığı, 1950’lerden sonra düşmeye başladığı görülmektedir. Sanayi sektörünün payı ise 1931’den sonra %10-17 arasında olmuştur. Hizmetler sektörüne bakıldığında ise tarım sektörüyle sürekli olarak zıt yönde hareket ettiği görülmektedir. Özellikle 1948’den sonra bu iki sektör arasındaki makas açılmaktadır. Şekil 3’te de tarımın milli hasıla içindeki payının azalma eğiliminde olduğu görülmektedir.

**Şekil 2: 1923-1962 Dönemi Sektörlerin GSMH İçindeki Payları, Sabit Fiyatlarla**  
%



Kaynak: (TÜİK, 2010: 682).

**Şekil 3: Tarımın GSMH İçindeki Payı (1968 Cari Fiyatlarla)**



Kaynak: : (Kalkınma Bakanlığı, 18.06.2020).

### 2.2.6. 1960-1980

1960 ile 1980 arası dönem, ithal ikameci sanayileşme özelinde uygulanan kalkınma planları ile ekonomik anlamda; 1960 yılında Demokrat Parti'nin darbe sonucu hükümetten düşürülmesi ile de siyasi anlamda yeni bir döneme girildiğine işaret eder. Bu bağlamda 1960 yılında kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), 2011 yılına kadar 5 yıllık planları hazırlayan devlet kurumu olarak varlığını sürdürecektir.

1960'larda Türkiye'de ikinci sanayileşme dalgası hükümet sübvansiyonları ve vergi indirimleri ile korumacılık şemsiyesi altında başladı. Tarımda makineleşme sonucu kentleşmenin hızlı büyümesi sanayileşmenin de tabanının büyümesine yol açtı. Bu dönemde de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) ara malı tedarikçisi olarak görevlerini sürdürdüler. Bu dönemdeki sanayileşme sürecinin yeni başrollerine büyük ölçekli özel firmalar ve holdingler gelmiştir. Küçük grupların kısa vadeli çıkarları 1970'lerde başlayan siyasi ve iktisadi istikrarsızlıklarla giderek ağırlaşan bir kriz doğuracaktır (Pamuk, 2016: 309).

1960'lara kadar bir tarım ülkesi olan Türkiye, 60'ların sonuna geldiğinde hem ekonomik hem de toplumsal bir değişim geçirdi. Hâkimiyeti devlette olan sanayi sektörü, 10 yıl sonra özel sektörün eline geçecektir. Marshall Planı ile tarımda gerçekleşen makineleşme köy halkını daha iyi iş ve yaşam olanakları için kentlere doğru itti. Dolayısıyla sanayileşme ve beraberinde bir kentleşme gerçekleşti. Sanayi sektörünün GSMH'ye katkısı ilk defa tarım sektörünün katkısına eşitlendi ve 1973'te sanayi tarımı gerisinde bıraktı (Ahmad, 1994: 189).

İlk kalkınma planlarında tarım sektörüne yönelik amaç ve stratejiler belirlenerek geliştirilmeye çalışılmıştır. Uygulanan politikalar pazar fiyatı desteği, kimyevi gübrede sübvansiyon uygulaması, çiftçilere düşük faizli verilen krediler şeklindedir (Yalçınkaya, Yalçınkaya ve Çılbant, 2006: 103).

Plandan önceki dönemde (1948-1962), tarımsal hâsıla artışı yıllık yüzde 3,4 oranında gerçekleşmiştir. 1960-1970 döneminde tarımın milli gelirden aldığı pay yüzde 28-38 arasında değişmiş, 1970'lerin ilk yarısında ise yüzde 25'ler seviyesine düşmüştür (Kazgan, 1977: 459, 492).



Kalkınma planlarında tarım ile sanayi arasında dengeli bir gelişmenin kurulmaya çalışılarak sanayileşmeye öncelik verildiği görülmektedir. 1960 ile 1980 arasında hazırlanan ilk dört kalkınma planı uzun dönemli bir gelişme stratejisine göre hazırlanmıştır (Kepenek, 2014: 142).

### 2.2.6.1.1963-1967 (1.Plan Dönemi)

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda tarım politikasına yönelik amaçlar şunlardır:

- Enflasyona neden olmadan, milli gelirin büyüme hızını yüzde 7 düzeylerinde tutmak,
- Tarım ürünleri artışı ile ihracatı artırarak elde edilecek sermaye birikimi ile de sanayileşmeyi gerçekleştirmek ve sanayinin artan ham madde ihtiyacını karşılamak,
- Kalkınma planında belirlenen sosyal amaçların gerçekleştirilmesi ve gelir farklılıklarının giderilmesi için düzenlemeler yapılması. Bu bağlamda beslenme seviyesinin düzeltilmesi için diyetle, proteinli, özellikle hayvani proteinli besinlerin artırılması,
- Tarım alanlarının uzun vadede verim getirmesi için en etkin şekilde kullanımının sağlanmasıdır (DPT, 1963: 145).

**Tablo 16: Sektörlerin GSMH İçindeki Payı (%)**

	1962	1963	1964
<b>Tarım</b>	43,8	43,0	38,3
<b>Madencilik</b>	3,2	3,3	3,6
<b>İmalat Sanayi</b>	12,8	13,5	16,7
<b>Enerji</b>	0,8	0,9	1,1
<b>Ulaştırma</b>	3,9	4,1	4,6

Kaynak: (DPT, 1963: 141).

Yukarıdaki tablo 1962-1964 arasında sektörlerin milli hasıla içindeki oranını göstermektedir. Tablodan görüldüğü gibi tarım sektörünün milli hâsıla içerisindeki payı oldukça yüksektir. Bu nedenle Birinci Kalkınma Planı'nda tarım sektörüne önem verilmesi ülkenin kalkınması için önemlidir. Temel politikalar tarım sektörü

üzerinde çerçevesiylemiştir. Çünkü tarımdaki gelişmeyle sağlanacak sermaye birikimi, diğer alanlarda ve özellikle sanayileşmede kullanılacaktır. Aşağıdaki tabloda ise 1962 ve 1967 yıllarında tarımsal ürünlerin milli hasıla içindeki oranları gösterilmektedir. Bu tabloya göre, çok yüksek oranlarda olmasa da, bu plan dönemi içerisinde tarım ürünleri üretiminde bir iyileşme olduğunu görmekteyiz.

**Tablo 17: Tarım Üretiminin Yapısı (Ürünlerin GSMH İçinde Yüzdeleri)**

Ürün Grupları	1962	1967	Üretim Endeksi (1962=100)
<b>Hububat</b>	23,1	21,3	115
<b>Bakliyat</b>	2,0	2,8	175
<b>Hayvan Yemleri</b>	15,1	13,7	114
<b>Sebzeler ve Meyveler</b>	19,7	19,5	125
<b>Sanayi Bitkileri</b>	10,6	11,1	132
<b>Hayvancılık</b>	26,5	27,7	131
<b>Ormancılık</b>	2,4	2,6	135
<b>Balıkçılık</b>	0,6	1,3	280
<b>Toplam</b>	100,0	100,0	125,6

Kaynak: (DPT, 1963: 149).

Üretim endeksi 1962 yılı için 100 olarak alındığında, plan dönemi sonunda tarım ürünlerindeki artış yüzde 25,6 olarak hesaplanmıştır. Birinci plan dönemi için tarımsal hasıladaki artış hızı yüzde 4,7 olarak hedeflenmiş, gerçekleşen oran ise yüzde 4 olmuştur. Bu oran Kazgan (1977: 459)'a göre yüzde 3,2 düzeyindedir. Tarım sektörüne yapılan toplam sabit sermaye yatırımları hedeflenen oranın (17,7) altında kalmış ve yüzde 13,9 oranında olmuştur (DPT, 1979: 34).

Devlet; Toprak Mahsulleri Ofisi, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Et ve Balık Kurumu, Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu, Çay Kurumu gibi İktisadi Devlet Teşebbüsleri; Tariş, Çukobirlik, Fiskobirlik, Pankobirlik gibi Tarım Satış Kooperatifler Birlikleri ve Tekel Genel Müdürlüğü gibi mekanizmalarla tarım fiyatlarına müdahale etmektedir. Bu kurumların finansmanı, Merkez Bankası ve Ziraat Bankası kredileri ile karşılanmaktadır (Tekeli, 2019: 27).

**Tablo18: Tarım Sektöründe Girdi Miktarlarındaki Değişmeler (1962, 1963, 1967), Milyon TL**

	1962	1963	1967	1967 İndeksi 1962=100
<b>Kimyevi Gübreler</b>	80,0	143,1	420,8	526,0
<b>Akaryakıt</b>	128,9	135,5	150,9	117,1
<b>Tarım Koruma İlaçları</b>	80,8	129,8	295,9	366,2
<b>Veteriner İlaçları</b>	15,0	84,5	89,5	596,6
<b>Tohumluk İthalı</b>	0,8	3,0	5,0	625,0
<b>Traktör ve Taşıt Kesimleri</b>	86,2	88,9	95,1	110,3
<b>Sanayi Yemleri</b>	276,8	376,4	565,0	204,1
<b>Nal ve Diğer Hayvancılık Giderleri</b>	150,0	150,0	150,0	100,0
<b>Pamuk çırçır ve balyalama</b>	17,5	20,4	26,9	153,7
<b>Yıllık el aletleri</b>	50,0	52,5	70,0	140,0
<b>Ötekiler</b>	50,0	52,5	70,0	140,0
<b>Bahççılık Girdileri</b>	13,0	15,0	45,0	346,0
<b>Toplam</b>	<b>949,0</b>	<b>1251,6</b>	<b>1984,1</b>	<b>209,1</b>

Kaynak: (DPT, 1985: 168).

Yukarıdaki tablo 1962-1967 döneminde tarımsal girdi miktarlarındaki değişimi vermektedir. Tablodan görüleceği gibi girdi miktarında toplam yüzde 109,1'lik bir artış olmuştur. En yüksek artışlar kimyevi gübre, tarım koruma ilaçları, veteriner ilaçları ve sanayi yemlerinde olmuştur. Bu yüksek oranların sebebi devletin tarım ürünleri fiyatlarına değil de üretkenliğin artırılması amacı ile bu ürünlerin maliyetlerine giren girdilere sübvansiyon vermesidir (DPT, 1985: 498).

Birinci planda hedeflenen tarım ihracatından elde edilecek gelirler yıllar itibariyle şöyledir: 1963 için 269,8; 1964 için 291,2; 1965 için 298,0; 1966 için 329,5 ve 1967 için 348,9 milyon dolardır (DPT, 1963: 520). Gerçekleşen oranlar ise 1963=284,2; 1964=311,5; 1965=351,9 ve 1966= 379,0 milyon dolardır (DPT, 1968: 27). Hedeflenen oranların üstünde bir gelişme yaşanmıştır.

Türkiye tarımının yaygın tarımdan yoğun tarıma geçtiği dönem 1960 ile 1970'li yıllardır denilebilir. Modern tarım girdilerinin artışıyla beraber verimlilik de artmıştır. Siyasette seçmen kimliğiyle önemli bir yeri olan tarım kesimi için hükümetin uyguladığı popülist politikalar, ithal ikameci birikim modeli çerçevesinde

uygulamaya konmuştur. Bu politikalar sonucunda tarım kesimi devlet tarafından sistemli bir şekilde desteklenmiştir. Bu destekleme uygulaması ilk olarak 1932’de buğdayla başlamış, 1950’lerde tahıllar, tütün, şeker pancarı ve haşhaşla devam etmiştir. 1960’larda Tarım Satış Kooperatif Birlikleri ürünlerin önemli bir kısmını kapsama alarak desteklenen ürün sayısını 1969’da 17’ye, 1970’lerde ise 22’ye çıkarmıştır. Aynı zamanda kimyasal gübre, tarımsal ilaç tohumluk gibi verimlilik üzerinde doğrudan etkisini bulunan araçlar, devletin uyguladığı fiyat sübvansiyonuna dâhil edilmiştir (Eşiyok, 2004: 12).

**Tablo 19: Birinci Beş Yıllık Planda Hedeflenen ve Gerçekleşen İstihdam Verileri**

	Birinci Planda Öngörülen		Gerçekleşen		Fark
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	
Sektörler	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Tarım	700,0	33,2	213,1	17,5	-486,9
Sanayi	316,0	14,9	375,5	30,9	59,5
İnşaat	204,0	9,6	152,8	12,6	-51,2
Hizmetler	890,0	42,2	474,0	38,9	-416,0
<b>Toplam</b>	<b>2 110,0</b>	<b>100</b>	<b>1 215,4</b>	<b>100,0</b>	<b>-894,6</b>

Kaynak: (DPT, 1968: 130).

1963-1967 döneminde tarımda beklenen istihdam sayısı 700 bindir (Kazgan, 1977: 130), fakat Tablo 19’den görüleceği gibi tarımsal istihdamdaki artış, beklenenin altında kalarak 213,1 olmuştur.

1962-1966 döneminde ekonomide yapısal bir değişim meydana gelerek ekonominin tarıma olan bağlılık derecesi azalmıştır. 1962-1966 döneminde tarımsal gelir yüzde 13,1 oranında artarak GSYH içindeki payı 1962’de yüzde 41,1 iken 1966’da yüzde 36,8 olmuştur (DPT, 1968: 9).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, tarım ile sanayi arasında dengeli bir gelişme hedeflemektedir. Sanayi sektörünün geliştirilmesi ancak tarım sektörünün gelişmesiyle mümkün olacaktır. Bu sebeple tarım alanında yatırımlar yapılmalıdır. Ülkemizde tarım faaliyetlerini yürüten genel olarak aile işletmeleridir. Bu sektörde

devlet sulama, enerji, yol ve haberleşme tesisleri, teknik yardım, kredi gibi imkânları sağlamazsa gelişmenin zor olacağı öngörülmektedir (DPT, 1963: 60).

**Tablo 20: GSMH ve Tarımsal Hâsıla (Tahmin)**

Yıllar	GSMH (Milyon TL)	Tarımsal Hâsıla (Milyon TL)	Tarımsal GSMH (%)	Kişi Başına Tarımsal Hâsıla (TL)	Köylü Nüfusu Başına Tarımsal Hâsıla (TL)	Tarımsal Çalışan Nüfus Başına Tarımsal Hâsıla (TL)
1962	52,7	23,1	43,8	785	1.100	2.400
1967	73,9	28,3	38,3	838	1.300	2.700
1977	145,3	42,7	29,4	941	1.900	3.800

Kaynak: (DPT, 1963: 40).

Bu planda, özellikle zorunlu gıda mallarının arzını artıracak şekilde yatırım yapılması hedeflenmiştir. Çünkü nüfusun önemli bir kısmı tarımdan çekilip şehirlere göç etmektedir. Bu sebeple şehir nüfusunun talebini karşılayacak şekilde arz artırılmalıdır. Tarım sektörünün piyasa ekonomisine entegre edilmesi, köylerin piyasa ile iletişiminin kesilmemesi için ulaşım kanallarının güçlendirilmesi, kooperatifler kurulması gibi önlemler de bu plan içerisinde yer almaktadır (DPT, 1963: 46).

**Tablo 21: İstihdamın Sektörler Arasındaki Yüzdesele Dağılımı**

Kesimler	1962	1967	1977
Tarım	77,4	71,1	58,1
Sanayi	9,8	11,9	15,6
Hizmetler	12,8	17,0	26,3

Kaynak: (DPT, 1963: 40).

Birinci Beş Yıllık Plan'da tarım yatırımlarına yıllık GSYH'nin yaklaşık yüzde 17,7'lik kısmı ayrılmıştır. Tarıma ayrıca verilen önemin sebebi, sanayileşmeye giden yolun buradan geçmesidir. Gıda sanayisi ve tarımsal ürünleri işleyen sanayiler için üretim artışı son derece önemlidir. Bir diğer önem de, ürün fazlasının ihracı sonucunda elde edilecek dövizlerle sanayi için yatırım malları ve ham madde

ithalinin mümkün olmasıdır. Bu planın tarımdaki üretim artışı hedefi yüzde 25,6'dır. Yıllık artış hızı ise 4,7'dir. Gerçekleşen artış beş yılda yüzde 22,7; yıllık artış ise yüzde 4,2 olarak kalmıştır. Bu dönemde tarıma büyük önem verilmesine rağmen GSMH içindeki payı 1962'de 43,8 iken, 1967'de yüzde 38,3'e düşmüştür. Bunun sebebi diğer sektörlerin gelişme hızlarının artmasıdır (DPT, 1963: 138-140).

### **2.2.6.2.1968-1972 (2. Plan Dönemi)**

Bu planla özellikle dünya ekonomisi içerisinde ham madde ihraç edip mamul madde ithal eden ülke özelliğinden kurtulmak planlanmıştır. Bunun için tarımın ekonomideki payının azaltılıp sanayinin geliştirilmesi gerekir. Bu sebeple sanayi sektörünün GSMH içerisindeki payının yüzde 25,5'ten, yüzde 30,7'ye yükselmesi beklenmektedir. Fakat bunun gerçekleşebilmesi için tarımsal işgücünün sanayiye aktarılması gerekmektedir. Bu amaçlar doğrultusunda tarımda modern teknolojinin kullanımının artırılması ile gelirlerin artırılması mümkündür. Tarımın ekonomi içindeki payının yüksek olması, ekonominin gelişiminin büyük oranda tarıma bağımlı olması sebebiyle diğer sektörlerin gelişmesini olumsuz etkilemektedir. Bu sebeple tarımın etkisini azaltarak, diğer sektörlerin özellikle de sanayi sektörünün ekonomi içindeki payının yükseltilmesi gerekmektedir (DPT, 1968: 9).

İkinci plan da birinci plan gibi, ekonominin yılda yüzde 7 büyümesini hedefler. Bu plandaki temel amaç, sanayinin geliştirilmesi ve ekonomide birincil sektör konumuna getirilmesidir (DPT, 1968: 2).

Birinci ve İkinci planda tarımla ilgili hedeflerden, ihracat artış hızı dışında hedeflenen seviyeye ulaşamamıştır (Kazgan, 2011: 80). Plan öncesi dönemde (1948-1962), tarımsal hâsıla yılda yüzde 3,4 iken, Birinci Plan döneminde yüzde 3,2, İkinci Plan döneminde ise yılda yüzde 3,8 olarak gerçekleşmiştir. Hedeflenen oranlar ise sırasıyla yüzde 4,1 ve yüzde 4,2'dir (Kazgan, 1977: 459).

Tablo 22'nin de gösterdiği gibi 1970'lere kadar, tarım kesimi nüfusu yüzde 65'ler civarındayken tarımın milli gelir içindeki payı yüzde 26,6 seviyesine düşmüştür.

**Tablo 22: Tarımın Milli Gelir ve Faal Nüfus İçindeki Nispi Payı (%)**

Yıllar	Milli Gelirdeki Nispi Pay	Faal Nüfustaki Nispi Pay
1962	36.4	77.7
1967	30.4	72.3
1972	26.6	65.2

Kaynak: (Kazgan, 2011: 61).

1965 sayımlarına göre ise bu dönemde nüfusun yüzde 70'i kırsal alanlarda yaşamakta ve işgücünün yüzde 75'i tarım sektöründe çalışmaktadır (DPT, 1968: 48).

Bu döneme damgasını vuran iktisat politikası ise ithal ikameci sanayileşmedir. Bu bağlamda kamu sektörü tarımsal girdileri maliyetin altına indirmek için yapay gübre kullanımına gitmekte; tarımsal hâsılanın artan bölümü devlet kurumları (Toprak Mahsulleri Ofisi, ÇAYKUR gibi) aracılığıyla satılmaya başlanmakta, devletin çiftçiye fiyat oluşumunda verdiği destek böylece genişletilmektedir. Bu durum özellikle seçim öncesi yıllarda daha da artmış ve çiftçinin elde ettiği fiyatlar diğer zamanlardan oldukça yüksek seyretmiştir (Boratav, 2015: 122-127).

**Tablo 23: Faktör Fiyatları ile Net Yurt İçi Gelirleri ve Gayrisafi Milli Hâsıla: 1967-1972 (1965 Fiyatları ile Milyar TL)**

	1967	1972	Endeks	Yıllık Ortalama Artış	GSMH'ye Oranları %	
					1967	1972
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
<b>Tarım</b>	25,3	30,9	122,1	4,1	29,7	25,9
<b>Sanayi</b>	13,9	24,5	176,3	12,0	16,3	20,5
<b>Ulaştırma</b>	5,0	7,1	142,0	7,2	5,9	5,9
<b>İnşaat</b>	4,3	6,1	142,0	7,2	5,0	5,1
<b>Konut</b>	2,7	3,6	133,3	5,9	3,0	3,0
<b>Diğerleri</b>	20,3	27,2	134,0	6,0	23,9	22,9
<b>Yurt İçi Gelir</b>	71,5	99,4	139,0	6,8	84,0	83,3
<b>GSMH</b>	85,1	119,4	140,3	7,0		

Kaynak: (DPT, 1968: 68).

İkinci planda yapısal bir değişikliğe giderek önceki planda önem verilen tarım sektörü yerine sanayi sektörü öncelenmiştir. Tablo 23'ten görüleceği gibi, 1967'de milli hâsılda yüzde 16,3'lük bir paya sahip olan sanayinin, 1972'de yüzde 20,5'e yükselmesi beklenmektedir. Tarım için yüzde 4,1'lik bir büyüme oranı hedeflenmiştir. Böylece 1967'de milli hâsıla içindeki payı yüzde 29,7'den, 1972'de yüzde 25,9'a düşecektir (DPT, 1968: 67).

Tablo 24 ve 25 sektörlerin ihracat ile ilgili verilerini vermektedir. Bu tablolara bakıldığında, ilkinde tarımın ihracat oranı yüzde 76,7'den yüzde 66,8'e düşmesi beklenirken, ikinci tabloda tarım ihracatından elde edilecek hâsılanın 391,3 milyon dolardan 480,9 milyon dolara yükseleceği beklenmektedir.

**Tablo 24: Sektörlerin İhracat Dağılımındaki Oranları**

	<b>Tarım Ürünler %</b>	<b>Madencilik ve Taşocakçılığı%</b>	<b>Sanayi Ürünleri %</b>	<b>Toplam</b>
	(1)	(2)	(3)	(4)
<b>1967</b>	76,7	5,5	17,8	100,0
<b>1968</b>	70,7	5,8	18,6	100,0
<b>1969</b>	74,3	5,9	19,8	100,0
<b>1970</b>	72,4	6,0	21,6	100,0
<b>1971</b>	69,9	6,1	24,0	100,0
<b>1972</b>	66,8	5,9	27,3	100,0

Kaynak: (DPT, 1968: 92).

Bunun anlamı, tarım ihracatta yerini korurken sanayinin teşvik edilmesi ve gelişmesi sonucunda sanayi ürünleri ve madencilik ürünlerinin ihracatının artması, tarımın payını olduğundan daha düşük göstermektedir.

**Tablo 25: Sektörlerin İhracat Tahminleri (Milyon \$)**

	<b>Tarım Ürünleri %</b>	<b>Madencilik ve Taşocakçılığı%</b>	<b>Sanayi Ürünleri %</b>	<b>Toplam</b>
	(1)	(2)	(3)	(4)
<b>1967</b>	391,3	28,0	90,7	510,0
<b>1968</b>	409,0	31,0	100,0	540,0
<b>1969</b>	427,0	34,0	114,0	575,0
<b>1970</b>	445,0	37,0	133,0	615,0
<b>1971</b>	465,0	40,0	160,0	665,0
<b>1972</b>	480,9	42,2	196,9	720,0



Kaynak: (DPT, 1968: 91).

Plan döneminde tarım istihdamı ile ilgili hedeflenen 675 bin ek istihdam yaratılmamış, hatta istihdamda bir azalış olmuştur. Bu azalış miktarının 1965-1970 döneminde 500 bin dolayında olduğu tahmin edilmektedir (Kazgan, 1977: 130).

**Tablo 26: Tarım/Sanayi İç Ticaret Mübadele Hadleri, 1968=100**

<b>1963</b>	100.7	<b>1970</b>	108.0
<b>1964</b>	99.8	<b>1971</b>	101.3
<b>1965</b>	96.7	<b>1972</b>	107.3
<b>1966</b>	101.1	<b>1973</b>	134.9
<b>1967</b>	99.5	<b>1974</b>	133.8
<b>1968</b>	100.0	<b>1975</b>	126.6
<b>1969</b>	104.6		

Kaynak: (Kazgan, 1977: 387).

1968 yılı öncesinde tarım ürünlerinin iç ticaret mübadele hadleri yıldan yıla farklılık göstererek belirli bir trende girmemiştir. Bu durum 1968-1975 arası dönemde tarım lehine olacak şekilde bir eğilim göstermiştir. Bunun sebebi tarımda verim artışının oransal olarak yavaş değişmesidir. 1968-1973 döneminde sabit fiyatlarla kişi başına verim artışı yılda yüzde 1,5 olurken, sanayide bu yüzde 7 düzeyindedir (Kazgan, 1977: 386-387).

İkinci plan döneminde tarım sektörüne yapılacak sabit yatırım oranı 15,2 olarak hedeflenmiş, ancak yüzde 11,1 olarak gerçekleşmiştir (DPT, 1979: 34). Hedeflenen ve gerçekleşen yatırım oranı bir önceki plana göre düşmüştür. Ayrıca bu dönemde tarım sektöründen alınan vergi, artan oranlı olarak düzenlenmiştir. Gelirin artışına paralel olarak vergi de artacaktır (DPT, 1968: 109).

Tarımın GSYH içindeki payı 1962 yılında yüzde 39,0, 1972 yılında ise yüzde 28,1'dir (DPT, 1973: 78, 96). Bu oranlara ve aşağıdaki tabloya göre tarımın GSYH içindeki payı düşmüş olmasına rağmen, yüzde 65'lik bir istihdam oranıyla ekonomide hala önemli bir yere sahip ve Türkiye tarım ülkesi olma özelliğini hala korumaktadır.

**Tablo 27: İşgücünün Sektörel Dağılımı**

	<b>Tarımda Çalışanların Tüm İşgücüne Oranı</b>	<b>Sanayide Çalışanların Tüm İşgücüne Oranı</b>	<b>Hizmet sektöründe Çalışanların Tüm İşgücüne Oranı</b>
<b>1962</b>	77,1	8	15
<b>1967</b>	71,3	-	-
<b>1972</b>	65,0	11	24

Kaynak: (DPT, 1973: 78, 96).

**Tablo 28: İhracatın ve İthalatın Bileşimi (Yüzde)**

<b>MAL GRUPLARI</b>	<b>1963</b>	<b>1967</b>	<b>1971</b>
<b>İHRACAT</b>			
<b>Tarım Ürünleri</b>	79,3	81,5	72,6
<b>Sanayi Ürünleri</b>	17,7	14,5	21,5
<b>Madencilik Ürünleri</b>	3,0	4,0	5,9
<b>İTHALAT</b>			
<b>Yatırım Malları</b>	37,2	30,1	29,0
<b>Ham maddeler</b>	47,6	61,9	61,6
<b>Tüketim Malları</b>	15,2	8,0	9,4

Kaynak: (DPT, 1973: 115).

Birinci ve ikinci plan dönemlerinde tarım sektöründe modern girdi kullanımı, yatırımlarda, örgütlenmede ve üretimde önemli gelişmeler olmasına rağmen planlarda öngörülen düzeylere ulaşamamıştır. Buna rağmen, artan nüfus artışına ve sanayinin ham madde talebine tarımsal üretim karşılık verebilmiştir. Tarımda yapı değişikliğini sağlayacak Toprak ve Tarım Reformu da yapılamamıştır (DPT, 1973: 209).

### **2.2.6.3.1973-1977 (3. Plan Dönemi)**

Bu plan döneminde tarımsal üretim artışının yılda ortalama yüzde 4,6 oranında bir hızla artırılması hedeflenmiştir. Tarımın toplam üretim içindeki payı ise 1972'de yüzde 22,7'den, 1977'de yüzde 18,5'e düşeceği öngörülmektedir. Bu dönemde tarıma yapılacak yatırımların yüzde 47,3'ünün özel sektör, yüzde

52,7'sinin de kamu kesimi tarafından yapılacağı tahmin edilmiştir. Toplam yatırımlar içinde tarımın payı ise yüzde 11,7'dir (DPT, 1973: 160, 170).

Bu plan döneminde sabit sermaye yatırımlarının tarım sektörü için payı yüzde 12, sanayi yüzde 45 ve hizmetler için yüzde 43 olarak öngörülmüştür. Tarımın katma değerinin yılda ortalama yüzde 3,7 oranında artması hedeflenmiştir. 1972'de tarımın GSYH içerisindeki yüzde 28,1 olan payının, 1977'de yüzde 23,4'e düşürüleceği öngörülmüştür (DPT, 1973: 141, 159). Tarım sektörünün katma değerinin büyüme hızı hedeflenen oranın altında kalmış ve yüzde 3,3 oranında gerçekleşmiştir (DPT, 1979: 7).

Tablo 29, 1973-1977 arası GSMH ve GSYH'nin hedeflenen ve gerçekleşen oranlarını vermektedir. Buna göre, son yıl hariç bütün yıllarda gerçekleşen oran hedeflenenin altında kalmıştır. Bu da tarıma verilen önemin azalması ve sanayinin geliştirilmeye öncelik verilmesiyle paraleldir.

**Tablo 29: 3. Plan'da Tarım Sektörü İçin Hedeflenen ve Gerçekleşen GSMH ve GSYH Oranları**

	GSMH		GSYH	
	Hedeflenen	Gerçekleşen	Hedeflenen	Gerçekleşen
<b>1973</b>	29,0	27,5	24,9	23,6
<b>1974</b>	29,4	28,5	25,6	24,7
<b>1975</b>	29,9	29,1	26,3	25,4
<b>1976</b>	29,6	28,6	26,3	25,4
<b>1977</b>	23,0	28,2	25,2	25,3

Kaynak: (DPT, 1979: 158).

Üçüncü Plan döneminde Tablo 30'da görüleceği gibi, tütün, çay ve fındık gibi ürünlerde sağlanan destekleme fiyatları sonucu üreticilere yüksek kâr elde ettirmesi, bu ürünlerin üretim alanlarını artırmış ve arz fazlalıklarının oluşmasına sebep olmuştur. Yağlı tohumlar, çeltik, arpa gibi ürünlerde ise destekleme fiyatlarının görece yetersizliğinden dolayı iç talebi karşılayacak oranda artırılamamış, bunun sonucunda iç talebi karşılamaya yönelik bu ürünler ithal edilmiştir. Bu sebeplerle destekleme fiyatları, üreticiyi iç ve dış taleplere uyumlu seçimler yapmaya yönlendirememiştir. Dünyada tarım fiyatlarının yüksek olduğu, fakat ülke içinde düşük olduğu dönemlerde, üreticiler bir önceki gelir seviyesini korumak ve yüksek

destekleme alımlarından yararlanmak için stok biriktirmişlerdir. Bu durumun sürekli olması finansman sorunlarına yol açmış ve gelir artışının olması fakat talep edilen mal ve hizmetlerin karşılanamaması, dolaylı olarak enflasyonun yükselmesine neden olmuştur. Bu sebeple Üçüncü Plan döneminde, destekleme alımı ve fiyat uygulaması, dünya tarım fiyatların yüksek ve düşük olduğu dönemleri dengede tutacak; üreticilerin gelir istikrarını sağlayacak yöntem geliştirilememiştir (DPT, 1979: 122).

**Tablo 30: 3. Plan Döneminde Tarımsal Ürünlerin Destekleme Fiyatları ve Yüzde Artışları**

	Ks/Kg							Yüzde Değişim					Ortalama 1973-1977
	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1973	1974	1975	1976	1977	
<b>Buğday</b>	99	120	212	234	258	286	325	21,2	76,7	10,4	10,3	10,9	23,6
<b>Arpa</b>	80	5	164	176	187	198	265	18,8	72,6	7,3	6,3	5,9	19,9
<b>Cavdar</b>	74	89	157	167	177	190	140	20,3	76,4	6,4	5,9	7,3	26,3
<b>Pamuk(Ege)</b>	375	600	800	800	1025	1075	1375	60,0	333	-	28,1	4,9	23,4
<b>Tütün</b>	1168	1321	2315	3129	3913	4439	5060	13,1	75,2	35,2	25,1	13,4	30,6
<b>Çay</b>	400	450	625	750	850	1000	1200	12,5	38,9	20,0	13,3	17,6	20,1
<b>Şeker Pancarı</b>	20	30	40	50	58	62	80	50,0	33,3	25,0	16,0	6,9	25,4
<b>Ayçiçeği</b>	220	250	375	550	575	650	850	13,6	50,0	46,7	4,5	13,0	24,2
<b>Fındık</b>	850	970	1350	1400	1450	1650	2150	14,1	39,2	3,7	3,6	13,8	14,2
<b>Antep Fıstığı</b>	1300	1800	2500	2650	-	-	5500	38,5	38,9	6,0	-	-	-
<b>Kuru İncir</b>	260	420	550	600	700	800	-1050	61,5	31,0	9,1	16,7	14,3	25,2
<b>Çekirdeksiz Kuru Üzüm</b>	292	700	1000	1000	1050	1200	1750	139,7	42,9	-	5,0	14,3	32,7
<b>Çekirdekli Kuru Üzüm</b>	250	600	650	675	750	750	1000	140,0	8,3	3,8	1,1	-	24,6
<b>Zeytin Yağı</b>	870	-	1750	1750	1800	2300	3000	-	-	-	2,9	27,8	21,5
<b>Yapağı</b>	2784	3200	5000	5000	5000	5500	6500	14,9	56,3	-	-	10,0	14,6
<b>Tiftik</b>	3180	3816	-	7000	8000	11500	19000	20,0	-	-	14,3	43,8	29,3
<b>Canlı Hayvan</b>			1178	1580	2046	2619	3148	-	-	34,8	28,8	28,0	-
<b>Yaş Koza</b>			6000	7000	8000	10000	12500	-	-	16,7	14,3	25,0	-
<b>Gül Çiçeği</b>			-	-	800		1100	-	-	-	-	-	-

Kaynak: (DPT, 1979: 123).

Tablo 31’de tarımsal toprakların dağılımı verilmiştir. Bu tablodan görüldüğü gibi, 1963’te 1-20 dekar arası toprağa sahip olan hanelerin oranı yüzde 40,7 ve sahip oldukları toprak yüzdesi tüm toprakların yüzde 11,3’üdür. Bu durum 1973’te ise şöyledir: Hane oranı 44,6’ya çıkmış olmasına rağmen, sahip oldukları toprak oranı tüm toprakların yüzde 8,4’üdür. 501 ve fazlası dekara sahip olan hanelerin yüzdesi

1963'ten 1973'e yüzde 0,5'ten yüzde 0,8'e yükselirken toprak oranı da yüzde 10,7'den yüzde 15,4'e çıktığını gösterir. Yani oldukça dengesiz bir toprak dağılımı söz konusudur.

**Tablo 31: Tarımdaki Mülk Toprakların Dağılımı**

Toprak Dilimleri (Dekar)	1963				1973			
	Hane Yüzdesi	Birikimli Hane Yüzdesi	Toprak Yüzdesi	Birikimli Toprak Yüzdesi	Hane Yüzdesi	Birikimli Hane Yüzdesi	Toprak Yüzdesi	Birikimli Toprak Yüzdesi
1-20	40,7	40,7	11,3	11,3	44,6	44,6	8,4	8,4
21-50	28,1	68,8	17,7	29,0	28,3	72,9	17,9	26,3
51-100	18,1	86,9	22,2	51,2	16,7	89,6	22,6	48,9
101-200	9,4	96,3	22,2	73,4	7,0	96,6	19,5	68,4
201-500	3,2	99,5	15,9	89,3	2,6	99,2	16,2	84,6
501+	0,5	100,0	10,7	100,0	0,8	100,0	15,4	100,0

Kaynak: (DPT, 1979: 12).

1963'teki Tarım Sayımı sonuçlarına göre de 1963'te topraksız aile oranı yüzde 9,1, 1968'de yüzde 17,5 ve 1973'te yüzde 21,9 oranına yükselmiştir (DPT, 1979: 13).

Üçüncü Plan döneminde 253 bin adet yeni traktör alınarak hedeflenen sayının üzerine çıkılmıştır. Traktör sayılarının hızla artmasına karşın tarımda tam kapasiteyle kullanımı sağlanamamıştır. Gübrelemede ise ekili dikili toprakların yüzde 43'ü gübrenmiştir (DPT, 1979: 349-351).

Birinci Plan döneminde toplam yatırımlar içinde kamunun tarıma ayırdığı pay yüzde 18,4, KİT'lerin yatırım payı yüzde 1,0; İkinci Plan döneminde kamunun tarıma ayırdığı pay yüzde 15,0, KİT'lerin yatırım payı yüzde 0,4, Üçüncü Plan döneminde ise bu paylar sırasıyla yüzde 10,4 ve yüzde 0,6 ile azalış göstermiştir (DPT, 1979: 128).

Birinci Kalkınma Planı'nda kamu sabit yatırımları özel sektör oranlarından yüksektir: 3. Plana geldiğimizde durum tersine dönmüştür. Tarım sektörü giderek piyasaya açık hale getirilmiştir. Bu durum 1980'de değişecek olan sisteme de uygundur.

1973-1977 döneminde yabancı sermayenin tarım sektöründeki yeri 1973-76'da yüzde 0,05, 1977'de yüzde 0,04'tür (DPT, 1979: 181).

İlk üç kalkınma planında tarımsal üretim artışlarının hedeflenen ve gerçekleşen değerleri Tablo 32'de yer almaktadır. Tabloya göre genel olarak

hedeflenen oranların gerisinde kalınmıştır. Planlar içinde üçüncü plan, toplam tarım üretiminde hedefe en çok yaklaşan plan olmuştur. Aynı zamanda mutlak değer olarak hedeflenen orana ulaşılabilmektedir.

**Tablo 32: 1., 2. ve 3. Plan Dönemlerinde Tarımsal Üretim Artış Hızları**

	1.Plan Dönemi 1962/1967 Yıllık Ort. Artış (%)		2.Plan Dönemi 1967/1972 Yıllık Ort. Artış (%)		3.Plan Dönemi 1972/1977 Yıllık Ort. Artış (%)	
	Hedef	Gerçekleşme	Hedef	Gerçekleşme	Hedef	Gerçekleşme
<b>Bitkisel Ürünler</b>	4,4	4,3	4,4	3,9	4,0	3,7
<b>Hayvancılık Ürünleri</b>	5,6	2,6	4,8	4,0	4,9	4,7
<b>Orman Ürünleri</b>	6,7	7,0	6,9	6,4	9,1	6,0
<b>Su Ürünleri</b>	23,0	6,0	9,1	6,3	8,1	7,4
<b>Toplam Tarım Üretimi</b>	<b>4,7</b>	<b>4,0</b>	<b>4,7</b>	<b>4,0</b>	<b>4,5</b>	<b>4,2</b>

Kaynak: (DPT, 1979: 332).

Tablo 33'te ilk üç plan için gerçekleşen, 4. Plan için ise hedeflenen tarımda önemli verim artırıcı girdilerin rakamları verilmiştir. Özellikle kimyasal gübre kullanımında ve traktör sayısında önemli artışlar olmuştur.

**Tablo 33: Önemli Verim Artırıcı Girdiler ve Makineleşmede Gelişmeler**

	Birim	1962	1967	1972	1977	1983
<b>Kimyasal Gübre Kullanımı</b>	<b>Bin Ton</b>	295	1 535	3 284	6 577	12 325
<b>Sulanan Alanlar</b>	<b>Bin Hektar</b>	1 300	1 540	2 041	2 587	3 250
<b>Biçer Döver Parkı</b>	<b>Adet</b>	6 072	7 840	9 029	20 286	23 500
<b>Traktör Parkı</b>	<b>Adet</b>	43 747	74 932	135 726	325 225	584 000
<b>Mibzer Parkı</b>	<b>Adet</b>	55 135	84 220	100 857	139 824	200 000

Kaynak: (DPT, 1979: 332).

Tablo 34'te verilen hayvancılık üretimi göstergelerine göre ele alınan dönem itibariyle hayvansal üretimde genel olarak bir artış gözlenmektedir.

**Tablo 34: Hayvancılık Üretimi (Miktar=1000 Ton, Değer=Milyon TL)**

Mallar	Gerçekleşme 1972		Gerçekleşme 1977		Yılda Ortalama Yüzde Artış	3.Plan Hedefi 1977		Yılda Ortalama Yüzde Artış
	Miktar	Değer	Miktar	Değer		Miktar	Değer	
<b>Toplam Et</b>	713,4	44.479	979,7	60.013	6,2	958,9	58.406	5,6
<b>Kırmızı Et</b>	585,6	39.439	794,3	52.774	5,9	769,9	51.018	5,3
<b>Tavuk Eti</b>	127,8	5.040	185,4	7.269	7,6	189,0	7.379	7,9
<b>Süt</b>	3.619,5	27.146	4.800,0	36.000	5,8	4.671,4	35.036	5,2
<b>Yumurta</b>	135,5	4.930	183,2	6.661	6,2	211,2	7.681	9,3
<b>Yapak-Tiftik-Kıl</b>	72,7	6.164	88,8	7.452	3,9	88,8	7.688	4,5
<b>Diğerleri</b>		37.087		40.546	1,3		43.256	3,1
<b>Toplam</b>		<b>119.797</b>		<b>150.702</b>	<b>4,7</b>		<b>152.058</b>	<b>4,9</b>

Kaynak: (DPT, 1979: 360).

**Tablo 35: Bazı Ürünlere Verilen Sübvansiyonlar, Yıllık ortalaması (1951-1971)**

Ürün	Sübvansiyon (milyon TL)		Ürün Değerine Oranı %1961-1969
	1951-1960	1960-1971	
<b>Tütün ve çay</b>	34	108	12.4
<b>Buğday</b>	80	109	1.4
<b>Pamuk</b>	75	78	4.2
<b>Şeker Pancarı</b>	41	62	11.6
<b>Fındık</b>	16	59	9.2
<b>Zeytinyağı</b>	3	16	2.6
<b>Üzüm</b>	2	9	6.5
<b>İncir</b>	2	3	1.5
<b>Fıstık</b>	1	2	2.2
<b>Toplam</b>	<b>254</b>	<b>446</b>	<b>2.4</b>

Kaynak: (Kazgan, 1977: 508).

Üçüncü plan döneminde, tarımsal ürünlerin işlenmesi ve büyük ölçüde ticari işlem gören malların oluşturduğu gıda sanayisinde üretim hedefi yılda ortalama yüzde 7,4 ve gerçekleşme oranı yüzde 8,3 olarak gelişme göstermiştir (DPT, 1979: 487).

Tablo 36'ya göre iç ticaret hadlerinde 1974 yılına kadar sürekli bir artış gözlenmektedir. Daha sonra bir azalma gerçekleşmiştir. Bunun sebebi, taban fiyatları uygulamasıyla bu dönemde tarım ürünleri fiyatlarının önceki dönemlerden daha düşük tutulmasıdır.

**Tablo 36: İç Ticaret Hadleri (1965=100)**

	Çiftçinin Ödediği Fiyatlar (1)	Çiftçinin Eline Geçen Fiyatlar (2)	İç Ticaret Hadleri (2/1)
1968	215,6	261,7	121,4
1969	227,0	280,8	123,7
1970	244,1	314,6	128,9
1971	284,9	375,0	131,6
1972	312,1	393,3	126,0
1973	403,2	529,1	131,2
1974	568,2	741,9	130,5
1975	664,9	845,9	127,2
1976	816,3	962,1	117,9

Kaynak: (DPT, 1979: 9).

**Tablo 37: Türkiye’de Sanayileşme ve Büyüme Üzerine Dönemler, 1947-1979**

Alt Dönemler	Yıllık ortalama büyüme hızları			İthalat GSMH’de Payı	İmalat Sanayi GSMH’de Payı
	GSMH	Tarım	İmalat Sanayi		
1947-1953 Tarıma Dayalı Büyüme	8,7	11,5	6,5	9,3	8,8
1954-1962 Bunalım ve ithal ikamesine dönüş	4,0	2,1	7,6	6,0	12,0
1963-1970 Kıt dövizli, iç tasarruflara dayanan hızlı ithal ikamesi	6,4	2,6	10,4	6,8	16,0
1971-1977 Dış kaynaklara dayanan, bol dövizli sanayileşme	7,2	4,3	10,1	10,9	16,8
1978-1979 Bunalım	1,3	2,8	-0,9	9,4	19,7

Kaynak: (Pamuk, 2008: 252).



Tablo 37’de görüldüğü gibi, 1947-1953 döneminde tarımın büyüme hızı GSMH büyüme hızından yüksek, sanayinin büyüme hızı ise düşüktür. Bu anlamda ekonominin itiş gücünü sağlayan tarım sektörüdür. Fakat diğer dönemlerde tarımın büyüme hızı giderek düşmüş ve yerini, son alt dönem hariç, imalat sanayiye bir büyüme bırakmıştır.

Üçüncü bölümde tarım ihracatı artış hızının yılda ortalama yüzde 2,6 olacağı hedeflenmesine rağmen yüzde 1,1 azalış olmuştur (DPT, 1979: 60).

**Tablo 38: İhracatın Bileşimi (Yüzde)**

	1972	1977	1987
<b>Tarımsal Ürünler</b>	72	51	29
<b>Madencilik ve Taşocakçılığı</b>	5	7	7
<b>Sanayi Ürünleri</b>	23	42	64
<b>Toplam</b>	100	100	100

Kaynak: (DPT, 1973: 144).

**Tablo 39: Üçüncü Plan Tarımsal Üretim Hedefleri, 1971 Fiyatlarıyla, Milyon TL**

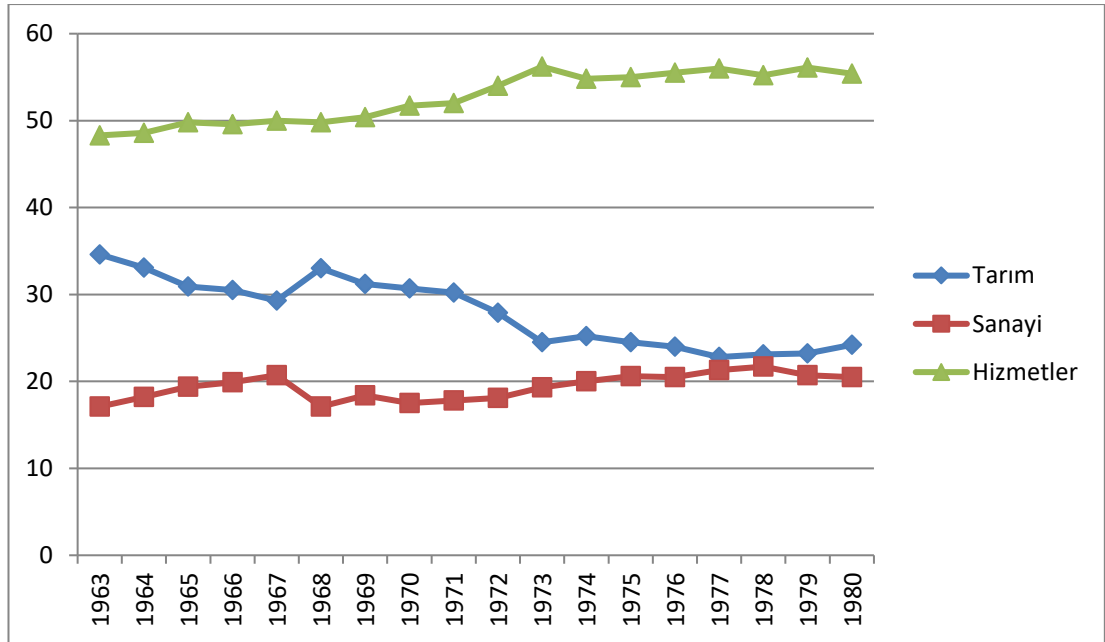
	1967	1972	İkinci P. Yıllık Ort.Arıtış, yüzde	1977	Üçüncü Plan Yüzde Artışlar	
					Beş Yıllık	Yıllık Ortalama (hedef)
<b>Bitkisel Üretim</b>	35 332,6	43 331,6	4,2	52 710,6	21,6	4,0
<b>Hayvan Ürünleri</b>	20 650,1	24 192,0	3,2	30 838,0	27,5	5,0
<b>Orman Ürünleri</b>	1 571,0	2 048,0	5,4	3 165,0	54,5	9,1
<b>Su Ürünleri</b>	349,0	450,0	5,2	675,0	50,0	8,4
<b>Toplam Tarım</b>	<b>57 902,7</b>	<b>70 021,6</b>	<b>3,9</b>	<b>87 388,6</b>	<b>24,6</b>	<b>4,5</b>

Kaynak: (DPT, 1973: 215).

Üçüncü plan tarımsal üretim hedeflerinin yer aldığı Tablo 39'a göre, tüm ürün türlerinde önceki döneme göre kayda değer bir artış meydana geldiği görülmektedir.

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa 1970'lerde tarımın ekonomideki yeri hala önem arz etmektedir. Milli gelirin yüzde 25'i; ihracat gelirinin yüzde 65'i tarım sektöründen elde edilmektedir. İşgücünün yüzde 65'i yine tarım sektöründe çalışmaktadır. İmalat sanayinin yaklaşık yüzde 40'ını tarımsal ham maddeleri işleyen gıda, içki, tütün, dokuma, deri gibi sanayi malları oluşturur. Toplumsal olarak da kır ile tarım hala iç içedir. Tüm bunlara rağmen, 1950'lerle beraber tarımda teknolojinin kullanılmaya başlanmasıyla beraber yapısal bir değişiklik olmuştur. Hayvan gücünün yerini traktör almıştır, kimyasal gübre kullanımında ciddi artışlar olmuştur (Kazgan, 1977: 15-16). Aynı zamanda Birinci Plan'da geliştirilmesine çok önem verilen tarım sektörü, Üçüncü Plan'a gelindiğinde önemini yitirmeye başlamış, bunun yerine özellikle sanayi sektörünün geliştirilmesine odaklanılmıştır. Aşağıdaki Şekil 4'ten görüldüğü gibi sanayi sektöründe büyük bir değişme olmamasına karşın tarımda sürekli bir azalma, hizmetler sektöründe de bir artış söz konusudur.

**Şekil 4: Planlı Dönemde (1963-1980) Sektörlerin GSMH İçindeki Payları, (%)**



Kaynak: (TÜİK, 2019: 682).

### 2.2.7. 1980-2000

1980 yılı ekonomi politikalarının değişmesi yönünde bir dönüm noktasıdır. Devletin bu zamana kadar gösterdiği rolün sonuna gelinmiş, başrolü özel sektör alacak şekilde yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu bağlamda tarım sektörü de bu yeni ekonomi politikalarından son derece olumsuz etkilenmiş ve gittikçe kötüleşecek bir durum içerisine girmiştir. 1980’li yıllara kadar devletçe korunan ve desteklenen tarım sektörü, dünyada değişen iktisadi ortama ayak uyduran Türkiye’nin de değişen iktisadi politikaları sonucu, 1980’lerden sonra korunan ve desteklenen özelliğini yitirmeye başlamıştır.

Ocak 1980’de, IMF gibi uluslararası finans kuruluşlarıyla sorunlar yaşayan ve döviz kriziyle karşı karşıya kalan Demirel’in yeni kurulan azınlık hükümeti, yeni bir ekonomik istikrar ve liberalleşme programını açıkladı. Bu programın siyasal destek bulamaması sonucunda, Eylül 1980’de yapılan askeri darbeye destek bulmaya başladı ve eski DPT başkanı olan Turgut Özal bu askeri hükümette ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı olarak yer aldı ve bu programın uygulanmasına öncülük etti. Bu yeni ekonomi politikalarında amaç, ödemeler dengesinin düzeltilmesi, kısa vadede enflasyon hızının düşürülmesi ve uzun vadede piyasa ağırlıklı ve ihracatı artırmaya yönelik bir ekonomi yaratılmasıdır. Bunun için yüksek oranda bir devalüasyon, sonrasında para biriminin enflasyon hızına paralel bir şekilde değerinin düşürülmesi, ticarete ve ödemeler dengesinde liberalleşme, fiyatlar üzerindeki denetimin kaldırılması, hükümetin verdiği birçok sübvansiyonun kaldırılması, KİT ürünlerinin fiyatlarının artması, ülkeye yabancı sermayenin girmesini özendirecek teşviklerin verilmesi gibi uygulamalar hayata geçmiştir. Bunlara paralel olarak reel ücretlerde ve tarım sektörünün gelirlerinde ciddi düşüşler olması da yeni ekonomi politikalarının araçlardandır (Pamuk, 2016: 296).

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra hükümetlerin tarım sektörüne verdikleri destek programları, 1980 ile başlayan küreselleşme ile kaldırılmaya başlandı ve tarımsal üreticiler piyasa güçlerinin eline bırakılmaya başlandı. Tarımsal üreticilerin sayısı azaldıkça siyasal nüfuzları azalacağından, tarımla ilgili siyasi gelişmeler hükümetlerce önemsizleşmeye başladı. Aynı zamanda hükümetler mali sıkıntılar içine girdiğinde IMF gibi uluslararası kuruluşlardan gelen mali çözümlere riayet ettiler. Tarım sektörünün önemi gittikçe azaldı. Bu dönemde tarımdaki emeğin kent

ekonomisine doğru kaymasından dolayı, tarımsal emek verimliğinde bir artış olsa da üretim ve toprak verimliliğindeki artış hızı yılda yüzde 2'ye düştü (Pamuk, 2009: 72-73).

Tablo 40, 1980 ile 2006 arasındaki istihdam verilerini ve emek verimliliğini göstermektedir. Bu tabloya göre tarımsal istihdam düzeyinde 1980-1999 arasında ciddi bir değişim olmadığı; 1999'dan sonraki yıllarda ise ciddi bir düşüşün yaşandığı gözlenmektedir. Bu tablo iki tarih arasında 3 milyona yakın insanın tarımsal üretimden koparıldığını gösteriyor (Boratav, 2007: 26).

**Tablo 40: Tarım ve Sanayide İstihdam (İST) ve Emek Verimi (EV) (Endeks)**

Yıllar	Sanayi İST	Sanayi EV	Tarım İST	Tarım EV	EV Tarım/Sanayi
1980	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1988	118.6	147.7	92.1	123.4	66.6
1992	133.9	161.9	95.2	121.8	66.7
1997	156.5	187.4	92.6	127.6	68.1
1998	157.6	189.8	94.5	135.5	71.4
1999	157.5	180.4	99.0	122.9	68.1
2000	169.2	178.1	86.7	145.7	81.8
2001	166.6	167.3	90.3	130.8	78.2
2002	173.5	175.7	83.3	151.6	86.3
2003	170.4	192.9	80.0	153.9	79.8
2004	176.8	203.3	82.6	152.0	74.8
2005	190.0	201.4	72.5	183.0	90.8
2006	194.7	211.1	67.9	200.8	95.1
<b>Yıllık Değişim. %</b>					
<b>1980-2006</b>	<b>2.57</b>	<b>2.51</b>	<b>-1.00</b>	<b>2.18</b>	<b>-0.32</b>
<b>1980-1988</b>	2.44	5.06	-0.70	2.05	-2.86
<b>1988-1998</b>	2.93	2.44	-0.12	1.36	-1.10
<b>1998-2006</b>	2.56	1.96	-4.04	5.15	3.13

Kaynak: (Boratav, 2007: 29).

Bu dönemde tarımsal nüfusun toplan nüfus içindeki oranına yer verilen Tablo 41'de ise artan toplam nüfusa karşılık tarımsal nüfusun azalma eğilimi sergilediği dikkat çekici bir görünüm sergilemektedir.

**Tablo 41: Tarımsal Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Oranı**

Yıl	Toplam Nüfus	Tarımsal Nüfus	Tarımsal Nüfus Oranı (%)
1980	44.736.000	25.092.000	56,1
1990	56.473.000	23.147.000	40,9
2000	67.803.927	23.797.653	35,1
2003	70.363.000	24.174.000	34,4

Kaynak: (Gürbüz, 2007: 10).

Türkiye’de 1980’lerin son yıllarında küresel durgunluğa paralel olarak bütçe açığında, enflasyonda ve işsizlikteki yüksek oranların yaşanması ekonominin gerilemesine neden olmuştur. Bu durumun topluma yansımaları son derece orantısız ve adaletsizdir; zengin olan kesim servetlerini katlarken ücretli çalışanlar, tarım işçileri, emekliler var olmayan servetlerini de kaybederek hayat şartları zorlaşmış ve refahları düşmüştür. 1990’lar boyunca bu durum, orta gelirli ailelerde yansıma bulmuştur (Pamuk, 2016: 387).

#### **2.2.7.1. 1979-1983 (4. Plan Dönemi)**

4. Plan dönemi bir yıl gecikmeli olarak uygulanmış, 1979-1983 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemde tarım sektörünün GSYH’ye katkısı 1978’de yüzde 22,2 iken 1983’te yüzde 19,4 olacağı hedeflenmektedir. Piyasa fiyatlarıyla tarımsal üretim miktarının yıllık ortalama artışı ise yüzde 5,3 olarak öngörülmüştür. Bu dönemde tarım sektörüne toplam sabit yatırımın payı yüzde 12,2 ve tarımın GSYH artışına katkısının yüzde 13,5 olacağı öngörülmüştür. Bu planda tarımın yurtiçindeki üretimi artırılarak nüfusun beslenmesi, sanayinin desteklenmesi, ihracatın artırılması ve ürünlerin çeşitlendirilmesi amaçlanmaktadır. Üretimin artırılması, ekilebilir toprakların sınırına ulaşıldığından, ancak kaynakların doğru şekilde kullanılarak, tarım teknolojisinin çağdaştırılarak, destekleme politikalarının düzenlenerek, pazarların geliştirilerek mümkün olacağı bilinmektedir (DPT, 1979: 205-226).

Tarım sektöründe var olan sorunlar, tarımsal üretimde planlamanın yapılmaması ve hayvancılığın yeteri kadar örgütlenip desteklenmemesi, bölgeler ve

yörelere arasındaki adaletsizlik, kentleşmenin getirdiği işsizlik gibi, nüfusun yığılması gibi sorunlardır. Dördüncü Kalkınma Planı'nda amaç, tarımsal gelişmeyle beraber hızlı bir sanayileşme ve sağlıklı bir kentleşmeyi yurdun her yerinde birbiriyle uyumlulaştırmaktır (DPT, 1979: 653-654, 656).

Dördüncü planda tarımla ilgili hedeflenen gelişmeler; kooperatifleşmenin tarımda temel bir araç olarak yaygınlaştırılması, sulama ve girdi kullanımının verimi artırması ve gelir dağılımında adaletin sağlanması yönünde geliştirilmesi, tarımsal destekleme politikasının hem toplumsal adaletin sağlanmasında bir araç hem de üretim planlamasının bir aracı olarak kullanılması, istikrar fonu ve tarım sigortasının tarım ve hayvancılık yapan üreticilerin, üretimden ve dünya piyasalarındaki dalgalanmalardan olumsuz etkilenmelerini önlemek için kurulması, sanayi ve tarım girdilerinin ülke içerisinde üretiminin sağlanması ve üretim ve verim artışının hızlandırılması gibi maddeler üzerine ağırlık verilmesidir (DPT, 1979: 658-666).

Tarımsal üretimde verimliliğin artması, kalitenin yükselmesi, tarımsal üretimin hava koşullarına bağlılığını azaltmak için teknolojinin geliştirilmesi, kurumsal yapının tarımsal yapıyı en iyi duruma getirecek şekilde düzenlenmesi planlanan hedeflerin tutarlı bir şekilde gerçekleşmesi için izlenecek yollardır. Aynı zamanda üretilecek ürünlerin dengeli beslenme için gerekli olan ve iç talebi karşılayacak ürünler olmasına ve dış talebi olan ürünlerin üretiminin özendirilmesi önemlidir. Tarımda verimliliğin artırılması öncelikle sulama olanaklarının iyi olmasına bağlıdır. Bu sebeple öncelik kurak bölgelere verilmek üzere sulama yatırımları ve toprak koruma yatırımları yapılacak ve küçük su kaynakları, ülkenin her yerinde geliştirilecektir. Gübre kullanımı, toprak işleme ekim alet ve makinelerinin kullanılması desteklenerek tarımda modern girdi kullanımı artırılabilecektir (DPT, 1979: 337-338).

Bu plan döneminde tarım ihracatında hedeflenen yılda ortalama yüzde 7,2 oranında artış sağlanması ve toplam ihracat içindeki payının 1978'de yüzde 38,3'ten 1983'te yüzde 23,1'e düşürülmesidir (DPT, 1979: 224).

1980'den sonra neo-liberalizmin benimsenmesiyle, her türlü tarımsal destekler kaldırılmış, Türkiye'deki üreticilerin borçları ve yoksullaşması artmış ve Türkiye, tarım üretimleri ve ihracatı yüksek sübvansiyonlarla desteklenen gelişmiş ülkelerin açık pazarı konumuna gelmiştir. Tarımsal girdi fiyatlarının hızla arttığı

fakat tarım ürünleri ithalatının ucuz olduğu bir ortamda, küçük ve orta ölçekli toprağa sahip üreticilerin ayakta kalamayacağı ve borçlarının artarak yoksullaşmaya doğru gidileceği açıktır (Köymen, 2008: 31).

1980'den sonraki ekonomik yapı incelendiğinde, üretimin küçük ölçekli ve daha çok tüketim mallarına yönelik olduğu, ithalat yapısının ise ham madde ve yatırım mallarına bağımlı, ihracat yapısının ise üretimin çoğunlukla yurt içi pazara yönelik olması nedeniyle sınırlı olduğu görülmektedir. Tarımda ise iç ticarete fiyatların, belirli dönemler dışında, düşük olduğu; dış ticaretin Türkiye aleyhine olması ve üretim kapasitesinin düşük olması nedeniyle büyüme potansiyelinin de düşük olduğu bir ekonomik yapı mevcuttur (Ecevit, Karkıner ve Büke, 2009: 50).

24 Ocak 1980 Kararları ile ithal ikameci politikadan neo-liberal düzene geçilmiştir. Bu yeni rejimin tarım sektörüne yansımaları, destekleme kapsamının daraltılması, tarım ürünleri fiyatlarının baskılanması ve iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönmesi şeklinde olmuştur. 24 Ocak Kararlarının tarım sektörüne etkisini üç döneme ayırarak inceleyebiliriz.

Birinci dönem 1980-1989 arasını kapsayan yıllarda üretime ayrılan kaynak tahsisinin büyük oranda kısılması sonucunda tarım sektöründe önemli ölçüde bir gerileme olmuştur. 1990-1999 yıllarını kapsayan ikinci dönemde, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve Avrupa Birliği (AB) Gümrük Birliği Anlaşmaları ile tarım sektörünün dışsal çerçevesi çizilmiş ve birçok özelleştirme yapılmıştır. Üçüncü dönem ise 1999'da Tarım Reformu Projesi'nin uygulanmasıyla başlamıştır. Bu proje yeni tarım politikalarını temsil etmekte, fakat daha sonra yaşanan ekonomik krizlerle IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlarla yapılan anlaşmalarla kabul edilen istikrar programları tarım sektöründe yeni politikaların belirlenmesinde ana konuma gelmiştir (Günaydın, 2006: 158-159).

İthal ikameci-korumacı politikalar altında sanayi, tarımdan daha hızlı büyümüştür. Buna rağmen, taban fiyat uygulaması ve destekleme politikaları sayesinde 1962-1976 dönemi boyunca tarım/sanayi fiyat ilişkileri tarım lehine olmuştur (Boratav, 2015: 138).

### 2.2.7.2.1985-1989 (5. Plan)

Beşinci Plan'da tarım sektörünün dönem içerisinde ortalama büyüme hızı yüzde 3,6 olarak hedeflenmiştir. GSYH içindeki payı ise 1984 yılında yüzde 17,7 iken, planın son yılı olan 1989'da yüzde 15,5'e düşeceği öngörülmüştür. Tarımdaki bu düşüş oranı sanayi sektöründeki payı yükseltmiştir. Hizmetler sektörünün payı ise neredeyse aynı kalmıştır. Tarım ürünlerinin toplam ihracat içerisindeki payı 1984'te yüzde 15,4 iken 1989'da yüzde 14,4'e düşeceği öngörülmektedir. Tarıma dayalı sanayi ürünlerinin toplam ihracat içerisindeki payı 1984'te yüzde 24,7 iken, 1989'da yüzde 22,6'ya düşeceği öngörülmektedir (DPT, 1985: 3-19).

Beşinci Beş Yıllık Plan'da tarıma yönelik alınan kararlar; tarım ürünleri fiyatlarını korumak ve tarım gelirlerinde istikrarı sağlamak, üretimi toprak yapısına ve iç ve dış talebe uygun bir şekilde belirleyerek verimliliği artırmak, ucuz ve yeterli girdi sağlamak, tarımsal eğitim ve teknolojik gelişmeleri tarımda uygulamak, tarım ürünleri sigortası kurulması için çalışmalar yapmaktır. Tarım ürünlerinin pazarlanmasının en iyi şekilde değerlendirilmesi için kooperatifçilik desteklenecektir. Daha önceki planda başlanan sulama yatırımları, artırılarak devam edilecektir, verimli tarım topraklarında özellikle de sulama alanlarında sanayileşme gibi tarım dışı faaliyetleri önlenecektir. Yurt dışında geliştirilen tarım teknolojileri ve yüksek verimli ve nitelikli tohum çeşitlerinin, ülkemizde öncelikle ihracatı artırılacak ürünler olmak üzere tüm bitkisel ürünlerin üretiminde verim artırmak amacıyla kullanılması ve tohumluk endüstrisinin oluşturulması sağlanacaktır. Yabancı sermayenin özellikle tohumluk alanında yatırım yapması teşvik edilecektir (DPT, 1985: 37-40).

5. Plan döneminde hedeflenen kamu yatırımları tarımsal altyapı yatırımları olarak ağırlık kazanacaktır. Beşinci Kalkınma Planı'nda tarımla ilgili hedeflenen unsurlar; yurt içi talebin tohumluk ve damızlık haricinde yurt içi taleple karşılanması, plan döneminde tarımsal katma değerinin ortalama yüzde 3,3 oranında artması, tarımsal ürün ihracatının yıllık ortalama yüzde 9,1 oranında artması, kamusal tarım yatırımlarında ağırlığın altyapı yatırımlarında olması, tarıma dayalı sanayinin geliştirilerek tarım ürünlerinde kalite ıslahı, standardizasyon, ambalajlama ve üretim-pazarlama zinciri konularına önem verilmesidir (DPT, 1985: 52-55).



Tarım ticaret hadleri, çiftçinin eline geçen fiyat ile çiftçinin sanayi ürün girdileri için ödediği fiyatlar arasındaki farkın azlığını-çokluğunu gösterir. Tarıma yönelik en belirleyici iktisat politikalarından olan destekleme politikası, bu dönemde kapsam ve hacim olarak daraltılmıştır. İç ticaret hadlerini doğrudan etkileyen unsurlardan biri tarım üretimi için kullanılan sanayi girdilerinde verilen sübvansiyonların kaldırılması veya azaltılmasıdır. Bu sübvansiyonların azaltılması sonucunda 1977-1979 arasında tarımsal katma değer in ortalama oranı yüzde 12,2 iken 1988 yılında yüzde 5,5 seviyesine düşmüştür (Boratav, 2015: 167). Bu dönemde tarım sektörüne yapılan toplam sabit yatırımın oranı yüzde 7,24'tür (DPT, 1990: 12).

### **2.2.7.3.1990-1994 (Altıncı Plan)**

Bu dönemde 6. Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemine denk gelen 1990-1994 için belirlenen tarım politikaları üretimde modernleşmeye gidilip hava şartlarına bağlı olan üretimden kurtulmak hem talebi karşılamak için hem de ihracat artışını sağlamak için üretimi artırmak temel amaçlar arasında yer alır. Bu planda hedeflenen tarım sektörü katma değerinin yıllık ortalama artış hızının yüzde 4,2 olacağı, GSYH içerisindeki payının ise yüzde 15,8'den yüzde 13,9'a düşeceği öngörülmüştür. Toplam sabit yatırımlarda tarımın alacağı pay yüzde 7,9 olarak planlanmıştır.

Altıncı Planın tarım sektörüyle ilgili temel amaçları, üretim yöntemlerini modernleştirerek hava şartlarına olan bağımlılığı azaltmak, artan nüfusun gıda ihtiyacını karşılamak ve tarımsal ürün ihracatını artırmaktır. Bu sebeple toprak ve su kaynaklarının etkin kullanımı, verimi yüksek tohumların kullanımı, damızlık hayvanların ve diğer üretim girdilerinin etkin kullanılması böylece üretimin verimini ve miktarını artırmak esastır (DPT, 1990: 37).

Altıncı Plan döneminde tarımın GSYH içerisindeki payı 1990'da yüzde 17,5 iken plan döneminin sonlarında yüzde 15 seviyesine gerilemiştir. Tarımın toplam istihdam içerisindeki payı ise yüzde 45 gibi yüksek bir seviyededir. Tarımın GSYH içindeki payının azalmasına ve önemini kaybetmesine rağmen, nüfusun büyük bir çoğunluğu geçimini tarım üzerinden sağlamaktadır. Bu dönemde büyümede yıllık ortalama yüzde 1,7 artış, ihracatında yüzde 1,3 ve ithalatında ise yüzde 5 azalma olmuştur. 1980 yılında yapılan Genel Tarım Sayımı sonuçlarına göre tarımsal işletme

sayısı 3 milyon 434 bindir. Bu sayı 1991 yılında 4 milyon 92 bine çıkmıştır. Bu işletmelerin yüzde 99'unun büyüklüğü 50 hektarın altındadır (DPT, 1996: 57).

1984 yılı tarım üretimi oranı yüzde 24,8, 1988 yılında yüzde 23,0, 1989'un tahmini oranı yüzde 22,1 ve Altıncı Plan'ın son yılı olan 1994'ün hedef oranı ise yüzde 18,9'dur. Tarımsal üretimde sürekli bir düşüş yaşanmaktadır. 1984 yılı itibariyle tarım ihracatının payı yüzde 11,1, 1988'de yüzde 10,9, 1989'un tahmini oranı yüzde 9,5 ve 1994 yılının hedef oranı yüzde 7,0'dır. Üretimin düşmesine paralel olarak ihracat oranında da düşüşler yaşanmıştır. 1984 yılı itibariyle tarım ithalatının payı yüzde 4,22, 1988'de yüzde 2,80, 1989'un tahmini oranı yüzde 3,87 ve 1994'ün hedef oranı yüzde 3,13'tür (DPT, 1990: 41-46).

Sulama şebekesi götürülmesi planlanan arazilerde öncelikle yapılması gereken arazi toplulaştırmasıdır. Çünkü bu alanlarda tarım arazileri parçalara ayrılmış durumda, bu da sulama ve üretim girdi maliyetlerinin yükselmesine sebep olmaktadır (DPT, 1990: 51). Bu plan döneminde gübrelemenin büyük bir kısmının yurt içinden karşılanması için gübre sanayi desteklenerek rekabet gücü artırılacaktır.

Tablo 42 incelendiğinde, üretimde ve iç tüketimde sırasıyla yüzde 0,9 ve yüzde 1 oranında artış, ihracatta yüzde 2,3 oranında bir azalış ve ithalatta da yüzde 2,5 seviyesinde bir azalış gerçekleşmiştir.

**Tablo 42: Tarım Sektörünün Genel Durumu (1988 Fiyatlarıyla, Milyon TL)**

Mallar	1984 Gerçekleşme		1988 Gerçekleşme		1989 Tahmini		1994 Plan Hedefi		Yıllık Ort. Artış, Yüzde	
	Miktar	Değer	Miktar	Değer	Miktar	Değer	Miktar	Değer	5.Plan	6.Plan
<b>Üretim</b>										
Bitkisel Ürünler	-	12 605 369	-	14 876 908	-	14 598 607	-	17 527 047	3.0	3.7
Hayvancılık	-	6 966 421	-	8 269 653	-	8 622 320	-	10 950 200	4.4	4.9
Ormancılık	-	1 770 476	-	1 778 137	-	1 787 430	-	1 963 005	0.2	1.9
Su Ürünleri	-	991 592	-	1 176 268	-	1 269 078	-	1 838 865	5.1	7.7
<b>Toplam</b>	-	<b>22 333 857</b>	-	<b>26 102 966</b>	-	<b>26 277 435</b>	-	<b>32 279 117</b>	<b>3.3</b>	<b>4.2</b>
<b>İç Tüketim</b>										
Bitkisel Ürünler	-	11 868 670	-	13 569 934	-	13 332 764	-	15 798 114	2.4	3.5
Hayvancılık	-	6 714 411	-	8 147 777	-	8 315 086	-	10 395 998	4.4	4.6
Ormancılık	-	1 839 107	-	1 971 859	-	2 062 572	-	2 522 508	2.3	4.1
Su Ürünleri	-	969 805	-	1 148 114	-	1 236 654	-	1 778 383	5.0	7.5
<b>Toplam</b>	-	<b>21 391 993</b>	-	<b>24 837 484</b>	-	<b>24 947 081</b>	-	<b>30 495 001</b>	<b>3.1</b>	<b>4.1</b>
<b>İhracat</b>										
Bitkisel Üretim	-	594 247	-	1 293 203	-	1 085 239	-	1 246 511	12.8	2.8
Hayvancılık	-	494 439	-	403 262	-	417 863	-	567 086	-3.3	6.3
Ormancılık	-	44 125	-	38 216	-	47 396	-	68 150	1.4	6.9
Su Ürünleri	-	44 588	-	69 557	-	77 761	-	137 330	11.8	12.0
<b>Toplam</b>	-	<b>1 177 399</b>	-	<b>1 804 238</b>	-	<b>1 628 259</b>	-	<b>2 017 077</b>	<b>6.7</b>	<b>4.4</b>
<b>İthalat</b>										
Bitkisel Ürünler	-	392 404	-	123 159	-	306 966	-	211 580	-4.8	-7.2
Hayvancılık	-	133 642	-	184 819	-	210 601	-	218 460	9.5	0.7
Ormancılık	-	64 581	-	258 794	-	310 554	-	609 080	36.9	14.4
Su Ürünleri	-	-	-	2 127	-	3 094	-	3 675	-	3.5
<b>Toplam</b>	-	<b>590 627</b>	-	<b>568 699</b>	-	<b>831 215</b>	-	<b>1 042 795</b>	<b>7.1</b>	<b>4.6</b>

Kaynak: (DPT, 1990: 49).

**Tablo 43: Tarım Sektöründe Önemli Girdilerde Gelişmeler**

Mallar	Birim	1984 Gerçekl.	1988 Gerçekl.	1989 Gerçekl.	1994 Hedef	Yıllık Ortalama Artış (%)	
						5.Plan Dönemi	6.Plan Dönemi
Kimyasal Gübre	(1000 Ton)	4427	4452	4638	6225	0,1	6,1
Mücadele İlaçları	(Ton)	46763	37633	39490	53800	-3,3	6,4
Tohumluk	(1000 Ton)	273	298	370	605	6,3	10,3
Sulama	(1000 Ha)	3209	3657	3791	4541	3,4	3,7
Traktör (Park Sayısı)	(Adet)	556781	655000	670000	750000	3,8	2,3

Kaynak: (DPT, 1990: 50).

Tablo 43 1984-1994 arasındaki tarım sektöründe kullanılan girdi miktarlarındaki değişimi göstermektedir. Buna göre, kimyasal gübre ve mücadele ilaçlarındaki artışlar dikkat çekici oranda yüksektir. Tarımda mücadele ilaçlarının kullanımının artışı tarımsal verimlilik artışının yaşandığını ifade eder. Tohumluk ve sulamada da bir önceki plana göre artışlar yaşanmıştır. Traktör sayısında ise düşüş görülmektedir.

#### **2.2.7.4. 1996-2000 (7. Plan)**

Bu plan dönemine denk gelen ve uluslararası ortamda yaşanan bir takım değişim ve gelişmelere sebep olan Uruguay Turu görüşmeleri 1993'te tamamlandı. Bu anlaşma sonunda Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) kurulurken, burada varılan en önemli sonuç, küreselleşmeyle birlikte dünya ticaretinin çok yönlü olarak serbestleştirilmesidir. DTÖ'nün görevi ise varılan anlaşmanın uygulanmasını sağlamak, yönetmek ve denetlemektir. Bu anlaşmayla mevcut imalat sanayi ürünlerine ek olarak tarım, fikri mülkiyet hakları ve hizmetler de kapsam dâhiline alınmıştır (DPT, 1996: 1).

Tarım sektörünün 1999'da GSYH içindeki payı yüzde 15, toplam istihdam içindeki payı ise yüzde 45,1 gibi yüksek bir seviyededir. Yüksek olmasına rağmen verimlilik oldukça düşük ve çalışan kesimler ücretsiz aile işçisi olarak ve kendi hesabına çalışanlardan oluşmaktadır (DPT, 2001: 100). Ücretsiz aile işçisi olarak çalışanlar, tarım sektöründe çalışanların yaklaşık yüzde 60'ı kadardır. Bu ücretsiz aile işçilerinin de yüzde 80'ini kadınlar oluşturmaktadır (DPT, 1996: 50).

Tarım sektörünün 1990-1999 yılları arasındaki döneminde bahsedilmesi gereken dört ana başlık bulunmaktadır. İlk olarak, tarımsal KİT özelleştirmelerinin yaygınlaşmasıdır. İkincisi; 1990-1994 yılları arasında Türkiye'de emeğin daha geniş bir kesime yayılarak bölüşüm payının artmasıdır. Ayrıca iç ticaret hadlerinin tarım yönünde artmasında, işçi sendikalarının eylemleri önemli rol oynamıştır. Üçüncü olarak, 1994 krizinin sonuçları tarım sektörünü büyük oranda etkilemiştir. Bu dönemde 26 adet desteklenen tarımsal ürün sayısı 9'a düşürülmüştür. Bunun temel sebepleri sermayenin merkezileşmesi ve kısa süreli sermaye hareketlerinin hızlanması ve Türkiye ekonomisindeki yapısal krizlerdir. Son olarak, Türkiye'nin tarım politikasının oluşmasında en önemli dışsal faktörler DTÖ kapsamında imzalanan Tarım Anlaşması ve Avrupa Birliği ile imzalanan Gümrük Birliği Anlaşması'dır (Günaydın, 2006: 161).

7. Kalkınma Planı'nda bu konuyla ilgili şu ifade yer almaktadır: “*Tarım Politikaları, Uruguay Turu sonunda imzalanan Dünya Ticaret Örgütü Kuruluş Anlaşması'nın tarımla ilgili hükümleri çerçevesinde ülkemizin yükümlülüklerine ve AT Ortak Tarım Politikasında beklenen gelişmelere uygun olarak düzenlenecektir*” (DPT, 1995: 60).

1980'de neo-liberal politikaların benimsenmesinden sonra devreye uluslararası kuruluşlar girmekte ve ülkenin politikalarının belirlenmesinde etkili olmaktadır. İlk defa 7., daha sonra da 8. Kalkınma Planı'nda bu duruma açıkça yer verilmiştir: *Girdi destekleri ile piyasa fiyat oluşumu üzerinde olumsuz etkileri olan ürün fiyatlarına devlet müdahaleleri yerine, üretimin piyasa koşullarında talebe uygun olarak yönlendirilmesini sağlayacak politika araçlarının devreye sokularak, tarım politikaları, Uruguay Turu sonunda imzalanan Dünya Ticaret Örgütü Kuruluş Anlaşması'nın tarımla ilgili hükümleri çerçevesinde ülkemizin yükümlülüklerine ve AT Ortak Tarım Politikasında beklenen gelişmelere uygun olarak düzenlenecektir* (DPT, 1995: 60; 2000: 76).

Burada değinilmesi gereken nokta, Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikalarının, Türkiye'ye uygulattığı ya da "dayattığı" politikaların ne olduğudur. Avrupa Birliği'nin tarımda kendine yetebilir olması, üretimde istikrarı sağlama, refahı arttırmak için OTP uygulanmaya başlanmış ve hedeflerine ulaşmıştır. Fakat bir süre sonra tarımda üretim fazlası verilmesi bir sorun haline gelmiştir. Avrupa bu sorunu gidermek için, fazla verilen ürünleri ihracat yoluyla elinden çıkararak bir kazanca dönüştürmeye başlamıştır. 1980'lerde ortaya çıkan neo-liberal politikalar, bu ortama zemin hazırlamıştır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere uygulanacak olan politikalar, Avrupa'nın pazarı haline getirmeye yönelik olarak bu ülkelerdeki tarımı kısıtıcı yönde olmuştur. Bu bağlamda Türkiye'nin de AB'ye üye olma sürecinde, Türkiye'den ilk istenen OTP'ye uyum sağlamasıdır. Bu bağlamda, OTP çerçevesinde Türkiye ile AB arasındaki tarım sektörü ilişkisi: *Tarım ürünlerinin serbest dolaşımı ve Türk tarımının OTP'ye uyumu; tarım ürünleri ticaretinde karşılıklı olarak tercihli bir rejim uygulanması (tarım tavizleri) ve işlenmiş tarım ürünleri konularında üç yönlü bir gelişme göstermektedir* (Bayraç ve Yenilmez, 2005: 31).

Türkiye, OTP'ye uyumda birçok sorunla karşılaşmıştır. Bunlardan ilki, finansman konusudur. İkincisi, bu uyum gerçekleştiğinde Türkiye tarımı ve çiftçisi için yeni bir rekabet ortamı oluşacaktır. Bu ortam bazı risk ve belirsizlikler içermektedir. Bu uyum için gerekli idari yapıların kurulması ve KİT'lerin özelleştirilmesi beklenmektedir. AB'nin Türkiye'ye yeterli finansal kaynağı sağlamayacağı beklentisi sonucu Türkiye'nin rekabet gücü düşecektir. En önemli sorun ise Türkiye'nin AB'ye üye olmadan ve dolayısıyla mali bir destek almadan tarım ürünlerinin gümrük birliği kapsamına alınmaması yani serbest dolaşımına izin verilmesidir. Çünkü Türkiye'de tarımsal desteklerin niteliğinin değışmesi, tarım çiftçisine bir getiri sağlamamış aksine girdi maliyetlerinin yüksekliği çiftçileri olumsuz etkilemiş. Bu durumda Türkiye çiftçisinin, yüksek miktarlarda destek alan ve korunan AB üreticileri ile rekabeti mümkün görünmemektedir.

Bu rekabetin mümkün olmamasının bir sebebi de AB Ortak Tarım Politikalarının, Türkiye'de uygulanan politikalar ile karşılaştırıldığında oldukça müdahaleci bir görüntü sergilemesidir. Türkiye'yi özellikle serbestleşmeye doğru yönlendirirken, kendilerinin korumacı, müdahaleci politikalar izlemesi büyük bir çelişki yaratmaktadır (Günaydın, 2006: 302).

Ekilebilir tarım arazilerinde sınıra ulaşıldığından üretimi artırmak için tarımsal verimliliği artırmak gerekir. Bunun için de Konya Ovası ve Orta Anadolu Bölgesi gibi sulanabilir alanlarda modern sulama sistemleri geliştirilerek sulama faaliyeti gerçekleştirilecektir. Bununla beraber verimi yüksek ve kaliteli tohumların kullanılması, bilinçli gübre kullanılması, damızlık hayvanların çiftçilerce kullanımının yaygınlaştırılması, toprak analizlerinin yapılması ve uygun ekipman seçilmesi, çiftçilerin eğitimine ağırlık verilmesi gibi unsurlar da üretimde verimliliği artıracak dolayısıyla da üretim artışını sağlayacaktır. Tarım sektöründe en önemli sorunlardan biri ilgili kuruluş ve işletmelerde yeterli ve düzenli kayıt tutulamaması sonucu istatistiki bilgilere ulaşılamamasıdır. Bunun da olumsuz etkisi, tarım sektörü ile ilgili politika oluşturulacağı zaman ortaya çıkmaktadır. Yeterli düzeyde araştırma, eğitim ve yayım hizmetleri yapılamaması, tarım sektöründe verimsizliğin giderilememesinde bir sorun olmaktadır (DPT, 1996: 50-57).

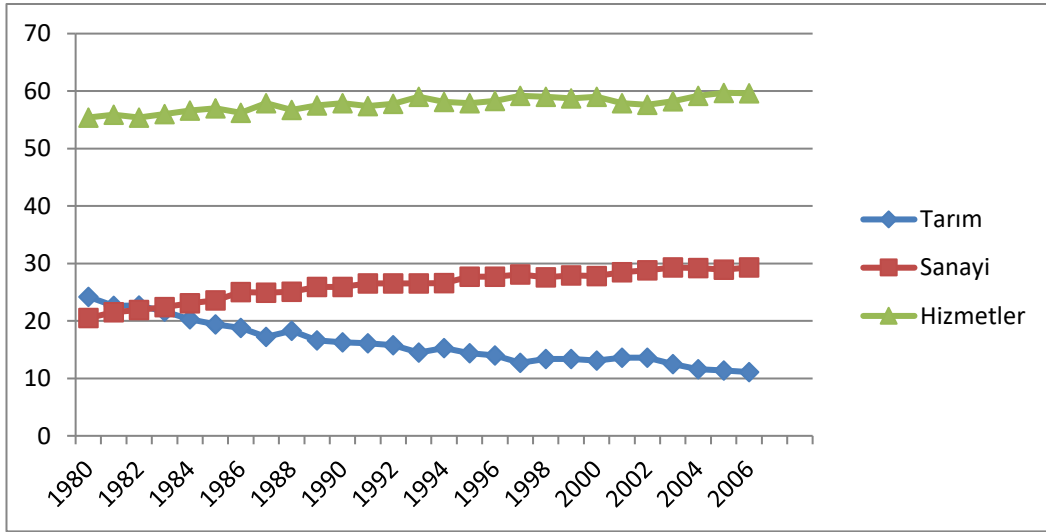
Değişen iktisadi ortamda üretim, serbest rekabet koşulları göz önünde tutularak pazara uygun şekilde gerçekleştirilecek ve tarımsal destekleme politikaları yeniden yapılandırılacaktır. Bu bağlamda, devletin tarım ürünleri fiyatlarına uyguladığı müdahaleci/korumacı politikalarından vazgeçilecek, bunun yerine sistemde kayıtlı olan çiftçilere doğrudan gelir desteği verilerek girdi destekleri tedricen kaldırılacaktır. Aynı zamanda fazla üretimi olan ürünlerin üretimi kısılarak bunun yerine iç ve dış talebi olan ürünlerin üretimi artırılabilecektir (DPT, 1996: 50).

Tarımsal destekleme kapsamındaki ürünlerin sayıları, 7. Plan döneminde artırılmamış ve tütün, şeker pancarı ve hububat dışındaki ürünler destekleme kapsamı dışında tutulmuştur. Tarımsal destekleme alım fiyatları 1996-1997 döneminde yıllık ortalama yüzde 99,4 artarken, 1998-1999 döneminde yüzde 50,3 oranında artmıştır. Bu alımların finansmanında da hem bütçe kaynakları hem de Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu kaynakları kullanılmıştır. Destekleme alım politikaları tarım üreticilerinin gelirlerinde beklenen istikrarı sağlamamış, bazı ürünlere dünya fiyatı üzerinden destekleme alım fiyatı uygulanması, o ürünlerin ekim alanlarının genişleyerek üretim fazlası oluşturmalarına neden olmuş, bunun sonucunda da devletin fazladan alım yaparak yüksek stok maliyetlerine katlanmasına yol açmıştır (DPT, 2001: 9-12).

Devletin tarım sektörüne, özellikle 1950-1980 arasında, yoğun olarak uyguladığı korumacı ve destekleyici politikalar, 1980 sonrasında ve özellikle de 1997

yılından itibaren hızlı bir şekilde kaldırılmıştır. Bu durum 1980'lerle değişen iktisadi serbestleşmeyle birlikte tarım sektörünü aşılması zor bir krizin içine sürüklemiştir. Tarımda sübvansiyonların kaldırılması, çiftçiye verilen dolaylı ya da doğrudan desteklerin azaltılması ya da tamamen kaldırılması, Türkiye tarımında özellikle sayıları fazla olan aile emeğine dayalı küçük işletmeleri daha çok etkilemiştir. Yeni uygulanan politikalardan genelde maliyetlerin altında olan taban fiyat uygulaması ve tarımsal girdi fiyatlarının aşırı yükselmesi tarımsal üreticileri çok zor koşullara sokarak ya çiftçilerin üretimden çekilmesiyle sonuçlanmış ya da aile işletmeleri olan üreticiler aile emeğini daha fazla kullanarak bu zorluklarla baş etmeye çalışmışlardır (Eşiyok, 2004: 14).

**Şekil 5: Sektörlerin GSMH İçindeki Payları, 1980-2006 (Sabit Fiyatlarla)**

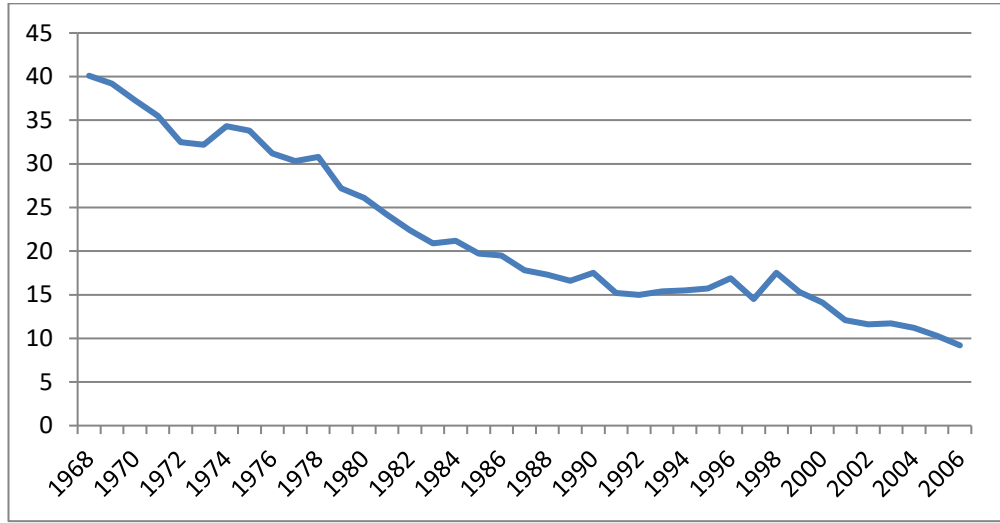


Kaynak: (TÜİK, 2009: 682).

1980'de benimsenmeye başlanan neo-liberal politikaların en fazla olumsuz etkilediği sektör tarım sektörüdür. Şekil 5 ve Şekil 6'da 1980'den sonra tarımda sürekli bir azalış yaşandığı, 1980'den itibaren tarım ile sanayi sektörleri arasında bir makas oluştuğu ve bu makasın sürekli olarak genişlediği görülmektedir.



**Şekil 6: Tarımın Cari Fiyatlarla GSMH İçindeki Payı (1987 Fiyatı,%)**



Kaynak: (Kalkınma Bakanlığı, 18.06.2020)

### 2.2.8. 2000'li yıllar

Türkiye, tarım sektörünü 1990'lı yılların sonuna kadar kısa vadeli fiyat ağırlıklı destekleme politikası araçları ile geliştirmeye çalışmıştır. Bu desteklemeler iç ve dış talebe göre değil de, ekonomik ve özellikle politik kaygılar göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Bu sebeple bazı ürünlerin üretimi pazar talebi olmaksızın gerçekleşmiştir. Bu durumun yol açtığı bütçeye yükü, hedef kitle seçimi, gelir dağılımında eşitsizlik, piyasa koşullarına duyarsızlık gibi sorunlarla beraber Türkiye'nin uluslararası kuruluşlarla 1980'lerde başlayan ilişkisi dolayısıyla yerine getirmesi gereken yükümlülükler, 1990'ların sonunda tarım sektöründe politika değişimlerini zorunlu olarak doğurmuştur (Abay vd., 2005: 1).

Türkiye'de 2000 ve 2001 yılında yaşanan iki önemli ekonomik kriz sonrası hükümetin IMF ile görüşmesi sonrası imzalanan destekleme düzenlemesinin tarım sektörüyle ilgili boyutları; uygulanmakta olan tarımsal desteklemeden vazgeçilip yerine Doğrudan Gelir Desteği (DGD) sistemine geçilmesi, destekleme alım fiyatlarının dünya fiyatları baz alınarak belirlenmesi, ÇAYKUR, TEKEL ve Şeker Fabrikalarının özelleştirilmesi, Tütün ve Şeker Kanunu'nun çıkartılması ve Ziraat Bankası'nın verdiği sübvansiyonlu kredilerden vazgeçmesidir. Bu bağlamda bu

düzenlemelerin yerine getirilebilmesi için 2001 yılında Hükümet ile Dünya Bankası arasında Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP-ARIP) uygulamaya konmuştur. Bu uygulamayla ilk olarak Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri (TSKB) ve KİT'ler vasıtasıyla yapılan alımların ve fiyat müdahalesine dayanan tarımsal desteklerin, bütçe üzerinde oluşturduğu yükün hafifletilmesi amaçlanarak fiyat ve girdi desteklerinin yerine çiftçi kayıt sisteminin oluşturularak çiftçilere DGD sistemi ile destek sunulması ve TSKB'nin yeniden yapılandırılması öngörülmüştür (Hatunoğlu ve Eldeniz, 2012: 41-42).

Türkiye küresel sisteme hiçbir kurumsal düzenleme yapmadan eklemlendiği için birçok ekonomik sorunla karşı karşıya gelmiştir ve üç büyük ekonomik kriz yaşamıştır. Bu sorunları tekrar yaşamamak ve gerekli kurumsal düzenlemeleri gerçekleştirmek üzere hükümet, küresel kuruluşlardan yardım istemiştir. Bunun üzerine Dünya Bankası'nda çalışan Kemal Derviş, IMF'nin önerdiği bir dizi reformu uygulamak üzere Türkiye'ye gelmiştir. Bu reformların amacı, siyasetçilerin keyfi müdahalelerini sınırlamak ve ekonomiyi özerk bir bürokrasinin yönetimine bırakmak için gerekli kurumsal yapıyı oluşturmaktır (Buğra ve Savaşkan, 2015: 36).

Tablo 44, Türkiye ile ilgili 1913 ve 2005 arasındaki kalkınma göstergelerini sunmaktadır. Bu tablodaki verilere göre genel bir değerlendirme yapacak olursak Türkiye nüfusu 2005 itibariyle 72 milyona ulaşmışken kentsel nüfusun toplam nüfus içerisindeki payı 1913'te yüzde 28'den 2005'te yüzde 68'e yükselmiştir. Bu bağlamda tarımın işgücü içindeki payı aynı yıllar itibariyle yüzde 80'den yüzde 34'e inmiş ve tarımın GSYH içindeki oranı yüzde 55'ten yüzde 11'e düşmüştür. Sanayinin payı ise aynı dönemde iki kat artarak yüzde 26 olmuştur. Tarımdaki tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen 1923-2005 arasındaki yüzde 2,1'lik nüfus büyüme hızının üzerinde bir tarımsal üretim gerçekleşmiştir.

**Tablo 44: Türkiye'nin İktisadi Kalkınma Göstergeleri, 1913-2005**

	1913	1923	1950	1980	2005	
<b>Nüfus (milyon)</b>	17	13	21	45	72	
<b>Kentsel nüfusun (5.000+) toplam nüfustaki payı (%)</b>	28	24	25	44	68	
<b>Tarımın işgücündeki payı (%)</b>	80	85	84	51	34	
<b>Tarımın GSYİH'deki payı(%)</b>	55	42	54	26	11	
<b>Sanayinin GSYİH'deki payı (%)</b>	13	11	13	21	26	
<b>Yıllık artış hızları (%)</b>	<b>1913-1950</b>	<b>1923-1950</b>	<b>1950-1980</b>	<b>1980-2005</b>	<b>1913-2005</b>	<b>1923-2005</b>
<b>Nüfus</b>	0,6	1,8	2,6	1,9	1,6	2,1
<b>Kişi Başına Gsyih</b>	0,8	3,1	3,1	2,5	2,0	2,9
<b>Toplam Tarımsal Üretim</b>	1	4,5	2,9	1,2	1,7	2,9

Kaynak: (Pamuk, 2016: 277).

### 2.2.8.1.2001-2005 (8. Plan)

Sekizinci planda tarım sektörüne yönelik temel amaç, kaynakların sürdürülebilir ve etkin kullanımı, ekonomik sosyal, çevresel ve uluslararası gelişmeleri bir bütün olarak ele alan örgütlü ve rekabet gücü yüksek bir sektör oluşturmaktır. Bunun yanında gıda güvenliği ilkesi göz önünde tutularak artan nüfusun dengeli ve yeterli beslenmesi sağlanacaktır. Üreticilerin gelirlerinin yükselmesi ve istikrarı sağlamak adına devlet müdahalesiyle oluşan ürün fiyatları, bundan sonra piyasa koşullarında talebe uygun olarak belirlenecek, bunun için uygun politika araçları devreye sokulacaktır. Çiftçilere Yönelik Doğrudan Gelir Desteği uygulaması, yeni bir tarımsal destekleme aracı olarak 2000 yılında pilot uygulama olarak başlayacak ve elde ettiği sonuçlara göre ülke genelinde yaygınlaştırılacaktır.

Tarımsal üretimin çevre üzerinde olumsuz etki yaratan unsurları azaltılacaktır. Bu bağlamda gübre ve ilaçlamada doğal kaynaklarla ve çevreyle uyumlu kullanım sağlanacak; gübre ve ilaç gibi girdi destekleri azaltılarak zaman içerisinde kaldırılacaktır. Organik üretim özendirilecektir (DPT, 2001: 132).

Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması'nın öngördüğü yükümlülükler ile AB'ye tam üyelik sürecine girerken Avrupa Topluluğu Ortak Tarım Politikasına ve uluslararası gelişmelere uygun bir tarım politikası bağlamında, girdi destekleri ile piyasa fiyat oluşumu üzerinde olumsuz etkisi olan ürün fiyatlarına olan devlet müdahalesinden vazgeçilip üretimin piyasa koşullarında talebe uygun bir şekilde yönlendirilmesini sağlayacak politikalar izlenecektir. Bununla beraber çiftçi grubunun örgütlülüğünün güçlendirilmesi, ürün borsalarının geliştirilmesi, tarımsal kurum ve kuruluşların yeniden yapılandırılması gibi hususlar da önem kazanmaktadır (DPT, 2001: 76).

Plan döneminde tarım sektörünün yıllık ortalama katma değerinin yüzde 2,1 olacağı, plan dönemi sonunda ise GSYH içindeki payının yüzde 17,2'den yüzde 14,0'e düşeceği öngörülmektedir (DPT, 2001: 35).

8. Kalkınma Planı aynı zamanda 2000-2023 dönemini kapsayan uzun vadeli bir gelişme planıdır. Bu bağlamda 2023 yılına gelindiğinde tarım, sanayi ve hizmetler sektörünün milli hâsılaya katkısının sırasıyla yüzde 5, yüzde 30 ve yüzde 65 olacağı öngörülmüştür. 2023'te tarımın istihdam içindeki payının yüzde 10'lara düşeceği beklenmektedir.

Bu plan döneminde (2001-2005) ise istihdam artış oranı (yüzde 0,4) büyüme oranından (yüzde 4,4) daha düşük olmuştur. Bunun en önemli nedeni, tarım sektöründe yaşanan istihdam azalışıdır. Bu plan dönemi içerisinde, tarım sektörünün istihdam içerisindeki payı yüzde 36 seviyesinden yüzde 29,5 seviyesine düşmüş ve istihdam bu sektörde 1 milyon 276 bin kişi azalmıştır. Hem 2001 krizinin etkisi hem de tarım sektöründeki istihdamın azalmasıyla 2000 yılında yüzde 6,5 seviyesinde olan işsizlik oranı 2005 yılında yüzde 10,3 seviyesine çıkmıştır (DPT, 2007: 37).

Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi, uluslararası yükümlülükler, AB'ye uyum süreci, tarım sektörünün yapısında gerçekleşen dönüşüm sonucunda ortaya çıkan uyum sorunlarını çözmek ve kırsal kalkınma proje ve faaliyetlerine çerçeve oluşturmak üzere hazırlanmış ve 2006'da yürürlüğe girmiştir. Arazi toplulaştırma

çalışmalarına hız verilmesi, üretici örgütlerinin güçlendirilmesi, eğitim ve yayım faaliyetlerinin etkinleştirilmesi gibi konular, kırsal kesimin en önemli ekonomik faaliyeti olan tarım sektöründeki verimsizlik sorunlarının çözümü için ele alınması gereken son derece önemli konulardır (DPT, 2007: 48-49).

Tarımda verimsizliği olumsuz etkileyen faaliyetler bilinçsiz gübreleme ve ilaçlama, nadasa bırakma, toprak yapısına uymayan işleme faaliyetleri, tarımsal yayım ve eğitim hizmetlerinin yetersizliği gibi nedenler bu dönemde de devam etmektedir (DPT, 2001: 71).

Özel sektörün tohumculuk alanında teşvik edilmesi sonucu tohumluk üretiminde özel sektörün payı 1995'te buğdayda yüzde 3,2, arpada yüzde 3,8, patates ve hibrit ayçiçeğinde yüzde 99, yem bitkilerinde yüzde 11 ve son olarak da pamukta yüzde 1,3 iken bu oranlar 1999'da sırasıyla yüzde 8, yüzde 17, yüzde 100, yüzde 41 ve yüzde 13,5 seviyelerine yükselmiştir (DPT, 2001: 135).

Türkiye'nin 2000'lerdeki tarım politikalarının temelini 1999 yılında Uluslararası Para Fonu (IMF) ile imzalanan destekleme düzenlemesi ve Dünya Bankası (DB) ile 2001 yılında imzalanan Tarım Reformu Uygulama Projesi Anlaşması oluşturur. Türkiye'de hükümet değişse de anlaşmaların hükümleri genel olarak aynı kalmıştır. Türkiye tarımının politikalarına yön veren uluslararası kuruluşlar Dünya Ticaret Örgütü, Avrupa Birliği, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası'dır. Bu kuruluşlardan DTÖ'nün ve AB Ortak Tarım Politikalarının hükümleri IMF ve DB'ye daha genel bir çerçeve çizmektedir (Günaydın, 2006: 175-176).

2001-2005 döneminde tarım sektörü yıllık ortalama yüzde 1,1 büyürken toplam katma değer GSYH içindeki payı 2000 yılında yüzde 14,1 seviyesindeyken 2005 yılında yüzde 10,3 seviyesine gelerek azalmaya devam etmiştir. Bu dönemde hem 2001 krizinin etkisi hem de tarım istihdamındaki çözümlerle 2005 yılındaki işsizlik oranı yüzde 10,3 seviyesine ulaşmış ve plan döneminde tarım istihdamı yıllık ortalama yüzde 3,3 oranında azalmıştır. Böylece 2000 yılındaki yüzde 36 olan tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payı, 2005'te yüzde 29,5 seviyesine gerilemiştir. Tarım dışı istihdam ise bu dönemde yüzde 2,5 oranında artmıştır.

2001'de 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunun miras hukukuyla ilgili hükümlerine göre, yeterli tarımsal varlığa sahip olmayan tarımsal

işletmelerin paylaşırma dışında bırakılması konusu dñzenlenmiř ve arazi parçalığı sorununun daha da ağırlaşması engellenmiştir. 2005 yılında ise 2403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu ıkarılmıştır. Bu kanun ile son on yılda toplamı 1,26 milyon hektara ulaşan yñksek verimli alanların tarım dışına çıkarılması gibi sorunlar engellenmek istenmiştir. Bunun yanında toprak kaynaklarının etkin kullanımı konusunda bu kanun önemli bir gelişmedir (DPT, 2007: 14-31).

**Tablo 45: Tñrkiye Tarımına İlişkin Temel Göstergeler, 1880-2000**

	Endeks 1950=100			Yıllık Bñyñme Hızı			Yñzde	
	1880	1950	2000	1880	1950	2000	1880-1950	1950-2000
<b>Toplam Nñfus, Milyon</b>	13,0	20,9	66,0	62	100	316	0,68	2,33
<b>Kırsal Nñfus, Milyon</b>	9,6	15,7	23,0	61	100	146	0,71	0,76
<b>Tarımsal İş Gñcñ, Milyon</b>	4,7	7,4	7,1	58	100	96	0,65	-0,88
<b>Kullanılan Toprak, mil. Hek.</b>	8,4	16,3	26,4	53	100	162	0,95	0,97
<b>Toplam Tarımsal Üretim, (endeks)</b>	43	100	312	1,21	2,30			
<b>Toprak Verimliliği, (endeks)</b>	81	100	264	0,30	1,96			
<b>İş Gñcñ Verimliliği, (endeks)</b>	73	100	289	0,45	2,75			
<b>Toprak/Emek, hek/çalışan</b>	2,0	2,2	3,7	89	100	168	0,17	1,04

Kaynak: (Pamuk, 2009).

Tablo 45 1880-2000 arası tarımla ilgili temel göstergeleri vermektedir. Tablo incelendiğinde 1950 yılında 21 milyona yaklaşan nñfus, 2000 yılına gelindiğinde 66 milyona ulaşmıştır. Kırsal nñfus ise 1950’de 15 milyon ve toplam nñfus içerisindeki payı yñzde 75 iken, 2000’de 23 milyon olmuş ve toplam nñfus içindeki payı yñzde 35’e inmiştir. Toplam nñfus artışına bakıldığında kırsal kalkınmadaki artış oranı

düşük ve tarımda çalışanların sayısı 7,4 milyondan 7,1 milyona düşmüştür. Bunun nedeni 1950'lerle başlayan tarımda makineleşmeyle beraber tarımda insan gücüne olan ihtiyacın azalması, ekilebilir toprakların 1960'larda sınırına ulaşılması sonucu yeni alanların olmaması ve tarım sektörüne verilen desteklerin gittikçe azalması gibi unsurlar sayılabilir.

#### **2.2.8.2.9. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013)**

2007-2012 döneminde tarım sektörünün GSYH içerisindeki payı yüzde 7,9 seviyesine düşerken bu dönemde büyüme oranı ise yıllık ortalama yüzde 2,1 oranında artmıştır (DPT, 2014: 20).

Tarımda reform çalışmaları kapsamında üretimin taleple uyumlu hale getirilmesi için, şeker ve tütün gibi arz fazlası veren ürünlerden alternatif ürünlerin üretimine geçilmesi için gerekli düzenlemeler yapılarak önemli ölçüde kurumsal yapılanma tamamlanmıştır. Girdi ve destekleme alımları yapılarak tarımsal desteklemede verilen fiyat desteklerinden 2001 yılında vazgeçilmiş, bunun yerine üreticiler Doğrudan Gelir Desteği (DGD) yoluyla desteklenmeye devam edilmiştir, 2002 yılında ise uygulamaya geçilmiştir. Bu desteklemenin amacı, üretici gelirlerinde belirli bir istikrar sağlamasıdır. Bu destekten ve diğer tarımsal desteklerden yararlanmanın koşulu ise çiftçi kayıt sistemine kayıtlı olmalarına bağlanmıştır. Bu sebeple çiftçi kayıt sistemi oluşturulmuştur. Tarım satış kooperatifleri ve birlikleri yeniden yapılandırılmış ve özerk hale getirilmiştir (DPT, 2007: 18-31).

Yüksek Planlama Kurulu'nun (YPK) 2004 yılındaki kararı ile "Tarım Stratejisi 2006-2010" belgesi kabul edilmiştir. Bu bağlamda 2005 yılında 5363 sayılı Tarım Sigortaları Kanunu; 2006 yılında ise 5488 sayılı Tarım Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunların amacı sırasıyla üretici ve üretim düzeyini risklere karşı korumak ve üreticilerin üretim planlaması yapabilmelerini sağlayacak öngörülebilir ve istikrarlı bir ortam oluşturulmasıdır. Ayrıca, 2005 yılında Tarım Ürünlerinde Lisanslı Depoculuk Kanunu, piyasaların oluşması ve risk yönetimine katkı sağlamak amacıyla yürürlüğe girmiştir (DPT, 2007: 31).

**Tablo 46: İstihdamın Sektörler İtibarıyla Dağılımı (Yüzde)**

	<b>2000</b>	<b>2002</b>	<b>2005</b>
<b>Tarım</b>	36,0	34,9	29,5
<b>Sanayi</b>	17,7	18,5	19,4
<b>Hizmetler</b>	46,3	46,6	51,1

Kaynak: (DPT, 2007: 37).

Tarım sektörünün üretim içindeki payı 1980-2000 döneminde ortalama yüzde 18, 2000-2005 döneminde ortalama yüzde 11,2 gerçekleşmiştir. Dokuzuncu Kalkınma Planı döneminde ise yani 2007-2013 döneminde yıllık ortalama yüzde 3,6 büyüyeceği ve toplam üretim içindeki payının 2013 yılında yüzde 7,8'e gerileyeceği öngörülmektedir. Tarım sektörü küçülürken sanayi ve hizmetler sektörünün büyümesi beklenmektedir (DPT, 2007: 55). 2007-2012 döneminde tarım sektörünün yıllık ortalama büyüme hızı yüzde 2,1 olarak gerçekleşmiştir. 2007 yılı dikkate alınmadan bakılırsa yıllık ortalama büyüme hızı yüzde 3,9 olmaktadır. Bu farklılığın sebebi, Plan döneminin başlangıç yılı olan 2007'de yaşanan kuraklık sonucu tarım sektörünün küçülmesidir. Bu kuraklığın etkisi tarım ürünleri ithalatının ve değerinin yükselmesiyle sonuçlanmıştır. Tarımın toplam üretim içindeki payı ise 2007'de yüzde 8,3 iken 2012 sonunda yüzde 7,9'a düşmüştür (DPT, 2014: 98).

#### **2.2.8.3.10. Kalkınma Planı 2014-2018**

10. Kalkınma Planı'nın tarım sektörü ile ilgili amaçları; toplumun yeterli ve dengeli beslenmesini sağlamak, altyapı sorunlarını çözmek, üretimde ileri teknolojiyi kullanmak, uluslararası ölçekte rekabet gücünü artırmak, üretim yapısının talebe dayalı bir şekilde verimliliği ve örgütlülüğü yükselterek etkinliğini artırmak, doğal kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kullanmak gibi sıralanabilir.

10. Kalkınma Planı'nda tarım sektörünün büyüme oranının yıllık ortalama yüzde 3,1 olacağı ve GSYH içerisindeki payının ise plan döneminin sonunda yüzde 6,8'e düşeceği ve tarımsal istihdam oranlarında ise düşüş yaşanarak yüzde 21,9 olması hedeflenmektedir. Tarımsal işletmelerin etkinliğinin artırılması için çok sayıda ve dağınık yapıda olan tarım arazilerinin yeter gelirliliğe ulaşması, arazi parçalanmalarının önüne geçilerek tarım işletmelerinde bütünlüğün



sağlanarak arazi toplulaştırması yapılacaktır. Bunun için de gerekli olan hukuki ve kurumsal düzenlemeler yapılacaktır. Klasik sulama sistemleri yenilenerek modern sulama yöntemleri yaygınlaştırılacaktır (DPT, 2014: 100). 2006 yılında toplam tarımsal destekleme ödemeleri 4,8 milyar TL iken 2013 yılında yaklaşık yüzde 88 artarak 9 milyar TL olmuştur. 2009 yılında Doğrudan Gelir Desteği (DGD) uygulamasına son verilmiş, bundan sonra verilecek destekler ürün ve alan bazlı ödemeler şeklinde olmuştur (DPT, 2014: 98).

Çevre ve doğal kaynaklar üzerinde baskıyı artıran unsurlar nüfusun, şehirleşmenin, ekonomik faaliyetlerinin ve tüketimin hızlı bir şekilde artmasıdır. Bunun yanında iklim değişikliği, çölleşme, su kaynaklarının ve ormanların giderek azalması, küresel ısınma gibi küresel sorunlar tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de önemli gündem maddeleri olarak önemini korumaktadır. “Yeşil büyüme” kavramı, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak için küresel ölçekte başlayan yeni büyüme modeli trendiyle birlikte ortaya çıkmış, üretim sektörlerinde temiz üretim ve ekonomik verimlilikle çevrenin korunmasıyla beraber rekabetçiliğin de mümkün olduğu, tarım ve turizm gibi doğaya bağımlı sektörlerin ekolojik potansiyelleri değerlendirilmektedir. Yeni düzenleme ve yatırımlarda, şehirlerin çevre dostu ve ekonomik olmasına özen gösterilmektedir. 2000’lerin ikinci yarısında yaşanan gıda fiyatlarının aşırı yükselmesi ve dalgalanmasına tarım ürünleri stoklarında azalma, nüfus artışları, iklim değişikliği, enerji ve diğer girdi fiyatlarının yükselmesi, tarım ürünlerinin biyo-yakıt gibi alternatif alanlarda kullanılması gibi unsurlar neden olmuştur (DPT, 2014: 13-14).

Tarımsal desteklemelerde çevre ile bitki, hayvan ve insan sağlığı ile ürün deseni ve su potansiyeli gözetilecek, sertifikalı üretim yöntemlerine önem verilerek tarım sigortalarının kapsamı genişletilecektir. Tarım destekleri sosyal ve üretim amaçlı olmak şartıyla tarım havzaları ve parselleri bazında değerlendirilecektir. Tarım ve gıda işletmelerinde güvenilir üretim için modernizasyon yatırımlarıyla hijyen mevzuatına uyum süreci hızlandırılacaktır. Bu işletmelerde finansman ihtiyacı için kaynak ve mekanizmalar çeşitlendirilecektir. Tarım ve gıda odaklı teknoparklar ile katma değeri yüksek ürünlerin geliştirilmesi, gen kaynaklarının korunması, ıslah çalışmaları, biyo-teknoloji ve nano-teknoloji alanlarında araştırma yapılması öncelikli olarak tarımsal teknoloji platformlarının kurulması sağlanacaktır (DPT, 2014: 101).

#### 2.2.8.4.11. Beş Yıllık Plan 2019-2023

İklim değışikliği, şehirleşme, toprak ve su kaynaklarının azalması ve gıda talebinin artması hem tarımsal ürünler hem de tarım üreticileri üzerinde bir baskı oluşturmaktadır. Bitki ve hayvan türleri değışen iklim koşullarına uygun şekilde geliştirilmeye ihtiyaç duymakta, biyolojik çeşitliliğin ve doğanın korunması önem kazanmakta ve gıda talebinin karşılanmasında nitelikli işgücü ve teknolojiye olan ihtiyaç artmaktadır. Toprak ve su kaynaklarının azalması önemini gün geçtikçe artırmakta ve bu kaynakların kullanımının sürdürülebilir olmasını gerekli kılmaktadır. Bunun yanında gıda güvenliğinin sağlanması, tarımsal nüfusun göç etmesinin engellenmesi, kırsal kalkınma için gerekli desteklerin ve tarımda teknolojinin kullanımının artırılması ile talebe uygun ürünlerin üretiminin teşviki ve pazarlama kanallarının çeşitlendirilmesi önem kazanmaktadır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019: 11-13).

11. Plan'da tarımla ilgili temel amaç, ülke nüfusunun yeterli ve dengeli beslenmesini sağlayacak; aynı zamanda arz ve talep dengesini tutturun bir üretim yapısı; çevresel, sosyal ve ekonomik olarak sürdürülebilir bir tarım yapısı ve uluslararası alanda rekabet edebilir, altyapı sorunları giderilmiş, verimliliği yüksek bir tarım sektörünün oluşturulmasıdır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019: 87).

Bu dönemde tarımsal destekler artırılabacak, aynı zamanda etkinliği de artırılarak etki analizi yapılacaktır. Tarımsal üretim yapısının dinamik bir yapıya kavuşması için su kısıtını dikkate alan, üretimin kaliteli olmasına özen gösteren, çiftçilerin gelir ve giderlerini arz ve talep dengesini dikkate alarak ve tarım arazilerinin korunarak etkin kullanımının sağlanması son derece önemlidir. Tarım arazilerinde tarım dışı kullanımın engellenmesi için düzenlemeler ve denetimler yapılacaktır. Küçük aile işletmeleri korunacak, diğer yandan da tarımsal işletmelerinin ölçeklerinin yeter gelirli arazi büyüklüğüne ulaşması için kiralama gibi toprak edinmeye yönelik çalışmalar yapılacaktır. Tarım arazilerinin miras ve satış yoluyla bölünmesi engellenerek mirasçılara finansal destek verilecektir. Su tasarrufu sağlayan yağmurlama ve damla sulama gibi modern sulama sistemlerinin tarımsal üretimde kullanılması yaygınlaştırılacaktır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019: 88-89).

### 2.3. TARIM SEKTÖRÜNÜN YAPISAL ÖZELLİKLERİ

Türkiye tarımının yapısal özelliklerine bakıldığında, işletmelerin küçük ve dağınık bir yapıda olduğu görülmektedir. Bunun yanında tarımsal örgütlülük zayıf ve kırsal yapı sorunları mevcuttur. Türkiye'nin sahip olduğu toprak alanı 77,9 milyon hektardır. Bu alanın 26,3 milyon kadarını tarım arazileri oluşturmaktadır. Tarımsal yapısı ise özel mülkiyete dayalı küçük aile işletmeleri hakimiyetine dayalıdır. Fakat aile işletmesinde olan tarım arazileri miras yoluyla parçalanarak şirketlerin eline geçerek, şirket işletmesine dönüşmektedir. Aynı zamanda ülkede nüfusun hızlı artışına rağmen kırsal nüfusta artış gözlenmemektedir. Dünya Bankası verilerine göre 2001'den 2019'a kadar kırsal nüfus artış hızı eksi yönde olmuştur. Aynı zamanda Tablo 47 ve Şekil 8'de görüldüğü gibi tarımsal katma değerde ve istihdamda da azalış gözlenmektedir (Yıldız vd., 2017: 12).

Türkiye'nin tarım yapısının bir özelliği İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar düşük nüfus yoğunluğu ve toprak/emek oranının yüksek olmasıdır. 1960'larda ekilebilir alanların sınırına ulaşana kadar tarımsal üretim düşük maliyetlerle yapılarak ekonomik kalkınmaya büyük destek sağladı. Bu sayede üretim artışı sadece bu özelliklerle artırılabilirdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tarımda traktörün kullanılmaya başlanmasıyla üretimde çok yüksek oranda bir artış yaşandı. Başka bir özellik küçük ve orta ölçekli işletmelerin azımsanmayacak kadar çok olmasıdır. Bunların çoğu aile işletmesiydi. 1980 neo-liberal politikalara kadar bu işletmeler büyüdüler ve tarımın pazara yönelik üretim yapmasına ve ticarileşmesine öncülük ettiler (Pamuk, 2009: 73).

Tablo 47 sektörlerin 1998-2017 arasındaki GSYH içerisindeki oranlarını vermektedir. Buna göre, 1998 yılı itibarıyla tarım sektörünün GSYH içindeki payı yüzde 13,5 seviyesinden 2017 yılında yüzde 6,9 seviyesine; sanayi sektörü aynı yıllar itibarıyla yüzde 27,2 seviyesinden yüzde 23,2 seviyesine gerilemiştir. Buna karşın inşaat sektörünün payı yüzde 6,6'dan yüzde 9,7'ye; hizmetler sektörünün ise yüzde 52,7'den yüzde 60,2'ye yükseldiği görülmektedir. Özellikle 1980'den sonraki Beş Yıllık Kalkınma Planları'nda tarım sektörüne verilen önemin azaltılması, tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi ya da etkisiz hale getirilmesi sonucu tarımın katkısının yıllar itibarıyla azaldığı görülmektedir.

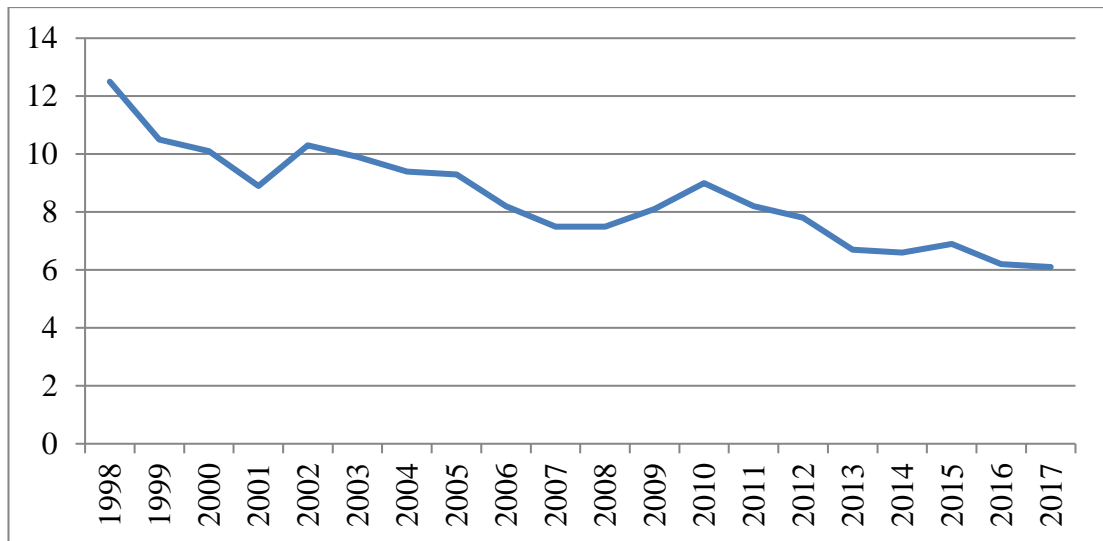
**Tablo 47: Sektörlerin GSYH İçindeki Payları (Yüzde)**

Yıllar	Tarım, Ormanlık ve Balıkçılık	Sanayi	İnşaat	Hizmetler	Sektörler Toplamı
1998	13,5	27,2	6,6	52,7	100
1999	11,5	25,0	6,1	57,4	100
2000	11,3	24,1	5,9	58,7	100
2001	9,9	23,5	5,2	61,4	100
2002	11,6	22,7	5,1	60,5	100
2003	11,3	23,1	5,3	60,4	100
2004	10,8	22,6	6,1	60,5	100
2005	10,6	22,6	6,4	60,4	100
2006	9,3	22,6	7,2	60,8	100
2007	8,5	22,2	7,7	61,7	100
2008	8,4	21,8	7,7	62,1	100
2009	9,1	20,7	6,3	63,9	100
2010	10,3	21,0	6,9	61,8	100
2011	9,4	22,5	8,2	60,0	100
2012	8,8	21,9	8,5	60,9	100
2013	7,7	22,4	9,2	60,7	100
2014	7,5	22,7	9,2	60,7	100
2015	7,8	22,4	9,3	60,5	100
2016	7,0	22,3	9,7	61,0	100
2017	6,9	23,2	9,7	60,2	100

Kaynak: (TÜİK, 2017).

Şekil 7, Tablo 47’yi destekler niteliktedir. Kalkınma Bakanlığı’nın Ekonomik ve Sosyal Göstergeler verilerinde tarım sektörü ile ilgili açıkladığı verilere göre tarımsal katma değerde %6’lara varan bir düşüş yaşanmıştır.

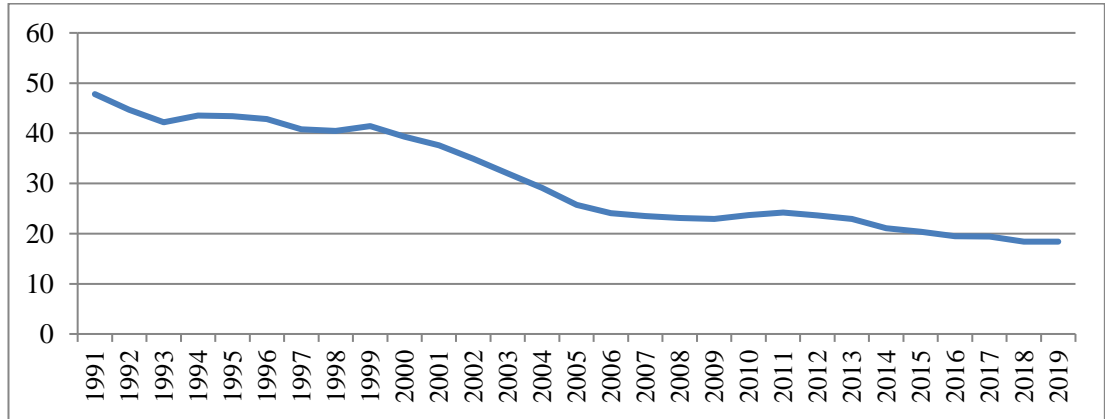
**Şekil 7: Tarımın Cari Fiyatlarla GSMH İçindeki Payı (2009, %)**



**Kaynak:** (Kalkınma Bakanlığı, 18.06.2020)

Şekil 8’de ise Dünya Bankası’nın verilerine göre 1991-2019 döneminde tarımsal işgücünün toplam işgücü içerisindeki payı gösterilmektedir. Tablo 47 ve Şekil 8’de gördüğümüz gibi tarımsal katma değer payı oldukça düşük olmasına rağmen, tarımsal işgücünün oranı bir hayli yüksektir. 1998’de tarımın katma değer içerisindeki payı yüzde 13 seviyelerindeyken, aynı yıl tarımsal işgücünün oranı yüzde 40,5’tir. Bunun sebebi tarımda üretim veriminin düşük olması ve genel olarak geleneksel tarımın yapıyor olmasıdır.

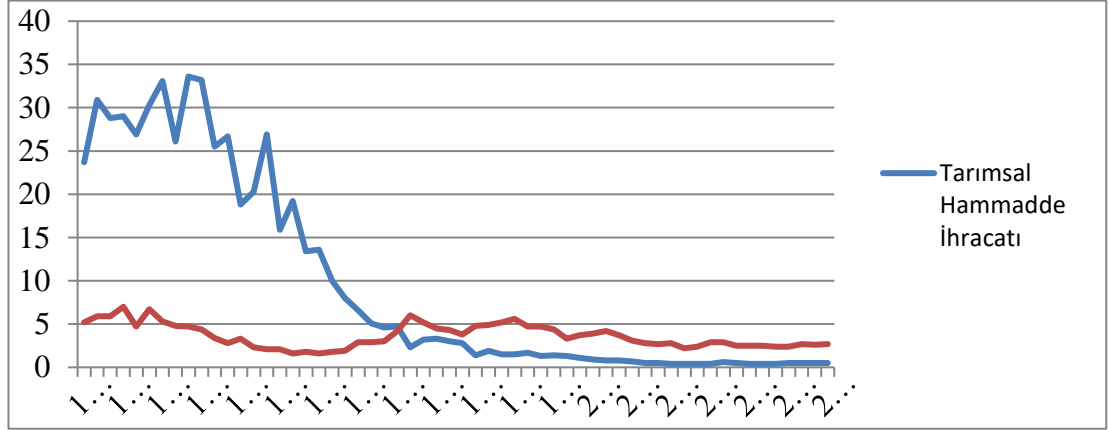
**Şekil 8: Toplam İşgücü İçerisinde Tarımsal İstihdamın Payı, 1991-2019**



**Kaynak:** (Dünya Bankası, 10.08.2020)

Şekil 9’da tarımsal hammadde ihracat ve ithalat oranları yer almaktadır. Tablo incelendiğinde, Dünya Bankası verilerine göre 1970’lerin başında tarımsal ham madde ihracatı yüzde 30’lar seviyesinde olan Türkiye’nin, 2019 yılına geldiğinde ihracatı yüzde 0,5 seviyesine inmiştir. Tarımsal ham madde ithalatında ise yüzde 7 seviyelerinden yüzde 2,7 seviyesine inmiştir. Türkiye tarımda dünyada kendi yeten 7 ülkeden biriyken, 2019 itibariyle neredeyse ihracat yapamayan bir seviyeye ve yüksek ithalat düzeyine gelmiştir.

### Şekil 9: Tarımsal Ham Madde İhracatının ve İthalatının Toplam İhracat ve İthalat İçindeki Payı, 1962-2019



**Kaynak:** (Dünya Bankası, 10.08.2020)

#### 2.3.1. Tarım Ürünleri

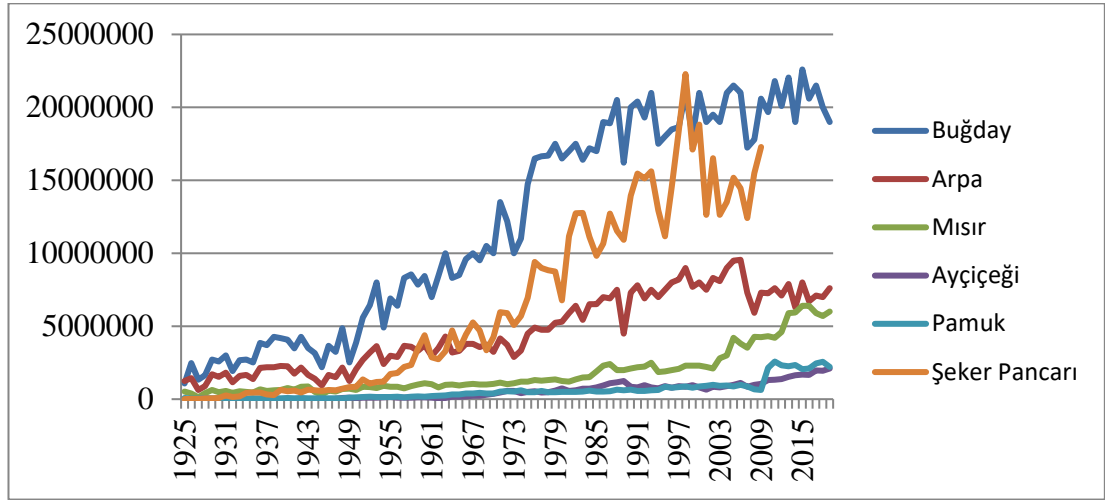
Türkiye coğrafi konum itibariyle dört mevsimin de belirgin olarak yaşandığı ılıman kuşakta yer almaktadır. Üç tarafının da denizlerle çevrili olması, çok verimli ovalara sahip olması Türkiye'yi tarım ürünleri açısından zenginleştiren unsurlardır. Üretilen ürünler bitkisel ürünler, hayvansal ürünler ve su ürünleri olarak gruplandırılmıştır.

##### 2.3.1.1. Bitkisel Ürünler

Bu başlık altında seçilmiş tarım ürünlerinin Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar olan üretim miktarları gösterilecektir.

Şekil 10'da buğday, arpa ve mısır gibi tahıl ürünleri ile ayçiçeği, pamuk ve şeker pancarı gibi sanayiye ham madde olan ürünlerin üretim miktarları gösterilmektedir. Özellikle buğday ve şekerpancarı üretimindeki yükseliş dikkat çekmektedir. Cumhuriyet kurulduğu zaman, en temel ürünlerden olan üç beyazlar (şeker-un-pamuk), ülke içerisinde üretiliyordu. Bu bağlamda buğday ve şeker pancarındaki üretim artışı anlamlıdır. Fakat aynı şey pamuk üretimi için geçerli değildir. Günümüzde pamukta, yüksek oranlarda ithalat yapılmaktadır.

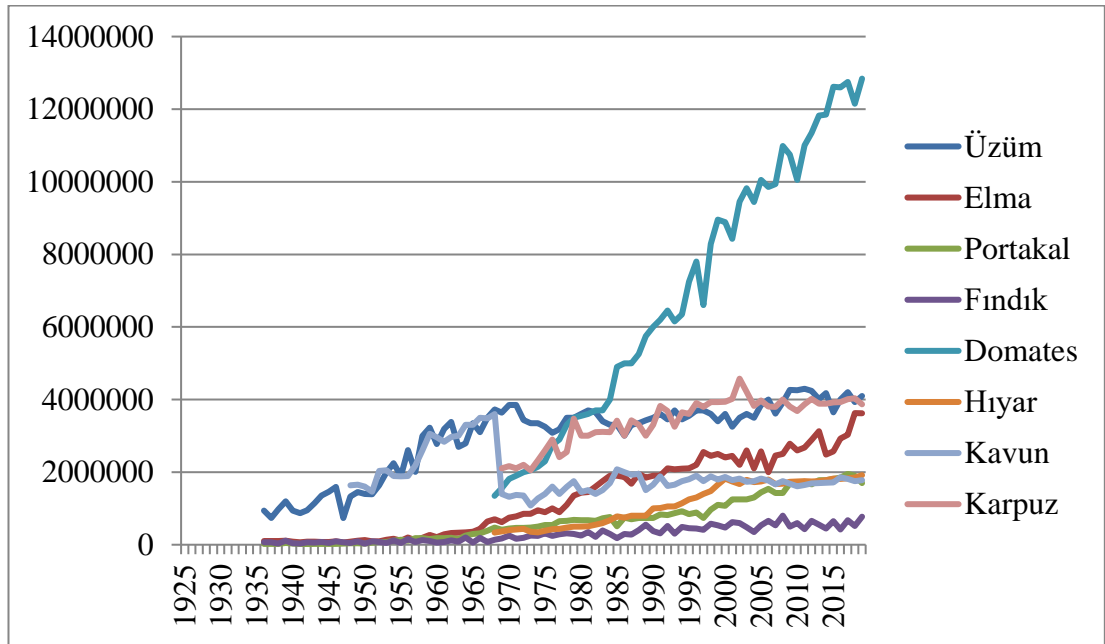
**Şekil 10: Seçilmiş Ürünlerin Üretim Miktarları (Ton)**



Kaynak: (TÜİK, 15.06.2020)

Şekil 11’de ise dikkat çekici bir şekilde gerçekleşen üretim artışı, domateste olmuştur. Bu artışın en önemli sebebi örtü altı üretim ile kış aylarında da üretimin devam etmesi ile verimin artmış olmasıdır.

**Şekil 11: Seçilmiş Ürünlerinin Üretim Miktarları (Ton)**



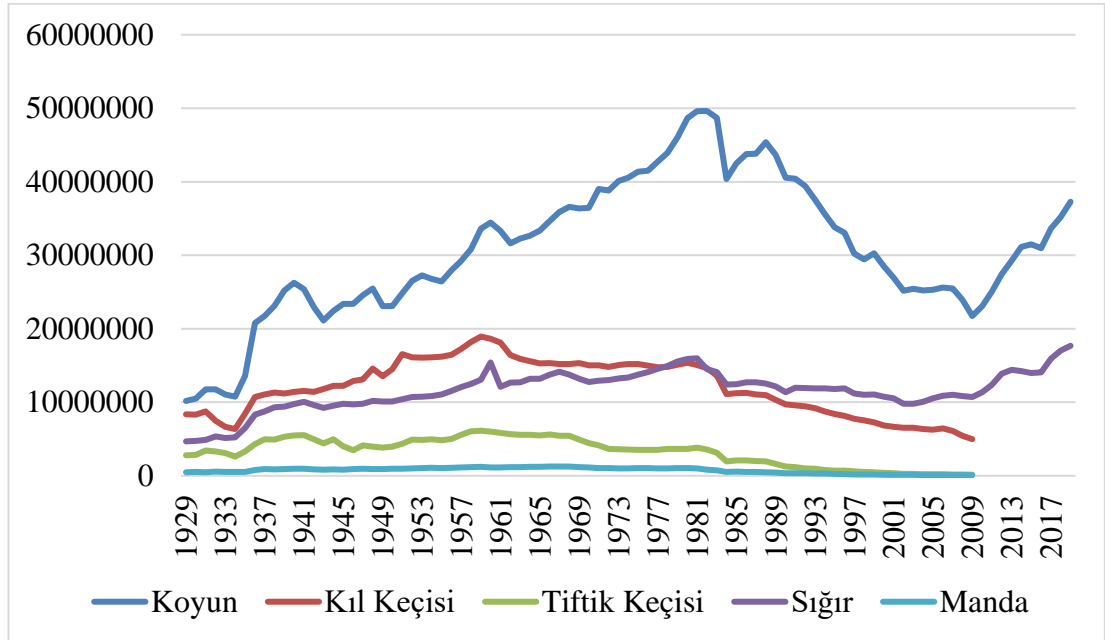
Kaynak: (TÜİK, 15.06.2020)

### 2.3.1.2. Hayvansal Ürünler

Bu başlık altında bazı canlı hayvan sayıları, et ve süt üretimi verileri yer almaktadır. Şekil 12’de görüldüğü gibi canlı hayvan üretimi sayısında özellikle 1980’lerde başlayan bir düşüş söz konusudur. 1980’de 50 milyona yaklaşan koyun sayısı, 2008’de 21,5 milyona düşmüştür. 2019 yılında ise bu sayı yükseliş eğilimine girerek 37 milyon olmuştur. Kırmızı et üretimi tüketimi karşılayamamaktadır. Bu bağlamda kırmızı et tüketimi yüksek ithalat yapılarak karşılanmaktadır. 2018 yılında kırmızı et ithalatı bir önceki yıla göre yüzde 233 artmıştır (Yıldırım, 2019).

Şekil 12, 1929-2019 arasında canlı hayvan sayılarının miktarını göstermektedir. 1982’de koyun sayısının 50 milyona yaklaştığı görülmektedir. Bu tarihten sonra 2009’a kadar bu sayı azalmakta ve daha sonra tekrar yükselişe geçmektedir. 2019 itibariyle bu sayı 37 milyondur. Diğer verilere baktığımızda manda miktarının pek değişmediği, diğer hayvan sayılarında ise yıllar itibariyle azalış ve artış yönünde dalgalanmalar yaşandığı görülmektedir.

Şekil 12: Canlı Hayvan Sayısı

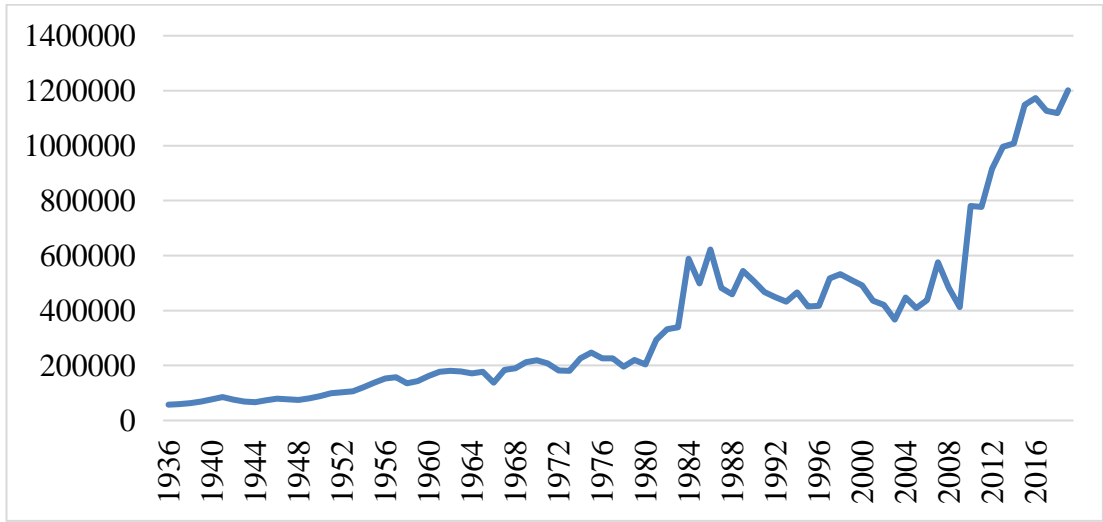


Kaynak: (TÜİK, 16.06.2020)



Şekil 13 ise 1936-2019 itibariyle et üretimini göstermektedir. 1936-1980 arası üretim artışı 146.873 ton; 1980-2008 arası dönemde üretim artışı 208.241 ton ve son olarak da 2008-2019 arasında 788.848 olmuştur. Bu artışa rağmen kırmızı et tüketimi karşılanamamakta ve yüksek oranlarda (2018’de yüzde 233) kırmızı et ithalatı yapılmaktadır.

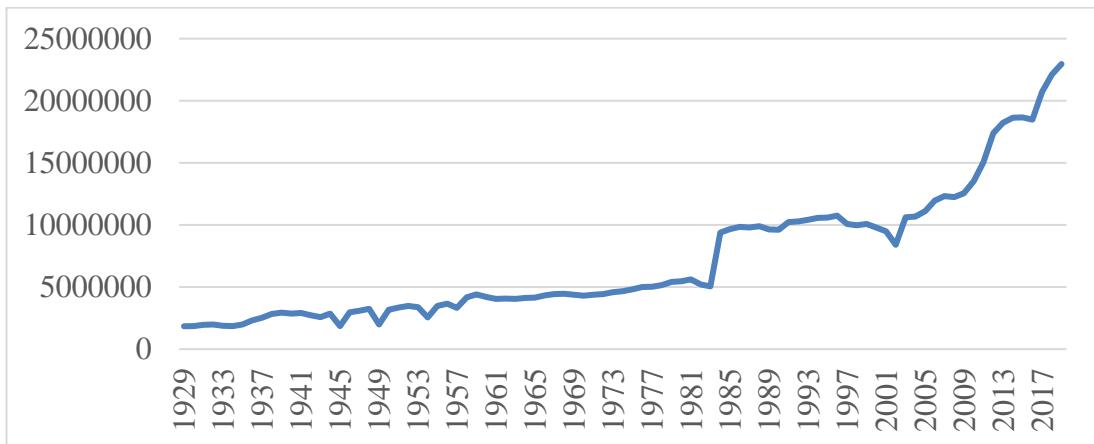
**Şekil 13: Kırmızı Et Üretimi**



Kaynak: (TÜİK, 16.06.2020)

Şekil 14’te 1929-2019 süt üretimi gösterilmektedir. Özellikle 1983 yılından itibaren süt üretimi, 2001 krizi dönemi hariç, sürekli bir artış eğiliminde olmuştur.

**Şekil 14: Süt Üretimi, (Ton)**



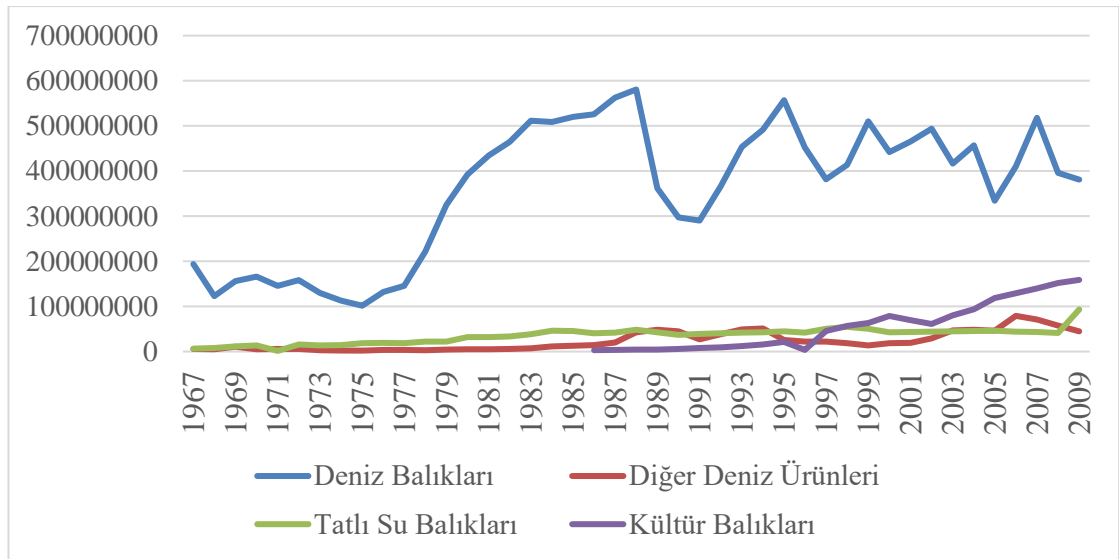
Kaynak: (TÜİK, 15.06.2020)

### 2.3.1.3. Su Ürünleri

Su ürünleri deniz balıkları ve deniz bitkileri gibi diğer ürünler, tatlı su balıkları ve kültür balıkları olarak sınıflandırılmıştır. Ülkemizin üç tarafının da denizlerle çevrili olması sonucu üretimin en çok deniz balıklarında olduğu görülmektedir.

1967-2009 su ürünleri üretimini gösteren Şekil 15’de 1975’den 1988’e kadar deniz balıkları miktarında sürekli bir artış gözlenmiştir. Bu tarihten günümüze kadar ise sürekli olarak azalış ve artış yönünde dalgalanmalar yaşanmıştır. Kültür balıkçılığında da 2002 yılından itibaren bir yükseliş eğilimine girilmiştir.

Şekil 15: Su Ürünleri Üretimi, (Kg)



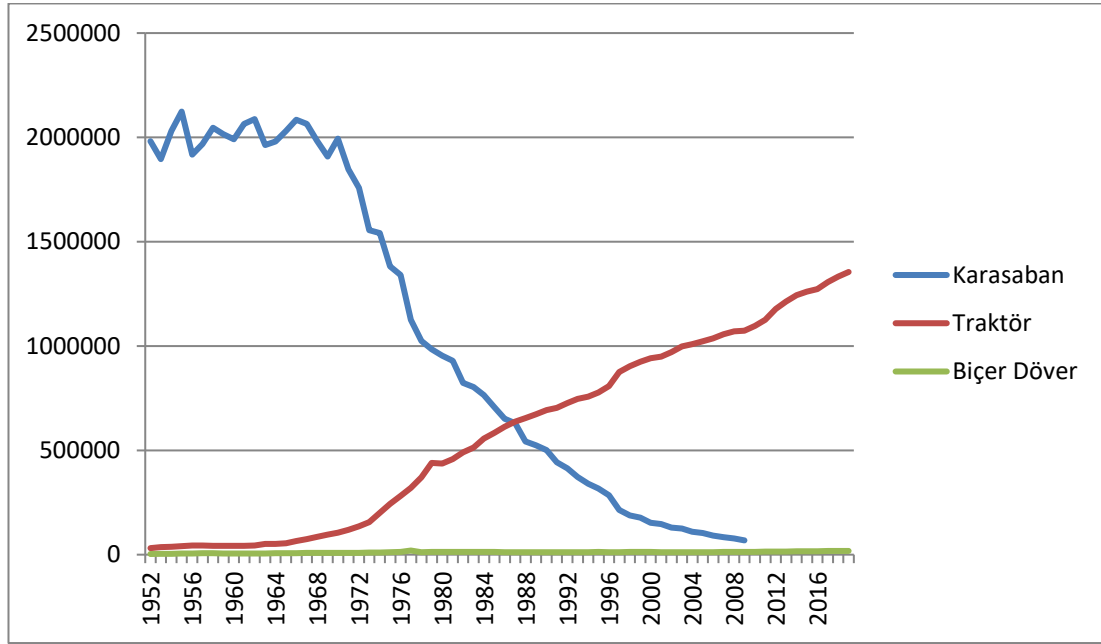
Kaynak: (TÜİK, 17.06.2020)

### 2.3.2. Tarım Girdileri

1950'lere kadar tarımda yaygın olarak kullanılan tarımsal girdiler karasaban ve çeki hayvanlarıydı. Özellikle Marshall Planı dahilinde ülkemizde traktör gibi

modern tarımsal makinelerin sayısı artmaya başlamıştır. Şekil 16, 1952'den itibaren verileri göstermektedir. Karasabanda özellikle 1970 yılından itibaren ciddi bir düşüş olurken, traktör sayısında da aynı yıl itibariyle günümüze kadar sürekli bir artış olmuştur.

**Şekil 16: Seçilmiş Tarımsal Alet ve Makinelerin Sayısı**



Kaynak: (TÜİK, 17.06.2020)

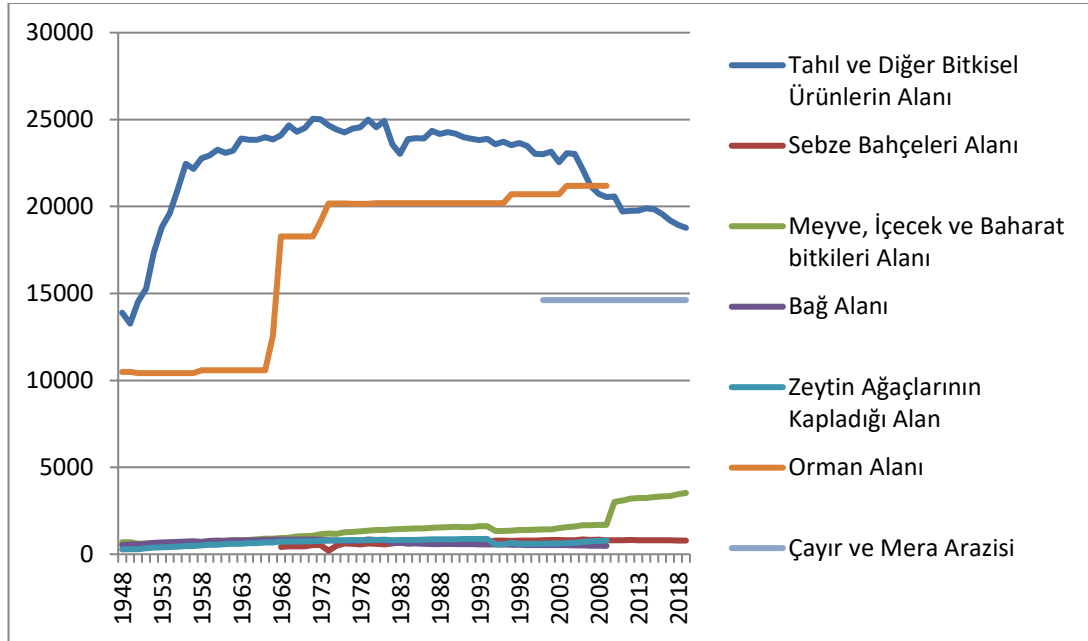
### 2.3.3. Tarım Alanları

Türkiye'nin arazi yapısı genel olarak dağlık ve arazilerin yüzde 55,9'u 1.000 metrenin üzerinde bir yükseltiye sahiptir. Türkiye'nin toplam 77,9 milyon hektar toprağı vardır. Bu toprağın 26,3 milyonunu tarım arazileri oluşturmaktadır. Şekil 17'de, 1948-2019 arasındaki tarım arazileri alanları gösterilmiştir.

Şekil 17, 1948-2019 arası tarımsal arazilerin dağılımını göstermektedir. Özellikle 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarıldıktan sonra daha çok kamuya ait araziler dağıtılmaya başlanmıştır. Ekilebilir arazilerin sınırına 1960'larda varılmıştır. Şekilden de görüldüğü gibi tahıl ve diğer bitkisel üretim alanları

1981'den itibaren ciddi bir düşme trendine girmiştir. 1981'de 25 milyona yakın olan bu pay, 2019'da 18,7 milyon hektara düşmüştür.

**Şekil 17: Tarım Alanları**



Kaynak: (TÜİK, 18.06.2020) <sup>1</sup>

7. Plan döneminde sulanan arazilerden en yüksek verimi almak için arazi toplulaştırma yoluna gidilerek, 1999'un sonlarında toplam 944 bin hektar alanda sulama faaliyeti ve tarla içi geliştirme hizmetleri gerçekleştirilmiştir, bu alanın 277 bin hektarlık kısmı toplulaştırılmış arazilerden oluşmaktadır. Arazi toplulaştırma hizmetlerinin tüm ülkeye yayılması, diğer tarımsal altyapı yatırımlarıyla uyumlu olacak şekilde uygulanması ve bunun için de kaynak tahsisi önem arz etmektedir. Fakat arazi toplulaştırmasının önünde, tarım alanlarının tarım dışı kullanımı, tarım arazilerinin miras ve satış yoluyla bölünmesi ve azalması gibi engeller bulunmaktadır. Yasal düzenlemelere de ihtiyaç duyulan bu hizmet verimli bir şekilde gerçekleştirilememiştir (DPT, 2001: 184).

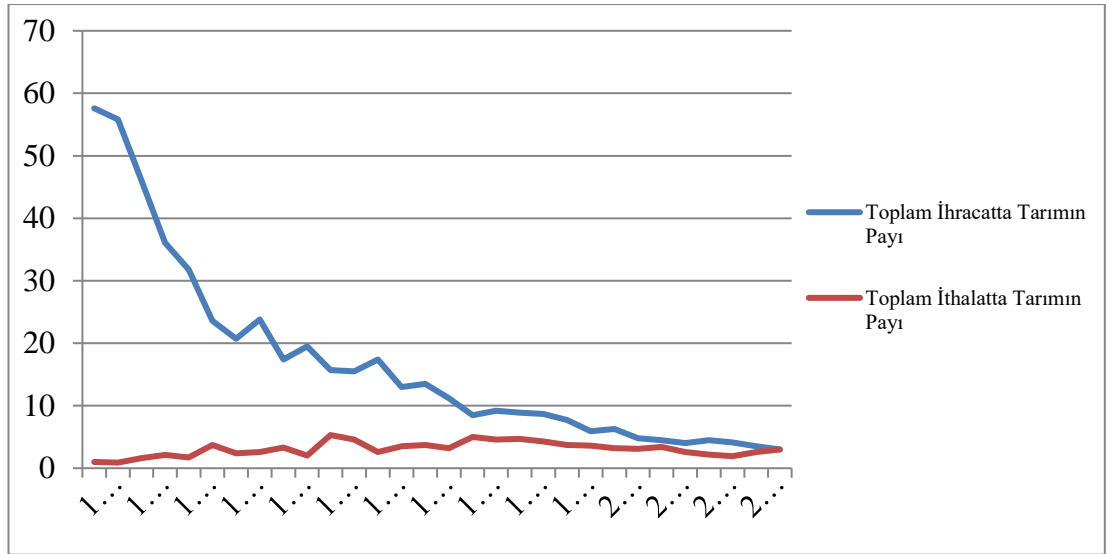
<sup>1</sup> Not: Meyve, İçecek ve Baharat Bitkileri Alanı 2009'a kadar olan veriler İstatistik Göstergeler'den alınmıştır. 2010'dan itibaren TÜİK resmi sayfasından. İki veri setinde de 2001-2009 arası veriler farklıdır.

### 2.3.4. Dış Ticaret

Neo-liberal politikalar benimsendikten ve tarım sektörüne verilen önemin azaltılmasının olumsuz bir sonucu da dış ticarete yansımıştır. Dış ticarete payı yüksek olan tarım ürünlerinin 1980'lerle birlikte azalma eğilimine girdiği aşağıdaki şekillerden izlenebilir.

Şekil 18, Türkiye'de 1980-2008 arası kapsayan 30 yıllık sürede toplam dış ticaret içinde, tarım dış ticaretinin oranı yüzde 60'lardan yüzde 6'lara düştüğünü göstermektedir. Bu düşüşün bir nedeni ihracatın görece payındaki azalma, bir başka nedeni ise tarımın ihracat içindeki payının yüzde 57 gibi yüksek bir orandan yüzde 3 seviyelerine düşerken, tarımın ithalat içindeki payının yüzde 1'den yüzde 3'e yükselmesidir. İhracattaki gerileme süreklilik gösterirken ithalattaki değişim süreklilik göstermemiştir (Aydın, 2009: 8).

**Şekil 18: Tarımsal Dış Ticaretin Oransal Payları (ISIC Rev.3)**



**Kaynak:** (Aydın, 2009: 9).

## 2.4.TARIM SEKTÖRÜNÜN SORUNLARI

### 2.4.1. Sorunlar

Türkiye’de tarımın maliyet artırıcı unsurları yani girdi maliyetlerinin çok yüksek olması, çiftçilerin eğitiminin özellikle yeni teknolojiler konusunda yetersiz olması, tarımsal üretimde verim ve kalitenin düşük olması, sulanabilen arazi miktarının azlığı ve mevcut su kaynaklarının etkin kullanılamaması, tarım arazilerinin parçalı ve dağınık olması ve bu sebeple üretimde yeni teknolojilerin kullanımının zorlaşması gibi temel sorunları mevcuttur (Tarımdan Haberler, 2020). Bunun yanında tarımsal işletmelerin pazara erişim sorunu ve örgütlenmede eksiklikler vardır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2014: 98).

Toprağın büyük bir bölümünün küçük bir kesimin elinde toplanmasına karşın geriye kalan kısımlarının büyük bir çoğunluk arasında dağılması toprak dağılımındaki adaletsizliği, buna bağlı olarak da çiftçiler arasındaki gelir dağılımı adaletsizliğini gösterir. Toplam tarım gelirlerinin yüzde 3,6’sının geliri 5000 liranın altında olan tarımla uğraşan hanelerin yüzde 28,5’i alırken, tarımla uğraşan geliri 100.000 liranın üzerinde olan hanelerin yüzde 2,4’ünün tarım gelirinden aldığı pay yüzde 22,6’dır. Bu tablo, gelir dağılımındaki adaletsizliği açık bir şekilde göstermektedir. Aynı zamanda toprak dağılımındaki bu dengesizlik, geliri düşük olan çiftçilerin hem tarımsal destekleme politikalarından hem de tarımsal modern girdilerden yeterli miktarda faydalanmalarını engellemiştir (DPT, 1979: 22-23).

Kredi sistemi, üretim ve gelir düzeyi düşük olan küçük tarım işletmelerine kaynak ayırmazken büyük ve yeterli tarımsal işletmelere kaynak sağlamaktadır. Bu duruma 1976 yılı için örnek, toplam tarım işletmelerinin büyük bir oranı yani yüzde 88,5’i toplam tüketilen gübrenin yüzde 54,2 sini alırken, azınlık sayılabilecek yüzde 11,5 oranında işletmeler ise geriye kalan gübreleri yani yüzde 45,8 kadarını, almaları gösterilebilir. Bu dönemde ortaya çıkan sorunlardan biri traktör sahibi olup da toprağı olmayan kişiler ile traktörü olmayan küçük tarım işletmelerinin varlığı ve bu durumun “traktör işletmesi ortaklığı” olgusunu ortaya çıkardığıdır. Küçük tarım işletmeleri ancak yüksek kira bedelleriyle traktör gücünden yararlanabilmekteydiler (DPT, 1979: 121-122).

Tarımın kapitalistleşmesi, küreselleşmesi ve tarımda neo-liberal politikaların uygulanması sonucunda gerçekleşen ve tüm insanlığı çok olumsuz etkileyen bazı etkenler şunlardır: “1) *Tarımda yoğun kimyasal kullanımı sonrasında tarımın kimyasallaşması ve tarım arazilerinin verimsizleşmesi.* 2) *Yeraltı ve yerüstü su kaynaklarının aşırı kullanımı sonrası su kıtlığının ortaya çıkması.* 3) *Toprakta tuzlanmanın artması ve çölleşme.* 4) *Endüstriyel tarım dolayısıyla yapılan mono-kültür tarım sonrası biyo-çeşitliliğin kaybolması.* 5) *Genetiği değiştirilmiş organizmalar ve biyo-teknoloji alanının tarımdaki uygulamaları insan sağlığına ve ekosisteme olan öngörülemez sonuçları.* 6) *Tarımda zararlı haşereler ve hastalıklar için kullanılan kimyasal ve antibiyotik sonucu deli dana, kuş gribi gibi salgın hastalıkların çıkması ve tüm insanlığı tehdit etmesi.* 7) *Küresel ısınma ve iklim değişiklikleri*” (Büke, 2019: 6-7).

Türkiye’de 1930’ların sonunda kişi başına tahıl tüketimi 150 ile 180 kilogram arasındayken 1962’de 248 kilograma yükselmiş; kişi başına et tüketimi ise 22 kilogramdan 12 kilograma düşmüştür. Türkiye 1953 yılına kadar buğday stoku yapabilen ve tahıl ürünleri ihracatını gerçekleştirebilirken, ABD’nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında kendi çiftçisini korumak ve uluslararası ticareti kendi lehine çevirmek için başlattığı “PL 480” programıyla, az gelişmiş ülkeleri kendi pazarı haline getirmiş ve kendi ülkesindeki ürün fazlalarını bu ülkelere satarak birçok az gelişmiş ülke gibi Türkiye de artık bu ürünleri ihraç eder hale gelmiştir. Türkiye bu programa kabul edildikten sonra ABD için önemli bir pazar olmuştur. Aynı dönemde buğday ekim alanları azaltılarak bunun yerine pamuk, tütün, şeker pancarı gibi endüstriyel bitkiler ekilmeye başlamıştır. Bu dönemde ithal ürünler arasına kırmızı et, tavuk eti, süt tozu gibi hayvansal ürünler eklenmiş, Türkiye’deki bu üreticiler ise bu ithal edilen ürünlerle rekabet edemeyecek seviyeye gelerek üretimden çekilmek zorunda kalmışlardır.

En önemli sorunlardan biri de tarım alanlarının giderek azalmasıdır. Bu durumun sebepleri arasında tarım arazilerinin tarım dışı kullanımının yanında, erozyon da vardır. Tarım arazilerinin miras ve satış yoluyla parçalanması küçük işletmelerin sayılarının artmasına neden olmuştur. Tarımsal istatistiki verilerin eksikliği, tarımsal eğitim ve yayım hizmetlerinin yetersizliği de başlıca sorunlar arasında yer almaktadır. Bazı ürünlerin, destekleme politikaları sonucunda ekim alanlarının artması üretim fazlası oluşturmuştur. Aynı zamanda üretimin

yönlendirilmesi, pazarlanması, fiyat oluşumu, üreticilere hizmet götürülmesine yönelik üretici düzeyindeki örgütlenme de eksik kalmıştır (DPT, 1996: 11).

IMF-DB politikalarının benimsenmesi sonrasında devletin tarıma verdiği destek 1999 yılında 4,2 milyar dolar seviyelerinde iken 2002 yılında bu destek 1,2 milyar dolar seviyesine düşmüştür (Günaydın, 2006: 169).

#### **2.4.2. Çok Uluslu Şirketlerin Sektördeki Rolü**

1980 ile başlayan küreselleşme süreci 1990'larda çok-uluslu şirketleri dünya tarımı üzerinde hâkim duruma getirmiş, uluslararası ticaret az gelişmiş ülkeler için negatife dönmeye başlamıştır. Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü, IMF ve Avrupa Birliği gibi uluslararası kuruluşların dünya tarımı üzerinde düzenleyici mekanizma olarak görev almaları önemlidir. Bu süreçte tarım sektörü birçok az gelişmiş ülkede olduğu gibi Türkiye'de de çokuluslu şirketler ve onların yerel ortakları tarafından himaye altına alınmıştır. Bu sürece, IMF istikrar programları önererek, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü az gelişmiş ülkelerin tarımını dünya kapitalizmine dahil ederek destek vermişlerdir. Bu dâhil olma hali az gelişmiş ülkelerin doğal kaynaklarına zarar vermiş, çevre tahribatı yaratmış ve biyo-çeşitliliği azaltmıştır (Aydın, Aydın ve Biber, 2010: 5).

Türkiye'de de tüm dünyada olduğu gibi, tarım ve gıda sektörünün kapitalizmle bütünleştirilme çabaları, 19. yüzyılda başlamış ve yoğunluk kazanmıştır. Dünyada 20. yüzyılın ortalarında değişmeye başlayan ekonomik ortam iktisadi sistemlerde de bir değişim yaratmış, özellikle 1980'den sonra iktisadi rejimin değişmesi emperyalizmin uluslararası kuruluşlar aracılığıyla yeni bir boyut kazanması, mekanizmada bir değişiklik yaratmamış, var olan tarım ve gıda ilişkilerinde emperyalist ve sömürgeci özelliklerin ağırlığını artırmıştır. Yabancı sermaye ve Türkiye'deki yerli ortakları tarım üzerindeki hâkimiyetlerini artırmıştır (Ecevit, Karkıner ve Büke, 2009: 55).

Gıda rejimi kavramı tarım sektöründe, ilki 1870-1914 döneminin, ikincisi 1947-1973 döneminin var olan küresel sömürü mekanizmasını anlatmak için kullanılmıştır. Üçüncü dönem ise 1970'lerden günümüze kadar olan süreç, ikinci gıda rejiminin devamı niteliğindedir. Birinci gıda rejiminde, sömürgecilik



koşullarında var olan büyük ölçekli tarımın amacı sanayileşmiş ve büyük ülkelerin tüketimi için ihracat iken; ikinci gıda rejiminde büyük ölçekli tarımın amacı İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yıkıma uğrayan sömürgeci devletlerin, ulusal ekonomilerinin toparlaması için yeniden düzenlemektir. Günümüze kadar olan dönemde ise büyük ölçekli tarım, uluslararası ilişkilerde önemli bir ticari meta olarak görülmekte ve rekabet etme aracı olmuştur (Aydın, Aydın ve Biber, 2010: 6). Bu bağlamda IMF'nin yapısal uyum programları altında uygulattığı politikalar, çokuluslu şirketlerin rekabet gücünü dolayısıyla tekeli güçlendirirken, ulusal tarım politikaları açısından tehdit oluşturmaktadır. IMF'nin bu politikaları, yerli üretimde devlet müdahalesinin, tarımda verilen sübvansiyonların ve bazı tarım ürünleri endüstrilerinde uygulanan korumacılığın kaldırılması gibi politikalar (Talas, 2009: 116-117).

Teknolojik gelişmelerin devamlılığı ile gelişmiş ülkelere finansal bağımlılıkları olan azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bu sefer teknolojik anlamda da bağımlı olmaya başlamalarıyla yeni bir sorunu ortaya çıkarmaktadır. Bu durum tarım sektöründe genetiği değiştirilmiş ürünler üzerinde hızlı bir teknolojik gelişimin yaşanmasıyla kendini gösterir. 2005 yılında genetiği değiştirilmiş ürünlerin üretim alanı 91 milyon hektardır. Bu durumdan fayda sağlamak isteyen Çokuluslu Şirketler (ÇUŞ) tohum pazarına el atarak genetik mühendisliğine yatırımlar yapmakta ve tohum sektöründe hâkimiyeti ele almaktadırlar. Bu gelişmeler sonucunda genetiği değiştirilmiş tohumların satışından yüksek kazançlar elde edileceği düşünülmektedir. Genetiği değiştirilmiş ürünlerin artışı gerçekleştiren gelişmiş ülkeler hem kendi iç üretimlerini hem dış ticaretlerini önemli ölçüde artırmışlardır (Aktaş, 2006: 6).

Burada değinilmesi gereken önemli başka bir konu da tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi veya tasfiye yoluyla etkinliğini yitirmesidir. 1980 sonrasında ekonomik liberalleşmenin gelmesiyle Türkiye'nin kapitalizme eklenmesini sağlayacak yollardan biri olarak Kamu İktisadi Teşebbüslerinin özelleştirilmesi yoluna gidilerek devletin ekonomideki rolü azaltılmış ve devletin çekildiği alanlara hem uluslararası büyük sermayeler hem de yerel sermayeler girmiştir. Bu bağlamda Dünya Bankası aracılığıyla Özelleştirme Ana Planı hazırlandı. Bu plan çerçevesinde özelleştirilecek kuruluşlar önceliklendirildi. Tarımla ilgili birinci gruba giren KİT'ler Yem Sanayii (YEMSAN) ve Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM)'dir. İkinci gruba giren KİT'ler, Süt Endüstrisi Kurumu (SEK), Et ve Balık Kurumu

(EBK), Orman Ürünleri Sanayi (ORÜS), Çay Kurumu (ÇAYKUR), Türkiye Gübre Sanayi Anonim Şirketi (TÜGSAŞ), Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi (TŞFAŞ)'tır. Üçüncü grupta ise Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) ve Türkiye Zirai Donatım Kurumu (TZDK) gibi KİT'ler yer almaktadır.

Tablo 48'de özelleştirilen KİT'ler satıldığı yıllar ve değeri itibariyle gösterilmiştir. 24.05.2018-30.11.2018 tarihleri arasında Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'ye ait toplam 25 fabrikadan 10'u özelleştirilmiştir (Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, 2020).

**Tablo 48: Türkiye'de Tarımsal Özelleştirmeler**

Şirket Adı	Satış Tarihi	Satış Bedeli (\$)
<b>SEK</b>	1993-1998	69.619.759
<b>YEM SANAYİ</b>	1993-1995	21.416.710
<b>EBK</b>	1995-2000	49.693.324
<b>KÖYTEKS</b>	1995-1998	3 731.332
<b>ORÜS</b>	1996-2000	32.301.635
<b>TZDAŞ</b>	1998-2000	15.783.896
<b>TÜGSAŞ</b>	1999	2.204.238

Kaynak: (Günaydın, 2006: 19).

### 2.4.3. Sektörün Stratejik Önemi ve Yeri

Dünya nüfusunun sürekli artış göstermesine karşın gıda artışının bu hızı yakalayamaması ve gelecek zamanlarda talebin arzı karşılayamayacağı gibi düşünceler tarım sektörünün stratejik olarak tekrar önem kazanmasını sağlamıştır. Tarım sektörü tüm ülkelerin olduğu gibi Türkiye'nin de ulusal ekonomisinin temel sektörüdür. Tarım sektörünün önemi insanlık var olduğu sürece devam edecektir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde hem altyapı giderleri hem de sanayi girişimleri için gerekli finansmanı sağlayacak olan yerel sermaye birikiminin eksikliğinin giderilmesi ve kalkınmayı sağlayacak olan unsur, ancak ülkenin büyük çoğunluğuna hâkim olan tarım sektöründe verimliliğin artırılması ile ve bu sayede ürün artışının dış pazarlara açılmasıyla gerçekleşecekti. Tarım üzerinden bir kalkınma modeli yerel sermaye birikimi sağlayacaktı ve ülkenin

kalkınması ve gelişmesi için çok önemliydi. Bu sebeple uzun yıllar boyunca bu kalkınma modeli önemini korudu (Erdoğan, 2018: 549).

Planlı döneme geçildikten sonra ise devlet tarım sektöründe, altyapının geliştirilmesi için özellikle sulamanın yaygınlaştırılmasını, çiftçilere modern girdi kullanımını özendirme için sübvansiyonlu fiyat ve kredi uygulamaları, tarım ürünlerinde fiyat desteği ile büyük katkı sağlamış ve 1978’de tarımsal üretimde 1963 seviyesinin bir buçuk katı kadar bir artış gerçekleşmiştir. Tarımsal ürünlerde fiyat destekleme politikasının amaçları hem ürün yapısını hem de toplam üretimi ekonominin iç ve dış taleplerine göre yönlendirmek, işletmelerin çıkarlarını gözeterek bir pazar oluşturmak, çiftçi gelirlerinin belli bir düzeyin altına inmesine izin vermemek ve aynı zamanda da tüketiciyi korumak ve özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeleri desteklemektir. Fakat bu uygulamalar amaçlarına ulaşamamış ve üretim birleşimi ve gelir dağılımı olumsuz etkilenmiştir (DPT, 1979: 121-122).

Günümüzde ise tarımın hem katma değeri hem tarımsal işgücü oranı hem tarımsal ihracat ve hem de tarımsal arazilerin alanı düşerken ithalat hızla artmaktadır. Bu bağlamda yüzyıllardır tarım yapılmış bu topraklarda üretimin devamlılığın sağlanması için yeni politikalar, desteklemeler, planlama ve düzenlemelerle tarım sektörü millileştirilmeli ve yabancıların (ÇUŞ) hakimiyetinden kurtarılmalıdır.

## **2.5.YENİ KAPİTALİZMİN TARIM SEKTÖRÜNE ETKİLERİ**

### **2.5.1. Sosyolojik**

Neoliberal politikalarla ortaya çıkan serbestleşme politikalarıyla devletin tarımsal destekleri azaltması sonucu maliyetleri karşılayamayacak seviyeye gelen çiftçiler, tarımdan uzaklaşmaya başladılar ve kırdan kente göç ettiler. Aynı zamanda devletin ekonomideki rolünün küçültülmesini isteyen neo-liberal politikalar devlete ait olan KİT’leri özelleştirerek bu kurumları yabancı sermayeye ve özel sektöre devretti. Bu unsurlar tarımda yüzyıllardır var olan çiftçileri yabancılaştırarak tarımı şirketleştirdi.

Tarım sektörünün sıkıntıya girmesinin en büyük nedeni dünyadaki liberalleşme eğilimlerine Türkiye’nin de dâhil olmasıdır. Bu bağlamda ortaya çıkan

problemler, toplumsal yapı için tehdit oluşturacak bir yapıya sahiptir. Dünyada tarımda kendi kendine yeten yedi ülkeden biri olan Türkiye, AB, DB, IMF ve DTÖ gibi uluslararası kuruluşların dayattığı politikalar ve en önemlisi küreselleşme sonucu bu özelliği kaybetmiştir. Yüksek oranlarda ihracat yapan Türkiye artık yüksek oranlarda ithalat yapar durumu gelmiştir. Bunun da etkisi kırsal alanda atıl kalan tarım arazileriyle birlikte işsiz kalan çiftçilerin kentlere doğru göç etmesi buna bağlı olarak da toplumsal sorunların ve çarpık kentleşmenin ortaya çıkması olmuştur (Talas, 2009: 114-115).

Kentlerde nüfusun artmasıyla verimli tarım topraklarına insanların yerleşmesi ve o topraklarda sanayileşme faaliyetleri kentlerin plansız bir şekilde büyümesine neden olmaktadır. Sanayileşme sonucu oluşan atıklar da toprak üzerinde bir kirlilik yaratmaktadır. Sanayileşme faaliyetlerinin artmasıyla İstanbul-İzmit arasında, İzmir, Bursa ve Çukurova gibi tarımsal verimliliğin yüksek olduğu bölgelerde, topraktaki kirlilik de artmaktadır. Bu kirliliğe tarım ilaçları, yanlış gübreleme ve bazı tarım teknikleri de neden olmaktadır (DPT, 1979: 85).

### **2.5.2. Siyasal**

Küreselleşme sürecinin dünya ticaretinin çok yönlü olarak serbestleştirilmesi konusunda ilerleme kaydettiği Uruguay Turu 1993 yılında tamamlandı ve bunun sonunda varılan anlaşmaya göre uygulamayı yönetmek için Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) kuruldu ve dünyada büyüme, ticaret hacmi, liberalleşme ve şeffaflığın artırılması sağlandı. Serbest ticarete konu olan mevcut imalat sanayi ürünlerine ilave olarak tarım, hizmetler ve fikri mülkiyet hakları da eklendi. Ayrıca, tarım ürünleri için uygulanan destek ve sübvansiyonlar azaltılıp sanayide tarife indirimlerine gidildi. (DPT, 1996: 1).

Dünya Ticaret Örgütü'nün 2001'in Kasım ayında, Katar'ın başkenti Doha'da gerçekleştirdiği toplantıda ise üçüncü dünya ülkelerinde köylülerin aleyhine; hem zengin ve büyük ölçekli aile işletmelerine hem de tarımsal sanayi şirketlerinin lehine olacak kararlar alınmış ve tarımsal üretim modern kapitalist tarım şemsiyesi altına girmiştir (Amin, 2009: 89).

Bu gelişmeler, Türkiye'deki siyasi iktidarların DTÖ, IMF, DB gibi uluslararası kuruluşlar ve ikili ticaret anlaşmaları, AB'ye bağlı Gümrük Birliği düzenlemeleri aracılığıyla, sermayenin özellikle son çeyrek yüzyılda dünya çapında gerçekleştirdiği saldırılara (yayılmacı politikalar) ülkemizde de gerçekleştirmelerine izin vermelerine yol açmıştır. Bu durumun en çok zarar verdiği tarım sektörü ve dünya köylülüğü olmuştur (Büke, 2019: 9).

1980'lere kadar tarımda önemli bir yeri olan devletin gerek kurumsal araçlarıyla gerek uyguladığı politikalarla tarım sektörünün gelişimine katkı sunuyor ve hem tarım ürünleri fiyatlarında hem tarım kesiminin gelirlerinde istikrarı sağlıyordu. 1980'lerle birlikte ülkemizin küreselleşme sürecine entegre olmasıyla devlet tarım sektöründen tasfiye edilmiş, tarım piyasa mekanizmasına açık ve korumasız hale getirilmiştir. Dönemler itibariyle, özellikle 1980'den sonra tarımsal üretimde, ihracatta düşüşler meydana gelmiştir. Tarımda kendine yetebilen bir ülke konumundayken yüksek düzeyde ithalat yapar seviyeye gelmiştir.

### **2.5.3. Ekonomik**

Türkiye'de 2000'lerden itibaren uygulanmaya başlanan tarım reformunun temel unsurları; doğrudan gelir desteği, fiyat ve girdi desteklerinin tedricen kaldırılması ve son olarak tarımdaki devlet işletmelerinin özelleştirilmesi ve devlet müdahalesinin en aza indirilmesidir. Bu politika değişiklikleri sonucunda 2003'te doğrudan gelir desteği ödemelerinin toplam tarımsal destekler içindeki payı yüzde 74 civarında iken, bu değer GSMH içindeki oranı yüzde 1'ler seviyesine düşmüştür (Abay vd., 2005: 1).

Yerel, ulusal ve uluslararası kapitalist meta ilişkilerini koruyan, destekleyen ve düzenleyen unsurlar liberalleşme politikalarıyla ortadan kaldırıldı böylece var olan sınıfsal eşitsizliklerin derecesi daha da arttı. Bu durumun tarımdaki yansıması ise "tarımda varlığını devam ettiren geri ilişkilerin", tarımsal faaliyetlerde eşitsiz bir şekilde sürmesine neden oldu (Ecevit, Karkıner ve Büke, 2009: 53).

Gıda sanayi alanına ve tarımsal üretime küresel sermayenin girişi önemli değişimler yaratmıştır. Gıda üretiminde teknolojik gelişmelerin etkisiyle üretim girdileri artırılarak ve gıda malları çeşitlendirilerek gıda pazarında bir genişleme

sağlanmıştır. Melez tohumların kullanılmaya başlanmasıyla geleneksel tohumlar ortadan kalkmış ve tohum alanında bir tekel oluşturulmuştur. Bu melez tohumların kullanılmasıyla üretim sürecinde ciddi boyutlarda bir farklılaşma yaşanmış; ürünlerin olgunlaşma süresi değişmiş, bu tohumlara has ilaç ve gübre kullanılması da ürünlerde hazırlık ve bakım aşamalarında uygulanması gereken yöntemleri de zorunluluk haline getirmiştir. Bu gelişmeler üretim ilişkilerini ve beraberinde üretim sürecini nicel ve nitel olarak farklılaştırmış; üretim süreci sermayenin kontrol alanına girmiştir (Ecevit, Karkıner ve Buke, 2009: 57-58).

Kendi geçimleri için üretim yapan köylüler küreselleşme ile ihracat için üretim yapmaya başlar. Böylece köylüler-üreticiler-çiftçiler pazara bağımlı hale getirilerek, dışa bağımlı olan az gelişmiş ülkeler gelişmiş ülkelerin direktifleri dışına çıkamaz hale gelir. Gelişmiş ülkeler kendi üreticilerini/ kendi tarımlarını büyük sübvansiyonlarla ve ithalat kontrolleri ile korurken az gelişmiş ülkelerdeki korunmayan köylüler bu eşitsiz durumla rekabet etmek zorunda kalır (Wood, 2006: 33).

Bütün bu gelişmelerin tarıma yansıması, ekonomide tarımın payının düşmesine neden olmuş; 1980’de nüfusunun yarısı kırsal nüfus olan Türkiye’de 2019’da toplam nüfusun içinde kırsal nüfusun oranı yüzde 24,4’e düşmüş ve kırsal nüfus büyüme hızı eksi seviyelerde olmuştur. Kırsal nüfus tarımdan koparak kente göç etmiş fakat üretim alanları yetersizliğinden dolayı bu nüfus işsiz kalarak, ücretlerin düşmesine neden olmuşlardır.

#### **2.5.4. Mekânsal**

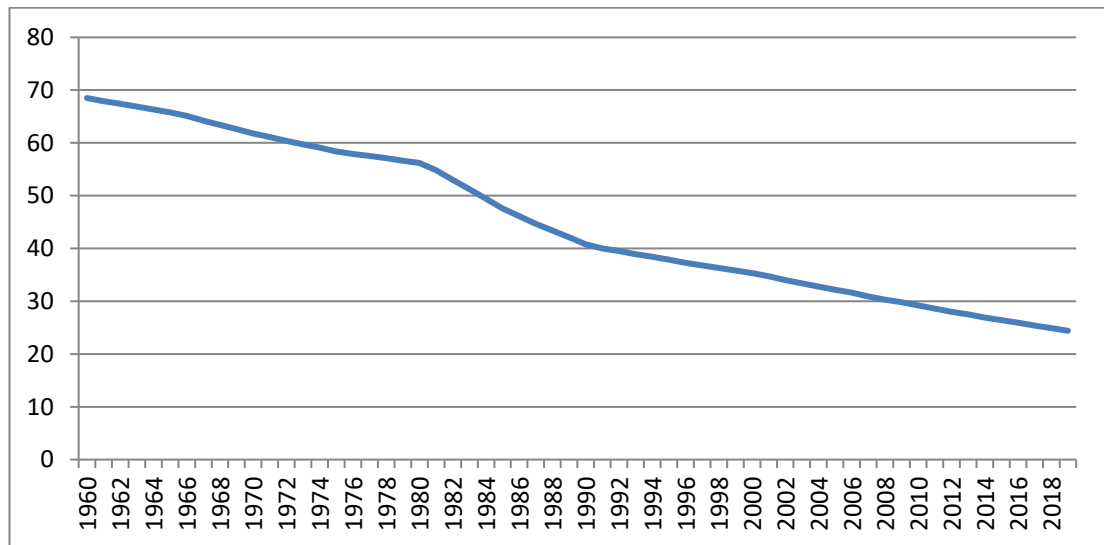
Osmanlı döneminden miras kalan kırsal bölge yapısı, küçük ve orta ölçekli aile işletmelerinin hakimiyeti şeklindeydi. Diğer bir miras ise topraklarının büyük bir kısmının devlet mülkiyetinde olmasıydı. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra yaşanan hızlı kentleşme ile kırdan kente göç edenlerin çoğu devlete ait topraklarda gecekondular inşa ederek ve bir süre sonra da o konutların mülkiyetini elde ederek kentlerdeki konut sorununa düşük maliyetli bir çözüm getirdiler (Pamuk 2009: 72).

Yeni kapitalizmin mekânsal etkilerine baktığımızda kent-kır yapısında ciddi bir değişimin yaşandığını görmekteyiz. Nüfusun yüzde 60’ı 1970’lere kadar kırsal

alanda yaşamaktayken 1990’larda bu oran yüzde 40’lara düştü ve 2000’lerde hızlı bir düşüş gerçekleşti. 2019 yılı itibariyle kırsal nüfusun oranı yüzde 24,4’tür. Fakat 6360 sayılı ve 06.12.2012 tarihinde Resmî Gazete’de yayımlanmış olan On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun çıkarılmıştır (Büyükşehir Belediyesi Kanunu, 2004). Bu kanuna göre büyükşehirle dönüştürülen illerle birlikte 30 büyükşehirin sınırları içerisinde olan toplam 16.545 köyün tüzel kişiliği sona ererek mahalleye dönüştürülmüştür. Böylece kırsal alanın büyük bir kısmı kentsel alanın sınırları içerisine alınarak yok edilmiştir. Kanundan önceki köy sayısı 34.395, belde ve köy nüfusu 23.707.743 ve bunun toplam nüfus içindeki oranı yüzde 35,1’dir. Kanundan sonra ise kapatılan belde ve köylerdeki toplam nüfus 10.243.502’dir (Dik, 2014: 77, 85, 93). Yasa ile kentsel nüfus yüzde 77,3’ten yüzde 91,3’e yükselirken, köy nüfusu ise yüzde 22,7’den, 8,7’ye inmiştir. Böylece yeniden yapılandırılan kırsal hayatın, tarımsal üretimin ve hayvancılığın devam ettirilebilmesi risk altındadır (Büke, 2019: 13).

Şekil 19, kırsal nüfusun toplam nüfus içindeki payını göstermektedir. Büyükşehir Yasası ile yok edilen köylerin nüfusu kentsel nüfus içinde sayılmıştır. Bu yeni bilgiler grafiğe eklendiğinde 2019 itibariyle kırsal nüfusun payı %8,7 olmaktadır.

**Şekil 19: Kırsal Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Payı, 1960-2019**



Kaynak: (Dünya Bankası, 19.07.2020)

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### TARIM SEKTÖRÜNDE DÖNÜŞÜMÜN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

Türkiye’de 1980’de başlayan küresel ekonomiye entegre olma süreciyle, ekonomide bir yapısal değişim yaşanmıştır. Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren devlet ekonomide gerek bir ekonomik aktör olarak gerekse de tarım sektöründe düzenleyici, korumacı ve denetleyici rolleriyle hem tarım üreticilerinin hem de tüketicilerin fayda sağlayacağı şekilde hareket etmiştir. Ancak devletin bu rolü neo-liberal politikaların benimsenmesiyle sona ermiştir. Tarımın ekonomiye bir yük olduğu söylemiyle, tarımın piyasa koşullarına bırakılması sonrası üreticilerin çoğunun zarar etmesi ve maliyetlerin altından kalkamayarak çiftçiliği bırakıp kente göç etme süreci de başlamıştır.

#### 3.1. TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN TARIM SEKTÖRÜNE ETKİLERİ

Tarım sektörü, günümüzde Sanayi 4.0 etkisiyle üretimde yaşanan dijitalleşmeden etkilenen sektörlerdendir. Günlük yaşamımızın hemen her anına giren teknoloji, son yıllarda tarımda da kullanılmaya başlanmıştır. Bu teknolojiler tarımın her alanında ve üretimin her sürecinde kullanılmaktadır. Tarımda dijitalleşmenin en büyük etkisi birim alandan elde edilen verimin artıyor olmasıdır.

Tarımda dijitalleşmenin artmasıyla tarım işçiliği robotlar ve otomasyon sistemleriyle üretim sürecinin her aşaması kontrol altına alınarak analizleri yapılmaya başlandı. Bir sorunla karşılaşıldığında sistem otomatik olarak bunun uyarısını verir ve müdahale eder, eğer müdahale edemeyecekse bu sorunun çiftçilere bilgilendirmesi yapılarak üretimde yaşanacak kayıpların engellenmesini sağlar. Böylece üretimde verimlilik artışları yaşanır.

Tarımda kullanılan teknolojiler üretim makinelerine ve toprağa yerleştirilen sensörler, nesnelerin interneti (IoT), robotlar ve insansız hava araçları (İHA, drone) gibidir.



### 3.1.1. Akıllı Tarım Sistemleri

Ülkeler için tarım sektörü hayati bir öneme sahiptir, bunun için de tarım sektörünün gelişen teknolojiye uyumunun sağlanması için çalışmalar yapılmaktadır. Sanayi 4.0'ın etkisiyle tarım sektöründe kullanılan her türlü tarım makinelerine sensörler takılmakta ve Nesnelerin İnterneti (Internet of Things- IoT) aracılığıyla tarım makinelerinin üretim süresince birbiriyle iletişim halinde olmaları sağlanmaktadır. Tarım makinelerinin ve tarım alanlarının sensörlerle donatılmasının çiftçilere sağladığı yararlar hangi alanlara ne türde ve hangi miktarda gübre konulması gerektiği, üretilecek bitkilerin ihtiyacı olan su miktarını ve mineralleri, toprağın durumunu, hava koşullarını ve tahmini hasat zamanını göstererek verimin büyük oranda artmasını sağlamaktadır. Bu sayede hem maliyet hem de çiftçiler üzerindeki iş yükü azalmaktadır (Endüstri 4.0, 2020).

Bilginin üretilmesi veya edinilmesi, işlenmesi, saklanması, aktarılması ve kullanılması hep birlikte bilgi teknolojilerini oluşturur. Bilginin işlenmesi ve kullanılması süreçleri ile ilgili pek çok araç ve gereç zaten geliştirilmiş ve piyasadan elde edilebilir durumdadır. Bu araç ve gereçlerden bazıları sensörler, bilgisayarlar, uydular, mikro işlemciler ve yazılımlardır. Bu teknolojilerin tarım sektörüyle birleştirilmesiyle tarım sektöründe akıllı tarım, dijital tarım, hassas tarım, sürücüsüz araçlar ve çiftlik yönetimi yazılımları gibi teknik terimler gündelik hayatta duyulmaya başlandı. Bu terimlerden en sık kullanılanı akıllı tarımdır ve bu bilgisayar, elektronik kontrol ve veri tabanı ile hesap bilgisinin bir araya geldiği gelişmiş bir sistemi ifade eder. Bu sistemin içerisinde küresel konum belirleme sistemi, coğrafi bilgi sistemleri, uzaktan algılama ve değişken oranlı girdi kullanımı gibi uygulamalar vardır. Akıllı tarım uygulamasının sağladığı yararlar tarımsal verimliliği artırmak için toprak ve ürün yönetiminin yapılması, kaynakların daha ekonomik kullanımı ile çevreye verilen zararın en aza indirilmesidir. Bu bağlamda, tarımda geleneksel üretimden vazgeçilip, araziye homojen olmayan değişken bir yaklaşımla ele alan bir uygulama tarzının uygulanması amaçlanmaktadır. Aynı zamanda kaynak israfının önüne geçilmesi, ürünün brüt getirisinin artırılması, üretimden kaynaklanan çevresel kirliliğin minimum seviyeye indirilmesi de amaçlanmaktadır. Bu amaçlar tarımsal üretimde uygulanan girdilerin ihtiyaç duyulan yeri, zamanı ve miktar kullanımını içermektedir. Bu anlamda modern tarım, bir tarım

işletmesinde ürün ekiminin yapılacağı alanda konumsal ve zamansal yönden farklılık gösteren gereksinimlere, bu konum ve zaman unsurları göz önünde bulundurularak müdahale edilmesini esas alan bir üretim teknolojisidir. Bu teknoloji üretimin her aşamasında kullanılabilir (Akıllı Tarım Platformu, 2019: 5-6).

Tarımda kullanılan teknolojilerden bir diğeri de savunma, güvenlik, yangın söndürme, taşımacılık havadan çekim yapma, doğal yaşamı gözetleme, deprem sonrası hasar ve radyasyon tespiti gibi pek çok alanda kullanılan insansız hava araçlarıdır (İHA). İHA'ların tarımsal alanlarda kullanılması, akıllı tarımda kullanılacak verilerin altyapısını oluşturacak olan uzaktan algılama bitki izleme tekniklerine bağlı bitkilerde hastalık ve zararlı tespiti, olgunlaşma evresini belirleme, su stresinin tespiti, yabancı otların tespit edilmesi, su kaynaklarının kontrol edilmesi ve işçilerin gözetlenmesi gibi çok yönlü veri aktarımını sağlamaktadır. Hassas tarım teknolojilerinin tarımda uygulanması sonucu ve İHA'ların yardımıyla yüzlerce büyüklükteki tarım alanlarından, havadan tek bir uçuşla yüksek çözünürlükte görüntüler alınmaktadır. Bunun en büyük etkisi bu işlemi, insan gücüne gerek kalmadan ve daha kısa sürede gerçekleştirilmesidir. İHA'lar, uyduların bile görüntü alamadığı bulutlu havalarda görüntü alabilmektedir. Bu olumlu gelişmeler sonucu İHA'ların tarımda kullanımı hızlıca artmıştır (Türkseven vd., 2016: 269-270).

### **3.1.2. Dijital Dönüşümün Etkileri**

Tarımda dijitalleşmenin etkileri ürün veriminde artış, maliyetlerde azalış, ürün kaybının en aza indirilmesi ve su, yakıt ve gübrenin minimum seviyede kullanılması olarak gözlenmektedir. Bu olumlu gelişmelerin tüketiciye yansması da daha ucuza daha kaliteli ürün şeklinde olmaktadır. Tarımda dijitalleşmeyi uygulayan Tayvan, Hollanda ve İsrail yüzölçümü olarak küçük olmalarına rağmen küresel rekabetçilik ekseninde, özellikle inovasyon ve eğitim alanında üst sıralara yerleşerek tarım sektöründe başarıyı yakalayarak tarımsal ürün ve teknolojide dünyada önemli birer ihracatçı olmuşlardır. Bu başarı örnekleriyle görülmektedir ki tarım sektörü özellikle dünyada nüfusun artması, yaşanan iklim değişiklikleri ile daha da önem kazanan bir sektör olmuştur ve bu bağlamda tarım sektöründe teknolojik gelişmeler

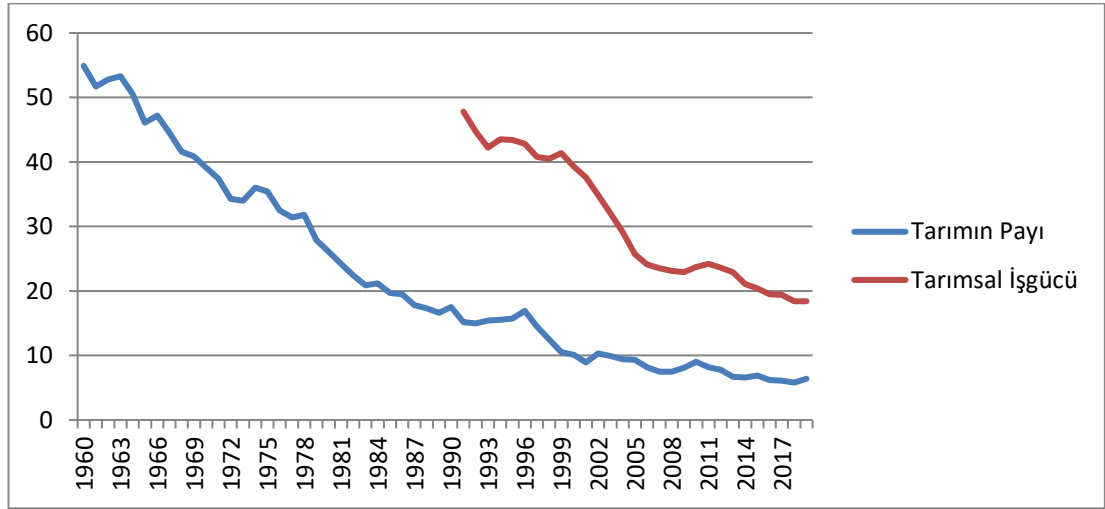
kullanılarak ve çok kapsamlı politikalarla desteklenerek geliştirilmelidir (Kılavuz ve Erdem, 2019: 154).

Bir olumsuz gelişmeden bahsedilecek olursa, 1990'lara kadar ülke işgücünün yarısını istihdam eden tarım sektörü, bu gelişmeler ışığında var olan işgücünü de istihdam edemez hale gelmektedir. Çünkü belki de 100 işçinin yapacağı bir işi makine tek başına yapabilmekte ve bu durum da maliyetleri oldukça düşürmektedir. Diğer yandan tarım işlerinin işsiz kalması söz konusudur. Ülkenin farklı sektörlerinde istihdam yaratılabilirse bu durum olumsuz etki yaratmadan atlatılabilir. Eğer istihdam yaratılamıyorsa bu durumun ekonomiye etkisi olumsuz olur. İşsizlik oranları artar ve tarım işçilerinin de eklenerek oluşturduğu yedek işsizler ordusu ücretleri aşağıya çeker. Ekonomik problemler toplumsal problemleri de beraberinde doğurur.

### **3.2. TARIM SEKTÖRÜ VE MAKROEKONOMİ İLİŞKİSİ**

Türkiye'de tarım sektörü büyük bir potansiyele sahiptir. Bu yüzden tarım, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri ülkenin ekonomik olarak toparlanmasına ve kalkınmasına kaynak sağlayan sektör olmuştur. Bunun yanında, toplumun zorunlu gıda ihtiyaçlarını karşılayan, işgücü yaratan, sanayi sektörüne ham madde sağlayan, dış ticarete konu olan mallar üreterek döviz kazancı sağlayan ve GSMH içinde yer alan en önemli sektörlerden biridir. Aşağıda tarımın makroekonomik göstergelerle yıllar içinde ekonomiye katkısını gösteren şekiller yer almaktadır. Bu göstergelerden en önemlilerinden olduğu düşünülen milli hasıla içerisindeki oranı, toplam işgücü içerisindeki tarımsal işgücünün durumu ve dış ticarete konu olan tarım ihracat ve ithalat oranları ele alınmıştır.

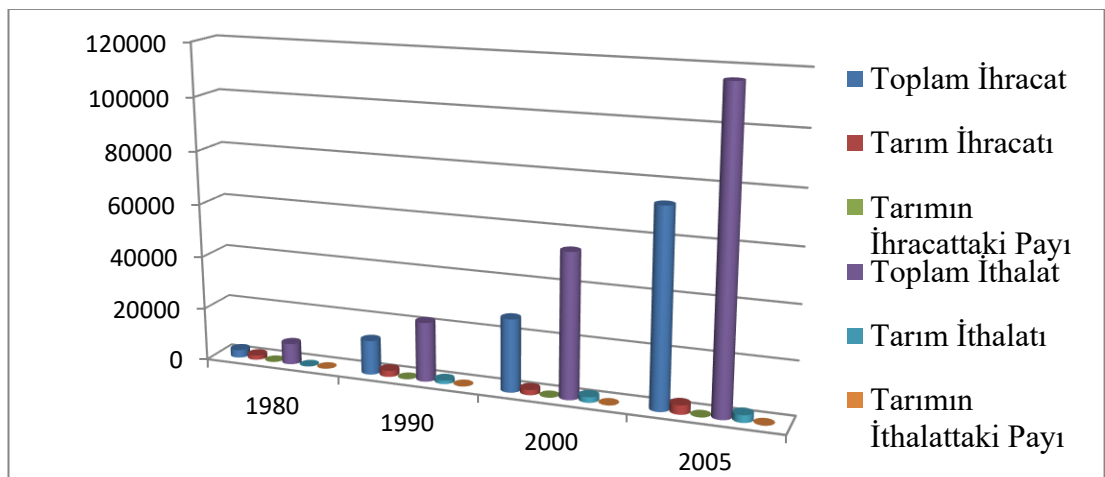
**Şekil 20: Tarımın GSYH ve Toplam İşgücündeki Payı, 1960-2019, 1991-2019**



Kaynak: (Dünya Bankası, 18.07.2020)

Makroekonomik göstergelerden tarımın GSYH içindeki payı ve toplam işgücü içerisinde payını gösteren Şekil 21’de, 1960’larda ekonomik değerin yüzde 50’sinden fazlasını üreten tarım 2019 itibariyle yüzde 6,4 bir değerle ekonomideki yerinin küçüldüğü; 1990’larda dahi istihdamın nerdeyse yarısını oluşturan tarımsal istihdam 2019 itibariyle yüzde 18,4’e düştüğü görülmektedir.

**Şekil 21: Tarımın İhracat ve İthalat İçindeki Payı**



Kaynak: (Gürbüz, 2007: 31).

Şekil 21 incelendiğinde dönemler itibariyle toplam ithalat toplam ihracattan daha fazla olmuş ve hiçbir dönemde ihracat ithalatı karşılayamamıştır. Tarımın ihracattaki payı ilk dönemde yüzde 57,5 iken son döneme gelindiğinde ise bu oran yüzde 4,7'ye düşmüştür. Tarımın ithalattaki payı ise ilk dönem için yüzde 0,64'ten son dönemde yüzde 2,41'e yükselmiştir.

### **3.2.1. Neo-liberal Politikaların Tarım Sektörüne Etkisi**

Neo-liberal politikaların uygulanmasıyla devletin tarım sektörünü, ekonomik ve toplumsal anlamda sahiplenmesi, koruması ve desteklemesi gerekirken, bu gerekleri yerine getirmeyerek tarımda bir gerileme yaşanmasına sebep olmuştur. Tarım sektörünün ekonomiye ve topluma yük olduğu algısı yaratılmış ve tarıma verilen hizmetler ve destekler azaltılmıştır. Bu bağlamda çok başarılı işler gerçekleştiren Toprak Su, Zirai Mücadele ve Veteriner İşleri gibi müdürlükler ortadan kaldırılmıştır. Fiyat mekanizmalarının doğru yürütülmemesi sonucu çiftçi gelirlerinde iyileşme meydana gelmemiş ve maliyetlerin de yükselmesiyle çiftçiler yoksullaşmıştır (Gürbüz, 2007: 4).

Neo-liberal dönemde ürün deseni, tarım-gıda sisteminin ileri ve geri bağlantıları, üretim süreçleri, tüketim örüntüleri ile kırsal üretim ve yaşam alanları üzerinde sermayenin tahakkümünün arttığı gözlenmektedir. Buna sebep olan neo-liberal politikalar özellikle 2000'lerde hız kazanan tarımsal ticaretin serbestleştirilmesi, tarımda verilen sübvansiyonların kaldırılarak doğrudan gelir desteği şeklinde destek sunulması, tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi ve kamu kurumlarının tasfiyesidir. Sermaye nüfusunun tarımda tahakkümünü artıran unsurlar tarım ve gıda üretiminin teknolojik altyapısında meydana gelen değişiklikler, tarım ürünlerinin metalaşması ve çokuluslu şirketlerin artan hakimiyeti olarak sıralanabilir (Büke, 2019: 8-9).

Neo-liberal politikaların tarımda görünen en belirgin tarafı, tarımsal girdilerden, işleme, paketlenme, pazarlama ve tüketime kadar uzanan bütün alanlarda çokuluslu şirketlerin hakimiyetinin olması ve hızlı bir şekilde artmasıdır.

Devlet, 1950-1980 döneminde koruyucu şemsiyesini açtığı tarım sektörünü, 24 Ocak 1980 Ekonomik Kararların alınması ve uygulanmaya ancak 12 Eylül

Darbesi ile başlanan neo-liberal politikalarla tarımı destekleme ve koruma politikalarından vazgeçerek piyasaya açık hale getirmiştir. Köylünün devletle olan ilişkisi son bulmuş, artık köylü sermaye ilişkisi başlamıştır. Tarımsal KİT'ler özelleştirilmiş, bu özelleştirmeler sonucu boşalan yerleri özel sermaye kapmıştır. Tarım kooperatiflerinin etkinliği azaltılarak örgütlülük bozulmuştur. Büyükşehir Yasası ile 16.545 köy mahalleye dönüştürülerek kırsal alanlar yok edilmiştir. Tüm bu gelişmeler ve politikalar sonucu atalarından miras aldıkları ve hayatları boyunca tarım yapmış insanlar köylerinden ve çiftçilikten tasfiye edilmiş, bunların yerini büyük sermayeler almıştır.

### **3.3. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE DÖNEMSEL KARŞILAŞTIRMALAR**

Türkiye ekonomisinde bir karşılaştırma yapılacak olursa bunun keskin bir sınırla ayrıldığı nokta 1980 yılıdır. 1980 öncesi tarım sektörü, devlet tarafından tamamiyle korumacı politikalarla korunurken 1980 sonrasında bu durum son bulmuş, tarım piyasaya açık hale getirilerek özel sektörün insafına bırakılmıştır.

19. yüzyılda önem kazanmaya başlayan tarım sektörü, 1980'lere geldiğimizde dünyada olduğu gibi Türkiye'de de uygulanmaya başlayan neo-liberal politikalarla önemini yitirmeye başlamış ve ciddi sorunlarla karşılaşmıştır. 1950'lerde tek partili sistemden çok partili sisteme geçilmesiyle tarım kesiminin azımsanmayan çokluğu ve dolayısıyla siyasette belirleyici rol oynaması sebebiyle politikalar daha destekleyici rol üstlenmiştir. Tarımsal sübvansiyonlar ve fiyat destekleri verilmeye başlanmıştır. 1980'den sonra değişen konjoktüre paralel olarak tarım sektörünün de yapısı değişerek verimlilikte azalma başlamış ve üretim artışı yavaşlamıştır. Bu azalmalar günümüze kadar devam ederek tarımda ciddi sorunlara yol açmıştır (Pamuk, 2009: 63).

#### **3.3.1. 1980 Yılı Öncesi ve Sonrası Tarım Sektörü Karşılaştırılması**

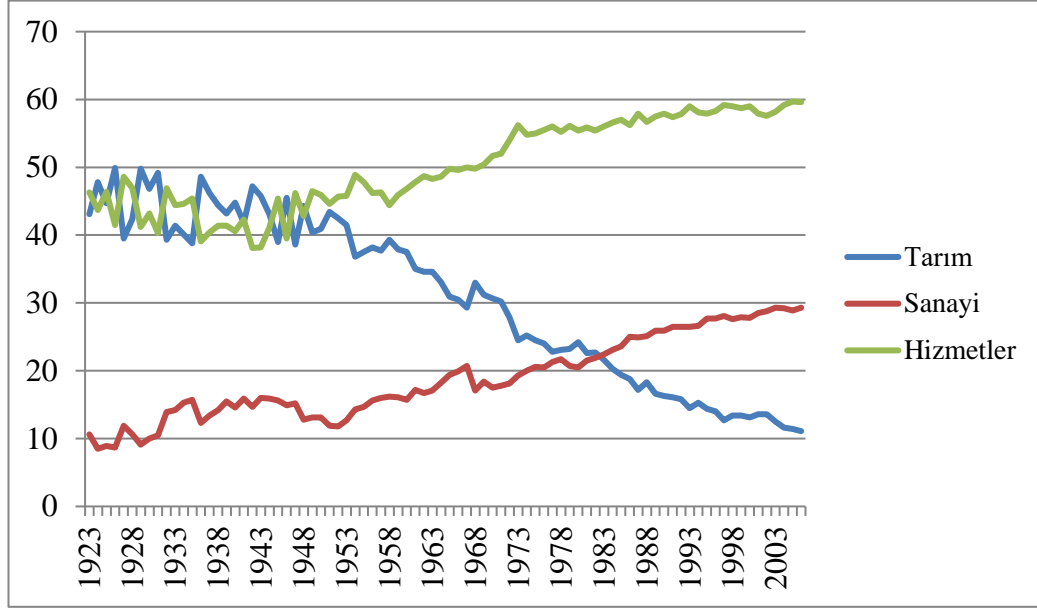
1914'ten 2010'a kadar Türkiye'nin toplam nüfusu 4 kattan fazla artmış, tarımsal üretim de buna uyum sağlayarak 5 kattan fazla artmıştır. Bu da Türkiye'nin

büyük ölçüde tarımsal olarak kendine yetebilen bir ülke olduğunu gösterir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra tarımsal üretim yüzde 50 seviyelerinde azalmış, toparlanma 1920'lerde olmuştur. 1930'larda üretim ve toprak verimliliği ise Birinci Dünya Savaşı öncesindeki seviyelerin üstüne çıkmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan 1980'lere kadar ise tarımsal üretim seviyesi yıllık yüzde 3'lük bir artış hızı yakalamıştır. Bu artışın sebebi, 1960'lara kadar tarım alanlarının artması iken bu sınıra 1960'larda ulaştıktan sonra tarımda yaygın tarımdan yoğun tarıma geçilmesi olmuştur. Yoğun tarımda üretim daha yavaş olmasına rağmen yeni girdiler, tarım makine ve teçhizatı, yüksek verimli tohumların kullanılması, gübre kullanımı ve sulama ile toprak verimliliği dolayısıyla ürünlerden alınan verim artmıştır. 1980'den sonra ise toplam üretimde ve toprak verimliliğinde hızlı bir düşüş yaşanarak yıllık yüzde 1 seviyelerine inmiştir. Emeğin topraktan koparak kente göç etmesi sonucu tarımdaki emeğin verimliliği yüksek oranında artmıştır (Pamuk, 2016: 303).

Tarımda 1980 öncesi dönem, devletin yoğun olarak korumacı rol oynadığı bir dönemdir. Tarımsal üreticiler için ilk kırılma noktası, 1950'lerde Marshall Planı kapsamında tarım üretiminde artan makineleşmeyle olmuştur. Makine gücüyle rekabet edemeyen çiftçiler tarımdan koparak kentlere doğru göç etmişlerdir. Bu anlamda makineleşmenin artması tarımda kapitalistleşmenin ilk sinyallerini de vermiştir. İkinci kırılma noktası ise 1980'den sonra benimsenen neo-liberal politikaların etkisidir. Bu politikalar tarım özelinde, tarımsal girdi ve krediler ile ürün fiyatlarının uluslararası serbest piyasa ortamının koşullarına göre belirlenmeye başlamıştır.

Kırsal nüfusun payı 1960'larda yüzde 70'ler seviyesinde iken kırılma noktası olan 1980'de bu oran yüzde 56,2'dir. 2000'de yüzde 35,3 ve 2019'da yüzde 24,4'tür (Şekil 21). Tarımın 1980 öncesi hasıla içindeki payını Şekil 22 detaylı bir şekilde göstermektedir. Özellikle 1982 yılı, tarım ile sanayinin kesiştiği noktadır ve daha sonraki yıllarda bu iki sektörde günümüze kadar genişleyen bir makas görünmektedir.

**Şekil 22: 1923-2006 Dönemi Sektörlerin GSMH İçindeki Payları (Sabit Fiyatlar, %)**



Kaynak: (TÜİK, 2009: 682).

Özetle, 1923-1950 arasında tarımsal politikalar daha çok ülke içinde kalkınmayı sağlayacak, iç tüketimi karşılayacak, sanayiye ham madde yaratmak ve sağlanan artığın sanayi sektörüne aktararak sanayinin geliştirilmesinin sağlanması şeklindeydi. 1950'lerde Marshall Planı kapsamında tarım makinelerinin yoğun bir şekilde artması yine aynı plan kapsamında özellikle köylerin şehirlerle bağlantısını kuracak karayollarının ve diğer altyapıların geliştirilmesiyle tarımsal politikaların kapitalizme entegre olacak şekilde düzenlendiği söylenebilir. Özellikle savaş sonrasında yıkıma uğrayan ve ABD'nin hegemonyası altında Avrupa'nın toparlanmasında Türkiye'ye düşen görev, Avrupa'nın gıda deposu olmasıydı. Bu sebeple tarımda insan yerini alan makinelerle üretim artışını sağlamak ve ihracatı artırmak temel amaçtı. Kalkıncı dönem olarak da adlandırılan 1960-1980 arası döneme bakıldığında genel olarak ithal ikameci politikalar benimsenmiştir.

1963 yılından itibaren planlama dönemine girilmiş ve özellikle ilk planlamalarda tarım sektörü yoğun olarak korunmuş ve destekleme alım politikaları, girdi sübvansiyonları, düşük faizli kredi imkanları, örgütlülüğün yükseltilmesi amacıyla kooperatifleşmenin artması, tarımsal KİT'lerin ara malı tedarikçisi olarak ve tarımsal ürünlerin alımını gerçekleştirerek fiyat müdahalesi şeklinde destekler



sağlanmaktaydı. 1980-2000 ve sonrasında ise tarıma verilen destekler azaltıldı, KİT'ler özelleştirildi, kredi faizleri yükseltildi ve kredi imkanları azaltıldı, girdi sübvansiyonları kaldırıldı, sadece çiftçi kayıt sistemine kayıtlı olanlara doğrudan gelir desteği şeklinde destek sunuldu. 1980 sonrası uygulanan tarım politikalarının genel etkisi çiftçiyi tarımdan tasfiye ederek yerini şirketlerin almasını sağlamak yani tarımı şirketleştirmek oldu.

### 3.3.2. 1980 Yılı Sonrası Tarım Politikalarının Değerlendirilmesi

1980 sonrasında uygulanan politikaların temel özellikleri şöyle sıralanabilir: Öncelikle devletin tarım sektörüne verdiği desteklerin kamu maliyesinde bir yük oluşturduğu bahane edilmiş ve yeni politikalar desteklemeden uzak olacak şekilde belirlenmiştir. Diğer yandan mevcut olan tarımsal ürün deseninde bir iyileştirme yapmadan geleneksel tarım ürünleri, dış piyasaların hegemonya alanına sokulmuş ve yeni ürünler empoze edilmeye çalışılmıştır. Bir taraftan emek yoğun tarımsal üretim gerçekleştirilirken, diğer yandan tarımsal üretimde sermaye gruplarının tarımda yoğun olarak varlık göstererek, sermaye yoğun ürünlere doğru bir kayma gerçekleştirilmiştir. Uluslararası sermaye ortaklıklarının hegemonyasına bırakılan tarım gıda ilişkileri devletin kamusal denetimi ortadan kaldırılarak dış ticaret serbestleştirilmiştir. Tarım kesimine verilen sübvansiyonlar kaldırılmış ve kredilerde miktar düşürülüp faiz oranı artırılmıştır. Küçük üretim yapan çiftçiler bu koşullarda çalışma süresini artırarak, emeğini yoğunlaştırıp, yaşam kalitesini ve refahını düşürerek üretim yapmaya ve bu sürece direnmeye çalışmışlardır (Ecevit, Karkıner ve Büke, 2009: 50).

Tarımın yapısal sorunları 1980'lerde hala devam ederken gübre, mazot ve tarımsal ilaçlarda bir yandan fiyatların diğer yandan da dışa bağımlılığın artması karşısında, devletin durumu hafifletmek adına sübvansiyon vermesi enflasyonu körükleyici bir etki yaratıyordu. Bazı araştırmalara göre, devletin tarımsal *destekleme fiyat politikası geçimlik kesimdeki üreticiden çok, ticari kesimdeki üretici ve büyük tarım işletmelerinin yararına olmaktadır* (Köymen, 2008: 151).

Boratav (2007:29)'a göre, 1980-2006 döneminde tarımsal istihdam seviyesinde yıllık ortalama yüzde 1'lik bir küçülme olurken tarımsal emek veriminde

aynı dönemde yıllık ortalama yüzde 2,18'lik bir artış olmuştur. Bunun sebebi istihdamın azalmasıyla yaklaşık 3 milyon insanın tarımdan tasfiye edilmesiyle, geriye kalanlarının payına düşen toprak alanının daha fazla olmasıdır.

1950-1960 yılında benimsenen liberal, serbest ticaret dönemi nasıl ki köylülük için bir yıkım olduysa, 1980 ve sonrası dönem de neo-liberalizmin gelmesiyle köylülük üzerinde bir yıkıma neden olmuştur. 1980 sonrası döneminin 1950-60 döneminden farkı özelleştirmelerin hızlanmasıyla, Türkiye tarımsal üreticilerinin hiç desteklenmezken, ABD ve AB tarafından desteklenen tarımsal ürünlerin serbest ithalatıyla Türkiye'deki köylülüğün yıkımı ve üretim araçlarından koparılmasının hızlanmasıdır (Köymen, 2009: 26).

1980'e kadar tarımda kamusal desteklemenin sağlandığı, ancak 1980'den sonra değişen iktisadi paradigma ile bu desteklemenin bir yük haline geldiği düşüncesiyle desteklemeden vazgeçildiği ve tarım sektörü dış piyasaların hegemonyası altına sokularak hem tarım ürünlerinde hem de tarım emekçilerinde bir kriz yarattığı görülmektedir. Artık üretimde hem yerel hem de uluslararası sermaye başrolü alarak emek yoğun ürünlerden sermaye yoğun ürünlerin üretimine başlanmıştır. Yerel ve uluslararası sermayenin himayesine giren tarım sektörü devletin denetiminden tamamen uzaklaşmış ve tarımda dış ticaret serbestleştirilmiştir. Devletin desteğini çekmesiyle girdilerde verilen sübvansiyonlar kaldırılmış, verilen kredilerde faiz oranları artırılarak kredi miktarları düşürülmüştür. Bu durum sanayi ve ticaret sermayesinin, köylünün artı değerine daha kolay el koymasına ve köylülüğün zayıflamasına yol açmıştır. Bu duruma köylü, emeğini değersizleştirerek yani çalışma süresini artırıp emeğini yoğunlaştırarak ve yaşam kalitesini düşürerek karşı çıkmıştır. Köylünün tüm karşı çıkmalarına rağmen tarımsal üretim sürecine dahil olan sermaye, tarım üzerindeki egemenliğini kullanılacak tohum, tarımsal gübre ve ilaçlardan özellikle sanayide gıda malı olarak kullanılacak ürünlerin denetimine kadar tüm unsurları kendi eline almış ve gücüne güç katmıştır (Ecevit, Karkıner ve Büke, 2009: 50-53).

### 3.3.3. 2000 Yılı Sonrası Tarım Politikalarının Değerlendirilmesi

Türkiye, Kasım 2000 ve Şubat 2001’de iki önemli ekonomik kriz yaşamıştır. Bu krizlerin ardından Türkiye’nin 1999 yılında IMF ile imzaladığı destekleme düzenlemesi anlaşmasının çizdiği tarım çerçevesine bakılacak olursa, uygulanmakta olan tarımsal desteği sonlandırıp yerine DGD sisteminin geçirilmesi, tarımsal KİT’lerin özelleştirilmesi, sübvansiyonlu kredi verilmesinden vazgeçilerek yüksek faizli ve miktarı düşük krediler verilmesi ve destekleme alım fiyatlarının belirlenmesinde dünya fiyatlarının baz alınması gibi maddeler sayılabilir. Bu maddelerin uygulanabilmesi için 2001’de DB ile Tarım Reformu Uygulama Projesi Anlaşması’nı (TRUPA) imzalamıştır. Bu anlaşmadan sonra atılan ilk adım Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri (TSKB) ve tarımsal KİT’lerin alım yaparak fiyat müdahalesi şeklinde sunduğu desteği sonlandırmak için çiftçi kayıt sistemi oluşturup sadece bu sisteme kayıtlı olanlara DGD ile destek sunmuştur. Havza Bazlı Destekleme Modeli, 2000’lerin ortasında gündeme gelen fakat yasal düzenlemesi 2017 yılında çizilen ve belirlenen bir politika aracıdır. Buna göre havzalarda sadece belirli ürünlerin üretiminin yapılması bağlamında bu ürünlere destek verilmesidir. 2000’lerle uygulanan DGD, girdi desteğinden çıkarak sadece finansal bir destek anlamına gelmiş, bu da özellikle küçük üreticilerin ihtiyaçlarını karşılamayacak seviyede olmuş ve çiftçiler derinleşen bir borç krizinin içine girmişlerdir.

Bu dönemde bahsedilmesi gereken en önemli gelişmelerden biri, tohum alanında metalaşma yaratan ve 2006’da kabul edilen 5553 sayılı Tohumculuk Kanunu’dur. Birinci, İkinci, Üçüncü ve son olarak da 4. Beş Yıllık Kalkınma Planları’nda tohum üretiminin önemine, yerli olmasının gerekliliğine vurgu yapılarak: Tohumun önemi planda göz önünde tutulmuş ve çözülmesi gereken bir mesele olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda, Devlet Üretim Çiftlikleri’nde, Tarım Bakanlığı bünyesinde tohumluk üretmek adına çalışmalar yapılmasına karar verilmiş ve yine bakanlık bünyesinde Tohum Üretim Merkezleri açılmıştır (DPT, 1963: 172, 178). 4. Plan dönemine kadar tohum üretilmesi teşvik edilmiş ve bu alanda çalışmalar yapılmıştır. Birinci plan döneminde 89 bin ton tohum üretilirken, ikinci planda bu sayı 260 bine yükselmiş ve bu iki planda da üretim hedeflerinin üstüne çıkmıştır. Tohumluk üretiminden Devlet Üretim Çiftlikleri, dağıtımından ise TMO,

Şeker Şirketi, Türkiye Zirai Donatım Kurumu gibi devlet kurumları sorumlu olmuştur (DPT, 1973: 211, 226).

1980 sonrasına denk gelen 5. ve daha sonraki planlarda, gayet başarılı bir şekilde devlet kurumlarıyla tohumluk alanında gelişmeler ve üretim artışları sağlanırken, 5. Plana gelindiğinde neo-liberal politikalara paralel bir şekilde, önce tohumluk endüstrisi kurulmasının özendirilmesi ve özel sektörün teşvik edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Daha sonra özellikle tohumluk yatırımlarında özel sermaye ile yabancı sermaye yatırımları teşvik edilmiştir (DPT, 1985:40). Bu teşvik 7. Planda da devam ederken (DPT, 1996: 61), sekizinci planda teşvikler sonucunda tohumluk üretiminde özel sektörün payının arttığı vurgulanmıştır (DPT, 2000: 135).

Bütün bu gelişmeler, Tohumculuk Kanunu'nun çıkartılmasına zemin hazırlamıştır. Sermaye her alanda hakimiyet elde ettiği gibi tohumluk sektörüne de el atmış, binlerce yıllık bir miras olan atalık tohumları üretilemez hale gelmiş, özel sektörün sunduğu tohumlar ise kısırlaştırıldığı için çiftçiler kendi tohumlarını üretilmez hale getirilmiştir. Çiftçilere sunulan destek önce çiftçi bilgi sistemine kayıt koşuluyla gerçekleştirilirken, 2018'den beri başka bir koşul öne sürülmüş ve sertifikalı tohum kullanmayan üreticilerin destek alamayacağı ifade edilmiştir.

### **3.4. TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNDEKİ DÖNÜŞÜMÜN KALKINMA SÜRECİNE ETKİSİ**

Kalkınma kavramı, dar anlamıyla temelinde insanlığın ekonomik şartlarının zaman içinde nasıl seyrettiğini ve bunun için neler yaptığını gösterir. Fakat sadece ekonomik anlamda bu tanıımı yapmak eksik kalacağından daha geniş anlamda bir tanım ihtiyacı ortaya çıkar. Bu bağlamda, ekonomik kalkınma ekonomik koşulların yanında insanlara ait sıkıntı, acı, yoksulluğun ve yoksunluğun, açlık, hastalık, eğitim, kültürel imkânlar ve imkânsızlıklar, hak ve özgürlükler gibi insan yaşamını doğrudan etkileyen bütün unsurların gelişimiyle ilgilidir (Doğaner Gönel, 2016: 5).

Tarım sektörünün ekonomik kalkınmaya olan katkıları; ürün ve piyasa katkısı, nüfus ve işgücü katkısı, sanayi sektörüne kaynak-ham madde katkısı, milli

gelire katkı, ihracat gerçekleştirerek döviz geliri elde edilmesi, artan gıda taleplerini karşılaması gibi sıralanabilir.

Bütün ülkelerde tarım sektörü, gelişme sürecinin ilk evrelerinde ekonominin başat sektörü konumundadır. Bu gelişme döneminde toplumun büyük bir kısmı tarım sektöründe çalışır, milli hâsılanın en büyük payını tarım oluşturur. Gelişmiş ülkelerde tarımda sağlanan birikim ve teknolojik gelişmelerin ortaya çıkmasıyla, ekonomik gelişmeler yaşanarak toplumun refah seviyesi artmaktadır. Bu gelişmeler bütün dünya ülkeleri için aynı zamanda ve aynı seviyede gerçekleşmediği için bazı ülkeler gelişmişken bazı ülkeler de gelişmiş ülkelerin gözünden, gelişmemiş/geri, azgelişmiş/pre-kapitalist gibi kavramlarla tanımlanmaktadır. Bu sınıflandırmaya giren ülkelerin amacı gelişmişlik seviyesine ulaşmaktır. Bunun için bu gelişmiş ülke kategorisinde olan, aslında kapitalist sistemin öncü ülkelerinin dayattığı politikalarla, azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler kapitalist sisteme dâhil olmaya çalışmaktadır. 1960'lardan beri kalkınma kavramı, bu durumu açıklayan kavram olarak literatüre girmiştir.

Türkiye için bu durumun değerlendirmesi yapılacak olursa, kapitalist sisteme ayak uyduramayan dolayısıyla yıkılan Osmanlı'nın ardından kurulan Cumhuriyet devleti, ilk olarak ekonomik koşulları kötü olan bir ekonomi devraldı. İlk olarak tarım sektörü geliştirildi, çünkü ülkede geniş ekonomik faaliyet alanı mevcut değildi. Tarım sektörü geliştirilerek bir birikim elde edilmesi amaçlandı. Daha sonra elde edilen birikim devlet eliyle tarımdan sanayiye aktarıldı. Devlet tarım çiftçisini ve tüketicisini koruma şemsiyesi altına aldı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan hegemonik güç olarak ABD çıkmış ve özellikle yıkıma uğrayan Avrupa'nın toparlanması için uluslararası kuruluşlarla ekonomik planlar yapmıştır. Marshall Planı, bu amaçla yapılmış ve ülkemize de küçük bir pay da olsa verilmiştir. 1950'lerle bu plan dahilinde ülkeye tarımsal araçlar gelerek, tarımda modernizasyonun, arka planda ise kapitalizme entegre olma sürecinin ilk aşaması gerçekleşmiş oldu. İkinci aşama 1980'de serbestleşme politikalarıyla olmuş; uluslararası kuruluşlarla doğrudan anlaşmalar yapılarak entegre olma sürecinin en somut adımı atılmıştır. 1960-1980 korumacı politikaların en yoğun yaşandığı dönem bu anlaşmalarla bir anda yok olmuştur. Serbestleşme politikalarının en çok yıkıma uğrattığı sektör ise tarım olmuştur.

Ekonomik kalkınmayı sağlayan tarım sektörünün, korumacı politikalar çerçevesinde bu katkıya devam etmesi gereklidir. Fakat şu anki tablo kapitalist ülkelerin kendi tarımlarını sıkı bir korumacılık politikasıyla koruma altına aldığı fakat az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere dayattığı neo-liberal politikalarla, o ülkelerin tarımlarını ağır bir tahribata uğrattığı açık bir şekilde görülmektedir.

Sonuç olarak, neo-liberal politikalara kadar tarım sektörü ülkede istihdamın büyük bir kısmını karşılama ve hâsıla içerisinde büyük bir paya sahip olarak kalkınma sürecine sürekli olarak bir katkı sunmuştur. Fakat 1980'den günümüze değin tarımın gerek işgücü içerisindeki payı gerekse de hâsıla içerisindeki payı oldukça düşmüş ve dolayısıyla kalkınma sürecine olan etkisi de azalarak, tarımdan tasfiye edilen insanların kalkınma seviyelerinin düşmesine neden olmuştur.

### **3.5. PANDEMİ SÜRECİ VE TARIM**

İlk olarak Çin'in Vuhan kentinde görülen ve kısa sürede dünyada bir pandemi sürecini başlatan yeni tip bir virüs olan Covid-19 ortaya çıkmıştır. 2020 Ağustos itibariyle bu süreç halen devam etmekte, aşı çalışmaları yapılmaktadır. Covid-19'un başta sağlık olmak üzere sosyoekonomik yaşam, eğitim, psikoloji ve ekonomi üzerinde pek çok olumsuz etkisi bulunmaktadır. Burada ele alınacak konu tarım sektörü üzerine olan etkisi olacaktır.

Covid-19'un Türkiye'de görülmesinin ve vaka sayılarında artışlar yaşanması, hükümeti birtakım tedbirler almaya yöneltmiştir. Bu tedbirlerin ekonomiye olan etkisi bütün sektörlerde üretimin yavaşlamasına ya da tamamen durmasına neden olmuştur. Bu durumdan tarım sektörü de etkilenmiştir. Özellikle ekim zamanının başladığı döneme denk gelen sokağa çıkma yasakları, bazı bölgelerde ekim zamanının kaçırılmasına neden oldu. Bu durumun yol açacağı zarar üretimin yetersizliğinden dolayı gıda talebinin karşılanamaması ve ithalatın artmasıdır. Covid-19 bütün ülkeleri etkilediğinden, özellikle tarımsal ürünlerde dış ticaretin devam edip etmeyeceği net olmayan bir konudur.

Küresel gıda arzı, salgın dolayısıyla alınan tedbirler ve hareketlilik kısıtlamaları nedeniyle emek arzına bağlı üretim kısıtlamaları, tarımsal girdilere

erişim zorluğu yaşanmasıyla verimliliğin azalması, tedarik zincirinde ve gıda imalatında aksaklıklar yaşanması gibi sebeplerle bir daralma söz konusudur. Tarıma olan talepte de bir şok dalgası yaşanmıştır. Belirsizlik ve sosyal izolasyon gerekliliği gıda stoklama yönünde bir eğilim göstererek talepte bir artış yaratmıştır. Salgının devam etmesi halinde gıda arzı azalacak, buna karşın insanların işsizlikle karşı karşıya kalması, gelirlerinde kesinti olması talebin de daralmasıyla karşılık bulacaktır.

Covid-19'un tüm dünyayı etkilemesi sonucu ülkeler içe kapanarak öncelikli olarak alınması gereken politikaları uygulama yoluna gittiler. Salgın nedeniyle öncelikli stratejik alanlar elbette sağlık ve tarımdır. Bu sebeple özellikle tarım politikalarının yeniden gözden geçirilmesi ve yenilenmesi gerekmektedir. Neo-liberal politikalarının olumsuz etkilerinin iyice hissedildiği bir dönemde salgının da etkisiyle, bu olumsuzluklar iyice görünür olmuştur. Tarımda derinleşen bir kriz yaşanmaktadır.

Covid-19'un ortaya çıkmasıyla tarım sektörünün stratejik önemi ortaya çıkmıştır. Bu sebeple öncelikle küresel politikalardan vazgeçilmeli ve 1960-1980 döneminde olduğu gibi ulusal politikalara yer verilmelidir. Devletin tarımdaki rolünün artırılarak yeniden girdi sübvansiyonları, destekleme alımları, özellikle yeni nesle tarım bilgisinin ve öneminin anlatılması, çiftçiliğin bir meslek olarak aşılması gerekmektedir. Çiftçilerin içinde olduğu finansal krizin etkilerinin de giderilerek çiftçilerin üretime teşvik edilmesi önemlidir. Yerli tohumların üretiminin artırılması ve yabancı sermayenin bu sektörden çıkarılması da son derece önemli ve stratejik bir konudur.

## SONUÇ

Tarım sektörü hem stratejik yönüyle hem de ekonomik ve toplumsal yönüyle bütün ülkeler için en hassas alanlardan biridir. Türkiye için de bu hassasiyet, kuruluş yıllarından itibaren ön plandadır. Keza Osmanlı İmparatorluğu'nda da tarım her zaman ön planda tutulmuş, kendine yeterlik için uygun politikalar izlenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı ekonomisi tarıma dayalı bir ekonomi olmuştur. Osmanlı'dan devralınan ekonomik ve toplumsal yapı gereği, Türkiye de tarıma önem vererek, tarımı destekleyici politikalar yürütmüştür.

Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana tarımda var olan en önemli sorun, toprak mülkiyetindeki adaletsiz dağılımdır. Bu sorun günümüze kadar devam etmiştir. Adaletsiz toprak dağılımının da etkisiyle tarımda ikili bir yapı mevcuttur. Bir yanda geleneksel bir tarzda devam eden, kendi tüketimleri için üretim yapan çiftçiler, diğer yandan da kapitalist sistemle bütünleşmiş, kâr marjını artırmak için piyasaya üretim yapan büyük işletmeler bulunmaktadır. Bu yapı 1980'de uygulanmaya başlanan neo-liberal politikalar ile IMF ve Dünya Bankası'nın dayattığı tarım politikalarıyla, tarım sektöründe sosyo-ekonomik açıdan toplumu olumsuz etkileyen sorunlar ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmanın konusu, içinde bulunduğumuz dönemde uygulanan tarım politikalarının, tarım sektörünü hangi yönde etkilediği sorusuna cevap aramaktır. 1980 itibariyle kabul edilen neo-liberal politikaların uygulanmasıyla temel ekonomi politikalarında bir değişimin yaşandığı görülmektedir. Bu değişimin en olumsuz etkilediği sektörlerden biri tarım sektörü olmuştur. Değişen politikaların etkisiyle, tarımın ekonomiye olan katkısının hem ihracattaki oranının azalması, hem istihdamdaki azalma ve hem de milli hâsıla içindeki payının azalması şeklinde karşılık bulmuş ve kırsal kesim üzerinde bir tahribat yaratarak, kırsal nüfusun kırdan kopmasına neden olmuştur. Dolayısıyla neo-liberal politikaların tarım üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kuramsal bir incelemeye yer verilmiş ve yeni kapitalizm kavramı tarihsel bir bağlam içinde irdelenmiştir. Yeni kapitalizm kavramı, kapitalizmin tarihsel olarak yeni bir aşamaya girdiği ve sermaye birikim temelinde ve örgütlenme süreçlerinde, teknoloji



merkezinde değiştiğini anlatan bir kavramdır. Literatürde yeni kapitalizm kavramına karşılık gelen “neo-liberalizm”, “post-fordizm”, “örgütsüz kapitalizm”, “esnek kapitalizm”, “neo kapitalizm” ve “küreselleşme” gibi kavramlar da yer almaktadır. Bu çalışmada ele alınan “yeni kapitalizm” kavramı olmuştur. Yeni kapitalizmin vurgu yaptığı en önemli nokta esnekleşmedir. Bunun anlamı çalışma koşulları hem zamandan hem de mekândan bağımsız hale gelerek, yeni kapitalizmin en temel özelliği olmuştur. Üretim, sürekli değişen ihtiyaç ve piyasa koşullarına göre Şekil almakta ve iş ve çalışma hayatını değiştirmektedir. Bu bağlamda bu bölümde varılan sonuç, üretim süreçlerinde bir dönüşümün yaşandığı ve kapitalizmin küreselleşerek kendini yeni koşullar altında yenileyerek var ettiğidir.

Bu kuramsal incelemenin ardından ikinci bölümde, Türkiye tarımının Osmanlı’dan devralınan yapısından, günümüze kadar olan durumu, tarihsel bağlam içerisinde ele alınmıştır. İlk olarak Osmanlı’nın tarımsal yapısı incelenerek, nasıl bir yapının miras kalındığına değinilmiştir. Osmanlı’nın toprak yapısı incelendiğinde, kamu mülkiyetinde olan, binlerce küçük parçaya bölünmüş ve ailelere geçimlik üretimlerini yapmaları için dağıtılmış bir toprak yapısı ile karşılaşılır. Osmanlı’da en önem verilen nokta; sarayın, bürokrasinin, kentin ve kırsal kesimin iaşesidir. Bu sebeple kendine yetebilir politikalar uygulanmış ve ilk amaç bu olmuştur. Dolayısıyla ihracat öncelikli sıraya alınmamıştır. Osmanlı, özellikle iaşe konusuna önem vermekte ve bunun için müdahaleci politikalar uygulamaktadır. Aynı dönemde başta Avrupa ülkeleri de müdahaleci merkantilist politikalara yönelmiştir. Fakat bu ülkelerin Osmanlı’dan farkı, ilk önceliği ihracata vererek bütün dünyadan sermayeyi kendi ülkelerine çekmek ve bir sermaye birikimi sağlamaktır. Bu nedenle, Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda Osmanlı’dan bir birikmiş sermaye devralmamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra ilk amaçlardan biri sanayiye geliştirmek olmuştur. Fakat elde bir sermaye birikimi olmadığı için, ilk olarak sermayeyi biriktirecek mekanizmanın belirlenmesi gereklidir. Ülke yapısı itibariyle tarım ekonomisi olduğu için öncelik tarımı geliştirici politikalara verilerek, kalkınma motoru olarak tarım sektörü seçilmiştir. Osmanlı’nın tarımsal yapısı, neredeyse 1950’lere kadar devam etmiş ve tarım desteklenerek, devlet eliyle sanayiye kaynak aktaran bir mekanizmaya dönüştürülmüştür.

1950’de Marshall Planı kapsamında ülkeye gelen tarım makineleri aracılığıyla tarımda ilk kırılma noktası gerçekleşmiş ve tarımsal işgücünün yerini

alan traktörler pek çok insanı kente göç ettirmiştir. 1960'ta planlı döneme geçilmiş ve 1980'e kadar tarım kamu eliyle desteklenerek korunmuştur. 1980 sonrasında ise neo-liberal politikaların etkisiyle kamunun tarımsal rolü küçültülmüş ve tarımı destekleyici ve koruyucu politikalardan tedricen vazgeçilmiştir.

Bu noktaya kadar yapılan tüm incelemeler sonucu uygulanan politikaların, Türkiye'yi kapitalist sisteme entegre etme adına ve düzenlemelerin gelişmiş ülkelerin çıkarları gözetilmek suretiyle yapıldığı görülmektedir. Yerli ve milli olan tarım, 1980'lere kadar devlet eliyle korunur ve desteklenirken, 1980'de neo-liberal politikaların benimsenmesiyle bu durum son bulmuştur. Gerekli kurumsal düzenlemeler yapılmadan, tarımın stratejik önemi yok sayılarak ve piyasaya açık hale getirilmiş ve tarım küreselleştirilmiştir.

Neo-liberal tarım politikalarının etkisi özellikle 2000'lerde ortaya çıkmış ve tarımda hızlı bir dönüşümün yaşandığı görülmüştür. Küresel anlamda rekabet edemeyecek durumda olan küçük köylülük, devletin desteğini çekmesiyle bir anlamda tarımdan tasfiye edilmiş ve bu süreç tarımda büyük sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Yaşanan bu neo-liberal süreç, Türkiye tarımında bir dönüşüm başlatarak tarım köylüsünü tarıma yabancılaştırarak tarımdan uzaklaştırmış, uluslararası sermaye gruplarının bu alanlara yerleşerek köylüleri topraksızlaştırmış ve hem ekonomik hem de toplumsal boyutları olan sorunlara neden olmuşlardır.

Yapılan incelemeler ve ele alınan veriler de bu durumu kanıtlar niteliktedir. 2019 yılı itibarıyla tarımın GSMH içindeki payı yüzde 6,4'e inmiş ve sektörün makroekonomiye olan katkısı oldukça azalmıştır.

Bu bağlamda Türkiye tarımının stratejik olarak önemini yeniden hatırlatan/göz önüne seren salgın döneminden çıkarılması gereken dersler vardır. Bir ülkenin tarımsal üretimde kendine yetebiliyor olması, özellikle afet, savaş, kriz, pandemi gibi beklenmedik dönemlerde ülkeyi kurtaracak en önemli özelliklerdendir. Bunun farkındalığı ile neo-liberal politikalardan hızlıca vazgeçilmesi ve ülkenin içe kapanması atılacak ilk adımlardandır. Sıkı bir korumacılık politikası çerçevesinde, devlet tarımın önemini bütün ülke vatandaşlarının farkında olmasını sağlayacak şekilde hareket etmeli ve bu alanda eğitimler verilmelidir.

## KAYNAKÇA

Abay, C., Olhan, E., Uysal, Y., Yavuz, F. ve Türkekul, B. (2005). “Türkiye’de Tarım Politikalarında Değişim”, VI. *Türkiye Ziraat Mühendisleri Odası Teknik Kongresi Sonuç Bildirgesi*, 7.

Ahmad, F. (1995). *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul.

Ahmad, F. (1996). *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları.

Akalın, A. (2007), “Duygulanım ve Duygulanımsal Emek Üzerine Notlar”, *Birikim Dergisi*, ss.114-121, (Çevrimiçi), (<https://www.birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-217-mayis-2007/2400/duygulanim-ve-duygulanimsal-emek-uzerine-notlar/4913>), 04.04.2020.

Akıllı Tarım Platformu. (2019). *Türkiye’de Akıllı Tarımın Mevcut Durum Raporu*, Ankara.

Aktaş, E. (2006), “Küreselleşme, Yoksulluk ve Genetiği Değiştirilmiş Tarım Ürünleri”, *Munich Personal RePEc Archive- Faculty of Economics Admin.Sciences at BIGA*, (Çevrimiçi), (<https://mpa.ub.uni-muenchen.de/8657/>), (Erişim Tarihi: 04.07.2020).

Amin, S. (1997). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, Çev. Semih Lim, Kaynak Yayınları.

Amin, S. (2009), “Dünya Yoksulluğu, Yoksullaşma ve Sermaye Birikimi”, *Mülkiye Dergisi*, C.33, No:262, ss.89-97.

Anderson, P. ve Wood, E. M. (2003). *Modernizm, Postmodernizm ya da Kapitalizm*, Çev. Ali Türker Erdağı ve Çağla Ünal, Bilim Yayıncılık, İstanbul.

Avcıoğlu, D. (1976). *Türkiye’nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın*, Tekin Yayınevi, İstanbul.

Aydemir, C. ve Yılmaz Genç S. (2011), “Ortaçağın Sosyoekonomik Düzeni: Feodalizm”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, No:36, ss.226-241.

Aydın, B. (2009). *Tarımsal Dış Ticarete Değişim*, TMMOB ZMO, Ankara.

Aydın, M. K. (2019), “Milli Korunma Kanununun Hayata Geçirilişi (1940) ve Tek Parti Dönemi Uygulamaları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.29, No:1, ss.413-428.

Aydoğanoglu, E. (2011). *Emek Sürecinin Dönüşümü*, Kültür Sanat Sen Yayınları: 5.

Aykanat, M. (2007). “1923-1938 Döneminde Türk Tarım Politikası”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Aytaç, Ö. ve İlhan, S. (2008), “Yeni Kapitalizmin Kaotik Evreni: Belirsizlik, Sömürü ve Ahlaki Kriz”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.10, No:1, ss.182-210.

Bauman, Z. (2005). *Bireyselleşmiş Toplum*, Çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınları.

Bayraç, N. Ve Yenilmez, F. (2005), “Türk Tarımının AB Ortak Tarım Politikasına Uyum Çalışmaları ve Olası Ekonomik Etkileri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.6, No:1, ss.23-41.

Beaud, M. (2016). *Kapitalizmin Tarihi*, Çev. Fikret Başkaya, Yordam Kitap, İstanbul.

Beck, U. (2005). *Siyasallığın İcadı*, Çev. Nihat Ülner, İletişim Yayınları, İstanbul.

Belek, İ. (1999). *Postkapitalist Paradigmalar*, Sorun Yayınları, İstanbul, 1999.

Birtek, F. ve Keyder, Ç. (1976), “Türkiye’de Devlet-Tarım İlişkileri 1923-1950”, Çev. Nur İmer, *Birikim Dergisi*, No:22, ss.31-40.

Boran, B. (1962), “Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet 2, Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi”, *Yön Haftalık Gazete* 5.

Boratav K., Keyder Ç. ve Pamuk Ş. (1987). *Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*, Sistem Yayınları, İstanbul.

Boratav, K. (2007), “Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi”, *Tarım ve Mühendislik*, No:81.

Boratav, K. (2015). *Türkiye İktisat Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara.

Buğra, A. (2010). *Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Buğra, A. ve Savaşkan, O. (2015). *Türkiye’de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası*, Çev. Bülent Doğan, İletişim Yayınları, İstanbul.

Buğra, A. (2018). *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Büke, A. (2017), “Gıdanın Küreselleşmesi ve Metalaşması”, *Çalışma Ortamı Dergisi*, No:154.

Büke, A. (2019), “Cumhuriyet’in 100. Yılına Doğru Türkiye’nin Tarım ve Gıda Politikaları: Sorunlar ve Çıkış Yolları Üzerine”, *Mülkiye Dergisi*.

Büke, A. (2019), “İklim Değişikliği ve Kapitalist Tarım-Gıda Sistemi”, *Aylık Kültür Sanat Edebiyat Dergisi*, No:35, ss.52-55.

Büyükşehir Belediyesi Kanunu, (Çevrimiçi), <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5216.pdf>, 05.08.2020.

Castel, R. (2017). *Ücretli Çalışmanın Tarihçesi Sosyal Sorunun Dönüşümü*, Çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul.

Castells, M. (2008). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Birinci Cilt: Ağ Toplumunun Yükselişi*, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Çakmak, E. H. ve Zaim, O. (1994). *Ekonomik ve Sosyal Göstergelerle Tarımsal Yapı*, Tarım Haftası 94 Sempozyum, T.C. Ziraat Bankası Kültür Yayınları No:25, ss.68-84.

Çakmak, U. (2004), “Esnek Üretim Sistem: İstihdama Etkisi ve Toyota Örneği”, *Ekonomik Yaklaşım*, C.15, No:52, ss.235-253.

Çalışkan, B. (2009), “Enformasyonun Metalaşması Üzerine”, *Marmara İletişim Dergisi*, No:15, ss.23-46.

Devlet Planlama Teşkilatı. (1963). *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 1963-1967.

Devlet Planlama Teşkilatı (1968). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 1968-1972.

Devlet Planlama Teşkilatı (1973). *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 1973-1977.

Devlet Planlama Teşkilatı, (1979). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 1979-1983.

Devlet Planlama Teşkilatı. (1984). *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 1985-1989.

Devlet Planlama Teşkilatı. (1990). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 1990-1994.

Devlet Planlama Teşkilatı, (1995). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 1996-2000.

Devlet Planlama Teşkilatı, (2000). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 2001-2005.

Devlet Planlama Teşkilatı, (2006). *Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 2007-2013.

Dik, E. (2014), “6360 Sayılı Kanun Bağlamında Köylerin Mahalleye Çevrilmesi Sorunu”, *Mülkiye Dergisi*, C.38, No:1, ss.78-102.

Dünya Bankası, (Çevrimiçi),

<https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZG?locations=TR>,

10.08.2020.

Ecevit, M.C. vd. (2009), “Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından, Tarım-Gıda-Köylülük İlişkilerine Yönelik Bazı Değerlendirmeler”, *Mülkiye Dergisi*, C.33, No:262, ss.41-61.

Emirgil, B. F. (2010), “Yeni Kapitalizmde Emeği Sorunsallaştırmak: Emeğin Maddi Olmayan Görünümleri”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, C.1, No:24, ss.221-238.

Endüstri 4.0, “Endüstri 4.0’la Birlikte Gelen Akıllı Tarım”, (Çevrimiçi), <https://www.endustri40.com/endustri-4-0la-birlikte-gelen-akilli-tarim>, 25.06.2020.

Engels, F. (1990). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Sol Yayınları, Çev. Kenan Somer, Ankara.

Erbay, R. (2013), “Ekonomik Kalkınmada Tarımın Rolü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, No: 4.

Erdendoğdu, F. (2013). *Kapitalizm Nedir? Nasıl Doğdu? Nereye Gidiyor?*, (Çevrimiçi), [https://www.academia.edu/5389488/K%C4%B1sa\\_Kapitalizm\\_Tarihi](https://www.academia.edu/5389488/K%C4%B1sa_Kapitalizm_Tarihi), 24.05.2020.

Erdoğan, M. C. (2018). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk İktisat Düşüncesinde Tarım ve Kalkınma*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Ersan, U. (2018), “Ekmek Karnesi Uygulamasına Başlandı (13 Ocak 1942)”, (Çevrimiçi), <https://www.koroglugazetesi.com/haber/ekmek-karnesi-uygulamasina-baslandi-13-ocak-1942.html>, 30.06.2020.

Ertan, M. (2018), “Toprak Mahsulleri Vergisinin Esasları ve Sonuçları: Toprak Mahsulleri Vergisi 2. Aşar mıydı?”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.14, No:2, ss.239-255.

Es, M. ve Ateş, H. (2010), “Kent Yönetimi, Kentlileşme ve Göç: Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Jornal of Social Policy Conferences*, No:48, ss.205-248.

Eşiyok, A. B. (2004). *Kalkınma Sürecinde Tarım Sektörü: Gelişmeler, Sorunlar, Tespitler ve Tarımsal Politika Önerileri, Cilt 2*, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş., Ankara.

Fülberth, G. (2008). *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, Çev. Sadık Usta, Yordam Kitap, Ankara.

Giddens, A. (1994). *Modernliğin Sonuçları*, Çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Giddens, A. (2010). *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, Çev. Ümit Tatlıcan, İletişim Yayınları, İstanbul.

Giddens, A. (2010). *Modernite ve Bireysel-Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*, Çev. Ümit Tatlıcan, Say Yayınları, İstanbul.

Gordon, M. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Gönel, D. F. (2016). *Kalkınma Ekonomisi*, Efil Yayınevi, Ankara.

Günaydın, G. (2006). “Avrupa Birliği Genişleme Sürecinde Türkiye, Kırsal ve Tarımsal Politikalar”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Doktora Tezi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Günaydın, G. (2014), “Türkiye Tarım Politikalarında ‘Yapısal Uyum’: 2000’li Yıllar”, *Mülkiye Dergisi*, C.33, No:262, ss.175-221.

Güreşçi, E. ve Yurttaş, Z. (2008), “Kırsal Göçün Nedenleri ve Tarıma Etkileri Üzerine Bir Araştırma: Erzurum İli İspir İlçesi Kırık Bucağı Örneği”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, C.14, No:2, ss.47-54.

Hardt, M. ve Negri, A. (2003). *İmparatorluk*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları.

Harvey, D. (1993), “Esneklik: Tehdit mi Yoksa Fırsat mı?”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, C.56, No:61, ss.83-92.



Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin Durumu*, Çev. Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul.

Harvey, D. (2015). *Sermayenin Mekanları: Eleştirel Bir Coğrafyaya Doğru*, Çev. Başak Kıcıır, Deniz Koç, Kıvanç Tanrıyar ve Seda Yüksel, Sel Yayıncılık, İstanbul.

Hilton, R. vd. (1984). *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, Çev. Müge Gürer ve Semih Sökmen, Metis Yayınları, İstanbul.

Hobsbawm, E. (1996). *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991: Aşırılıklar Çağı*, Çev. Yavuz Alogan,, Sarmal Yayınları, İstanbul.

Huberman, L. (2013). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, Çev. Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul.

İlhan, S. (2007), “Yeni Kapitalizmin Karanlık Yüzü: İnsanlık ve Ahilik Söylemlerinin Sahiciliği Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.17, No:2, ss.283-306.

İnsel, A. (2017), Önsöz, *Ücretli Emegın Uzun Serüveni*, Robert Castel, *Ücretli Çalışmanın Tarihçesi*, İletişim Yayınları.

Jameson, F. vd. (1994). *Postmodernizm*, Çev. Gülelgül Naliş, Dumrul Sabuncuoğlu ve Deniz Erksan, Kıyı Yayınları, İstanbul.

Kalkınma Bakanlığı, (2013). *Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 2014-2018.

Kalkınma Bakanlığı, (2019). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, (Çevrimiçi), <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/01/TABLO-1-14-CAR%C4%B0-F%C4%B0YATLARLA-1948-BAZ-YILLI-GSMHNIN-SEKT%C3%96REL-DA%C4%9EILIMI-1923-1947.xls>, 18.06.2020.

Kalkınma Bakanlığı, (2019). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, (Çevrimiçi), <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/01/TABLO-1-19-CAR%C4%B0-F%C4%B0YATLARLA-1968-BAZ-YILLI-GSMHNIN-SEKT%C3%96REL-DA%C4%9EILIMI-1948-1967.xls>, 18.06.2020.

Kalkınma Bakanlığı, (2019). Ekonomik ve Sosyal göstergeler, (Çevrimiçi), <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/01/TABLO-1-34-CAR%C4%B0-F%C4%B0YATLARLA-2009-BAZ-YILLI-GSYHNIN-SEKT%C3%96REL-DA%C4%9EILIMI-1998-2017.xls> ), 18.06.2020.

Kars, A. (2006). “Sermayenin Coğrafyası: Yayılan Sermayenin Daralan Mekanları”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.

Kasaba, R. (2011). *Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye*, Çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi.

Kazgan, G. (1977). *Tarım ve Gelişme*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Kazgan, G. (2011), “Birinci ve İkinci Beş Yıllık Planda Tarım: Hedefler ve Gerçekleşme”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.26, No:1-4, ss.53-81.

Kepek, Y. (2014). *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Keyder, Ç. (2014). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kılavuz, E ve Erdem, İ. (2019), “Dünyada Tarım 4.0 Uygulamaları ve Türk Tarımının Dönüşümü”, *Social Sciences*, C.14, No:4, ss.133-157.

Kıray, M. (1972), “Gecekondu: Azgelişmiş Ülkelerde Hızla Toprakdan Kopma ve Kentle Bütünleşememe”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.27, No:3, ss.90-104.

Köy Kanunu, (Çevrimiçi),

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.442.pdf>, 05.01.2020.

Köymen, O. (2008). *Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar-Üretenler-Patronlar*, Yordam Kitap, İstanbul.

Köymen, O. (2009), “Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar – Üretenler – Patronlar”, *Mülkiye Dergisi*, C.33, No:262, ss.25-39.

Kurt, H. (2006), “Göç Eğilimleri ve Olası Etkileri”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, C.4, No:1, ss.148-178.

Küçükkalay, A. M. (2015). *İktisadi Düşünce Tarihi*, Beta Yayıncılık, İstanbul.

Lefebvre, H. (2014). *Mekanın Üretimi*, Çev. Işık Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul.

Lyotard, J.F. (2013). *Postmodern Durum*, Çev. İsmet Birkan, BilgeSu Yayıncılık.

Mandel, E. (2008). *Marksist Ekonomi El Kitabı*, Çev. Orhan Suda, Maki Basın Yayın, Ankara.

Marks, K. (2011). *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara.

Marks, K. ve Engels, F. (2013). *Alman İdeolojisi*, Çev. Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.

Marks, K. (2013). *Yabancılaşma*, Çev. Kenan Somer, Ahmet Kardam, Sevim Belli, Arif Gelen, Yurdakul Fincancı ve Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, Ankara.

Marks, K. ve Engels, F. (2018). *Komünist Manifesto*, Çev. Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul.

Nikitin, P. (2016). *Ekonomi Politik*, Çev. Nejla Bilgiç, Dorlion Yayınları, Ankara.

Öğüt, A. ve Erbil, C. (2016), “Örgütsel Sosyal Sermayenin İnşasında Çalışanların Değişen Rolü: Richard Sennett’in Perspektifinden Yeni Kapitalizm Örgütlerine Bakış”, *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, C.18, No:1, ss.192-216.

Özil, H. (2018), “Feodal Topluma Alternatif Bir Bakış: Tipler”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.6, No:6, ss.859-867.

Öztürk, Ş. (2009), “Kırsal Kalkınma Yaklaşımları ve Küçük Meta Üretimi”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.9, No:2, ss.173-188.

Özyiğit, M. (2014). “Kapitalizmin Tarihsel Krizlerinin Uluslararası Para Sistemleri Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi”, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi.

Pala C. (1996), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Örgütlenme”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, C.7, No:21, ss.39-69.

Pamuk, Ş. (2008). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserleri 2*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Pamuk, Ş. (2009), “Türkiye’de Tarım ve İktisadi Gelişme: 1880-2000”, *Mülkiye Dergisi*, C.33, No:262, ss.63-76.

Pamuk, Ş. (2013). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Pamuk, Ş. (2016), “20.Yy Türkiye’sinde İktisadi Değişim: Bardağın Yarıdan Fazlası Dolu mu?”, Kasaba, R., *Türkiye Tarihi 1839-2010, Modern Dünyada Türkiye*, Çev.Zuhal Bilgin, Kitap Yayınevi.

Politzer, G. (2018). *Felsefenin Temel İlkeleri*, Çev. Aycan Özüpek, Dorlion Yayınları, Eskişehir.

Saklı, A. R. (2007). *Kapitalist Gelişim Sürecinde Fordizm ve Post-Fordizm*, Ankara, (Çevrimi), <https://ses.org.tr/wpcontent/uploads/fordizmpostfordizm.pdf>, 24.05.2020.

Savran, S. (2008), “Sınıfları haritalamak: Sınıflar birbirinden nasıl ayrılır?”, *Devrimci Marksizm Dergisi*, No:6-7, 9-49.

Sennett, R. (2008). *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*, Çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Stedile, J. P. (2009), “Çokuluslu Şirketlerin Tarıma Karşı Saldırısı”, Çev. Ekin Kurtiç, *Mülkiye Dergisi* C.33, No:262, ss.99-106.

Şimşek, M.Ş. vd. (2006), “Örgütlerde Yabancılaşmanın Yönetimi Araştırması”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No:15, ss.569- 587.

Talas, M. (2009), “Türk Tarımının Küreselleşmesi ve Ortaya Çıkardığı Toplumsal Problemler”, *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, Vol.1, No.1, ss.107-121.

Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü, “Kısa Tarihimiz”, (Çevrimiçi), <https://www.tigem.gov.tr/Sayfalar/Detay/f1880cda-ccf6-42eb-91a0-bed6e47da70a>, 30.06.2020.

Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun, (Çevrimiçi), <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3146.pdf>, 09.05.2020.

Tarımda Kapitalist Gelişim ve Siyasi Sonuçları Üzerine Değınmeler, (1994) Gelenek, (Çevrimiçi), <https://gelenek.org/tarimda-kapitalist-gelisim-ve-siyasi-sonuclari-uzerine-deginmeler>, 15.04.2020.

T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, (2004). *Osmanlı'dan Günümüze Tarım ve Tarıma Hizmet Veren Kurumların Teşkilatlanma Süreçleri*.

T.C. Ticaret Bakanlığı, “Türkiye’de Kooperatifçilik”, (Çevrimiçi), <https://ticaret.gov.tr/kooperatifcilik/kooperatifler-hakkinda-bilgiler/tarihce>, 15.04.2020.

Tekeli, İ. (2016). *Dünyada ve Türkiye’de Kent-Kır Karşıtılığı Yok Olurken Yerleşmeler İçin Temsil Sorunları ve Strateji Önerileri*, İdealkent Yayınları, Ankara.

Tekeli, İ. (2019), “Cumhuriyet Dönemi Boyunca Kırsalın Geçirdiğı Dönüşüm ve Kırsaldan Kopuş”, *Efil Ekonomi Araştırma Dergisi*, C.2, No:6, ss.8-49.

Teoman, Ö. (2015), “Tek Parti Dönemi Türkiye’sinde Kadro Hareketinin Kırsal Kalkınmaya Bakışı: Karl Kautsky’nin Görüşleri Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, *Mülkiye Dergisi*, C.39, No:3, ss.189-210.

Tezgel, O. (2013), “Manüfaktürün Ortaya Çıkışı ve Fabrika Üretimine Geçişte Manüfaktürün Rolü: Emek Süreci Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Çalışma İlişkileri Dergisi*, C.4, No:1, ss.98-114.

Timur, T. (1996). *Osmanlı Çalışmaları: İkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge Kitabevi.

Toffler, A. (1992). *Yeni Güçler Yeni Şoklar*, Çev. Belkıs Çorakçı, Altın Kitaplar, İstanbul.

Tören, T. (2006). “Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı: Türkiye Örneği” Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmış Yüksek Lisans Tezi.

Tören, T. (2006), “Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması (Tarım-Ulaştırma-Madencilik-Özel Sektör Örnekleri)”, (Tez Makalesi).

Tören, T. (2020), “Kapitalizmin ‘Altın Çağ’ından Neoliberal Zamanlara Emek ve Direniş Üzerine Notlar”, Yaşayan Marksizm, Y.4, No:5.

Tümtaş, S. ve Ergun, C. (2016), “Göçün Toplumsal ve Mekansal Yapı Üzerindeki Etkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.21, No:4, ss.1347-1359.

Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu, (Çevrimiçi), <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1567.pdf>, 18.02.2020.

Türk, S. M. (2015), “20. Yüzyıl Kent Kuramları”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, No:3, ss.41-59.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2019). *On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2019-2023*.

Türkiye İstatistik Kurumu, (Çevrimiçi), [http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab\\_id=1587](http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=1587), 05.08.2020.

Türkiye İstatistik Kurumu, (2010). *İstatistik Göstergeler: 1923-2009*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara.

Türkiye İstatistik Kurumu, (2019). *Tarım İstatistikleri: Sorularla Resmi İstatistikler Dizisi-5*, TÜİK Matbaası, Ankara.

Türkiye Tarımının 5 Temel Sorunu, (Çevrimiçi), <https://www.tarimdanhaber.com/tarim/turkiye-tariminin-5-temel-sorunu-h3644.html>, 04.08.2020.

Türkseven, S. vd. (2016), “Tarımda Dijital Dönüşüm; İnsansız Hava Araçları Kullanımı”, *Tarım Makinaları Bilimi Dergisi*, C.12, No:4, ss.267-271.

Vatansever, A. ve Yalçın, M. G. (2015). “*Ne Ders Olsa Veririz*”: *Akademisyenin Vasıfsız İşçiye Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Wallerstein, I. (2012). *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, Çev. Necmiye Alpay, Metis Yayınları, İstanbul.

White, J.B. (2016). “Çağdaş Türkiye’de İslam ve Siyaset”, Kasaba, R., *Türkiye Tarihi 1839-2010, Modern Dünyada Türkiye*, Çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi.

Wood, E. M. (2003). *Kapitalizmin Kökeni*, Çev. A. Cevdet Aşkın, Epos Yayınları, Ankara.

Wood, E. M. (2006). *Sermaye İmparatorluğu*. Çev. Sami Oğuz, Epos Yayınları, Ankara.

Yalçınkaya, N. vd. (2006), “Avrupa Birliği’ne Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi”, *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.13, No:2, ss.97-118.

Yavuz, F. (2000), “Türkiye’de Tarım Politikası”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 31. Özel Sayı, ss.9-22.

Yenigül, S. B. (2017), “Kırsal Kalkınma Politikalarında Yeni Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye’nin Kırsal Kalkınma Politikalarına Etkisi”, *Planlama Dergisi*, C.27, No:1, ss.16-25.

Yıldırım, A. E. (2019), “Kırmızı Et İthalatı Yüzde 233 Arttı”, (Çevrimiçi), <https://www.dunya.com/ekonomi/kirmizi-et-ithalati-yuzde-233-artti-haberi-447446>, 18.017.2020.

Yıldırım, U. (2014), “1980 Sonrası Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Mevsimlik Tarım İşçileri: Sakarya Örneği”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Yıldırım, S. (2014), “ Köylüler, İşçiler ve Köylü-İşçiler”, *Toplumsal Tarih* No:245, Çevrimiçi, <https://tarihvakfi.org.tr/dergiler/toplumsal-tarih/245/toplumsal-tarih-mayis-2014/168>, 11.02.2020.

Yıldız vd. (2017). *Türkiye’deki Tarımsal İşgücünün Demografik ve Yapısal Dönüşümü Projesi: Ön Raporu*, Su Politikaları Derneği, Ankara.

Yılmaz, N. (2010), “Farklılaştırıcı ve Ayrıştırıcı Bir Mekanizma Olarak Kentleşme”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, No:48, ss.249-267.

Yiğit, A. A. (2012), “Türkiye’nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, C.13, No:2, ss.315-326.

Yücel, T.F. (2015). *Cumhuriyet Türkiye’sinin Sanayileşme Öyküsü*, Türkiye Teknoloji Gelişme Vakfı, Ankara.

Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu, (Çevrimiçi), <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1208.pdf>, 10.06.2020.